

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

4 • 2004

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журналі помещені статті по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: editor@iananu.kiev.ua
[http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/
index.html](http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index.html)

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,
Н.О. ГАВРІЛЮК, М.І. ГЛАДКИХ, Л.А. ЗАЛІЗ-
НЯК, В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
Г.Ю. ІВАКІН (заступник головного редактора),
Д.Н. КОЗАК, С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, В.К. МІХЕЄВ,
О.П. МОЦЯ, В.В. ОТРОЩЕНКО, О.С. СИТНИК,
С.А. СКОРИЙ, В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИ-
ЛОВСЬКИЙ, Г.М. ТОЩЕВ, Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактори *О.І. Калашникова,*
О.А. Петриченко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
С.А. Горбаненка

Здано до набору 12.10.2004. Підписано до друку
22.11.2004. Формат 70×108/16. Папір офсет-
ний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум-
друк арк. 14,35. Обл.-вид. арк. 14,00. Наклад
700 прим. Зам. 1251.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруко-
вано Видавничим домом «Академперіодика»,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2004

ЗМІСТ

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезоліт лісостепу Центральної України 3
- ЗАЙЦЕВ Ю.П., МОРДВІНЦЕВА В.І. До історичної інтерпретації поховання в Ногайчинському кургані 17
- КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів 25

Публікації археологічних матеріалів

- МАНЬКО В.О. Комплекс нижнього шару стоянки Сабівка I і проблеми конвергентного розвитку археологічних культур у мезоліті 35
- КРАВЧЕНКО Е.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш 52
- КАРАВАЙКО Д.В. Матеріали юхнівської культури із фондів Чернігівського обласного історичного музею 66
- СУХОБОКОВ О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) 71

Дискусії

- ЗУБАР В.М., СОН Н.О. Ще раз з приводу інтерпретації епітафії солдата I Сугамбрської ветеранської когорти з Херсонеса Таврійського 86

Нові відкриття та знахідки

- КРОПОТОВ В.В. Сарматське поховання на поселенні Лиса Гора 89

Київські старожитності

ПЕКАРСЬКА Л.В., ПАВЛОВА В.В. Процесійний хрест з київського дитинця	94
---	----

Пам'ять археології

САГАЙДАК М.А. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60—80-х років ХХ ст.	101
БУНЯТЯН К.П. До 80-річчя Володимира Федоровича Генінга	106
ОТРОЩЕНКО В.В. До 80-річчя Івана Івановича Артеменка	108
Пам'яті Олександра Івановича Привалова	109

Хроніка

КОНЧА С.В. До 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна	111
СИМОНЕНКО О.В. До портрета Євгена Васильовича Черненка	113
ШАРАФУТДІНОВА І.М. Подвижницьке служіння національній ідеї	115
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Мамонти у Парижі (Міжнародна виставка «У часи мамонтів»)	117
ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «П'яті Боспорські читання»	119
Пам'яті Валентина Васильовича Седова	122
Наші автори	124
Список скорочень	125
Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2004 р.	126

А.А. Залізняк

МЕЗОЛІТ ЛІСОСТЕПУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена мезоліту одних з найменш вивчених у цьому аспекті регіонів України — лісостепового Подніпров'я та Побужжя. Нові матеріали дають автору змогу окреслити два головні етапи культурно-історичного розвитку Центральної України в ранньому голоцені.

Картографування мезолітичних пам'яток свідчить про їх нерівномірне поширення на території України. Значна їх концентрація спостерігається в низинних регіонах — у Поліссі, Північно-Західному Надчорномор'ї, долині Сіверського Дінця, а також у Кримських горах та Надпоріжжі. У середній, лісостеповій, смузі України від Карпат до Харківщини відомі лише поодинокі стоянки. Схоже, лесові плато з вузькими й глибокими долинами були не надто принадливими для мезолітичних мисливців. Крім того, густа рослинність, що покриває родючі чорноземи українського лісостепу, не сприяє утворенню відслонень, що утруднює пошуки мезолітичних пам'яток.

Лісостепове Подніпров'я та Побужжя затиснуті між двома різними природно-ландшафтними зонами. На півночі це покрита лісом Поліська низовина, а на півдні — степове Надчорномор'я. Полісся входило до балтійської зони мезоліту, представленій специфічними культурними спільнотами (культури Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кудлаївка, Яніславиця, Пісочний Рів). Надчорноморській провінції мезоліту властиві культурні явища, що тяжіють до степового півдня Східної Європи, Подунав'я, Балкан, Середземномор'я (культури Кукрек, Гребеники, Шан-Коба, Мурзак-Коба).

Південна межа Полісся проходить приблизно по лінії Житомир — Київ. Проте поліські низинні ландшафти долиною Дніпра заходять далеко на південь у лісостеп — до гирла Трубежу і навіть до Кременчука. Це сприяло просуванню поліських мезолітичних мисливців уздовж Дніпра на південь. Свідченням цього процесу є стоянки кудлаївської культури на р. Стугна (Ташенки) і Трубіж (Селище, Коржі), а також поява класичних яніславицьких вістер на стоянках Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий 5, Сурський та ін.).

На півдні лісостеп Центральної України межував зі степом по лінії Балта—Кіровоград—Дніпропетровськ. Наявність у лісостеповому Подніпров'ї стоянок кукрецької культури (Велика Андрусівка, Мала Перещепина, Добрянка та ін.) свідчить про рух у лісостепову зону степовиків-кукрекців.

У статті розглянуто природно-географічний регіон лісостепового Подніпров'я та Побужжя, який знаходиться в адміністративних межах Черкаської області та прилеглих до неї районів Київщини, Полтавщини, Кіровоградщини і Вінниччини. В окресленій центральній частині лісостепової України на межі XX—XXI ст. було відкрито, досліджено і введено до наукового обігу кілька виразних пам'яток, що значно поліпшило джерельну базу мезоліту та раннього неоліту регіону. До неї входять такі яскраві стоянки, як Загай I ¹, В'язівок 4А ², Дніпровець ³, Велика Андрусівка ⁴, Кінецьпіль ⁵, Мала Перещепина ⁶, Добрянка ⁷ (рис. 1). Суттєве поповнення джерельної бази мезоліту лісостепового Подніпров'я дає підстави для спроби реконструкції культурно-історичних процесів у регіоні в мезоліті та на початкових етапах неоліту.

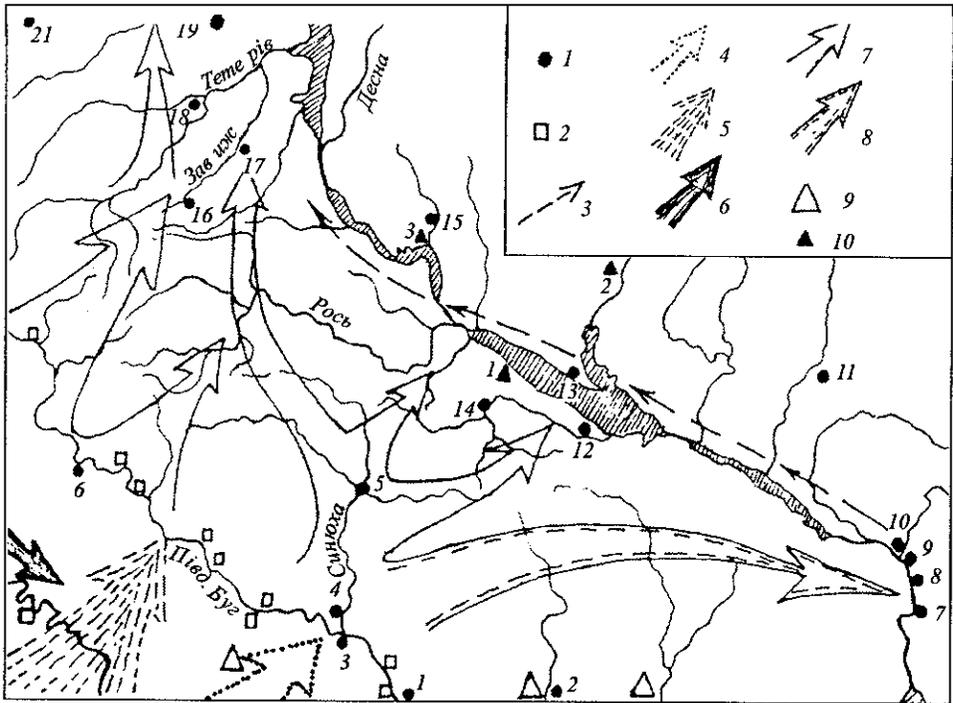

Рис. 1. Пам'ятки мезоліту та неоліту і міграційні потоки на Правобережній Україні на межі мезоліту та неоліту: 1 — стоянки з кукрецьким крем'яним інвентарем (цифри на схемі: 1 — Абузова Балка, 2 — Сагайдак I, 3 — Кінецьпіль, 4 — Синюхин Брід, 5 — Добрянка, 6 — Гвоздьове, 7 — о-в Кізлевий, 8 — о-в Сурський, 9 — Ігрень 8, 10 — Попів Мис, 11 — Мала Перещепина, 12 — Велика Андрусівка, 13 — Чапаївка, 14 — Юрова Гора, 15 — Борщів, 16 — Лазарівка, 17 — Бородянка ЗВ, 18 — Тетерів III, 19 — Прибір 7А, 20 — Крушники, 21 — Корма); 2 — буго-дністровські поселення; 3 — напрямок просування кукрецького населення, за В.М. Даниленком; 4 — міграція гребениківського населення; 5 — міграція лютності культур кріш та кукутени; 6 — міграція носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки; 7 — напрямки переселення кукрецького та буго-дністровського населення; 8 — міграція буго-дністровського населення у Надпоріжжя; 9 — північні стоянки гребениківської культури; 10 — стоянки в'язівцького варіанта зимівниківської культури (1 — Дніпровець, 2 — В'язівок 4А, 3 — Загай 1)

Перелічені стоянки належать до двох культур мезоліту України — зимівниківської (Загай I, В'язівок 4А, Дніпровець) та кукрецької (усі інші). Перша з них розвивалася у регіоні в ранньому мезоліті, а друга — наприкінці мезоліту та в ранньому неоліті.

На малодосліджений початковий період мезоліту Середнього Подніпров'я проливають світло матеріали місцезнаходження стоянки Дніпровець, а на культурно-історичний процес у переднеолітичний період — кукрецький комплекс Добрянки.

Стоянка Дніпровець і ранній мезоліт Середнього Подніпров'я

Місцезнаходження мезолітичного кременю біля дитячого табору відпочинку «Дніпровець» на північно-західній околиці Черкас виявив у 1993 р. лаборант Черкаської лісостепової експедиції А.В. Деткін⁸. Культурний шар стоянки не зберігся. Кремені збирали на поверхні пісків, що перевівалися вітром. Крім першовідкривача підйомний матеріал збирали протягом 1998—2003 рр. М.П. і Л.Г. Сиволапи. Тому крем'яні вироби зі стоянки Дніпровець належать різним власникам у Черкасах. У приватній колекції А.В. Деткіна зберігається 318 кременів, у Черкаському обласному краєзнавчому музеї — 80 знахідок, у Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпряниці при Черкаському університеті — 510 оброблених людиною кременів. На жовтень 2003 р. була зібрана репрезентативна ко-

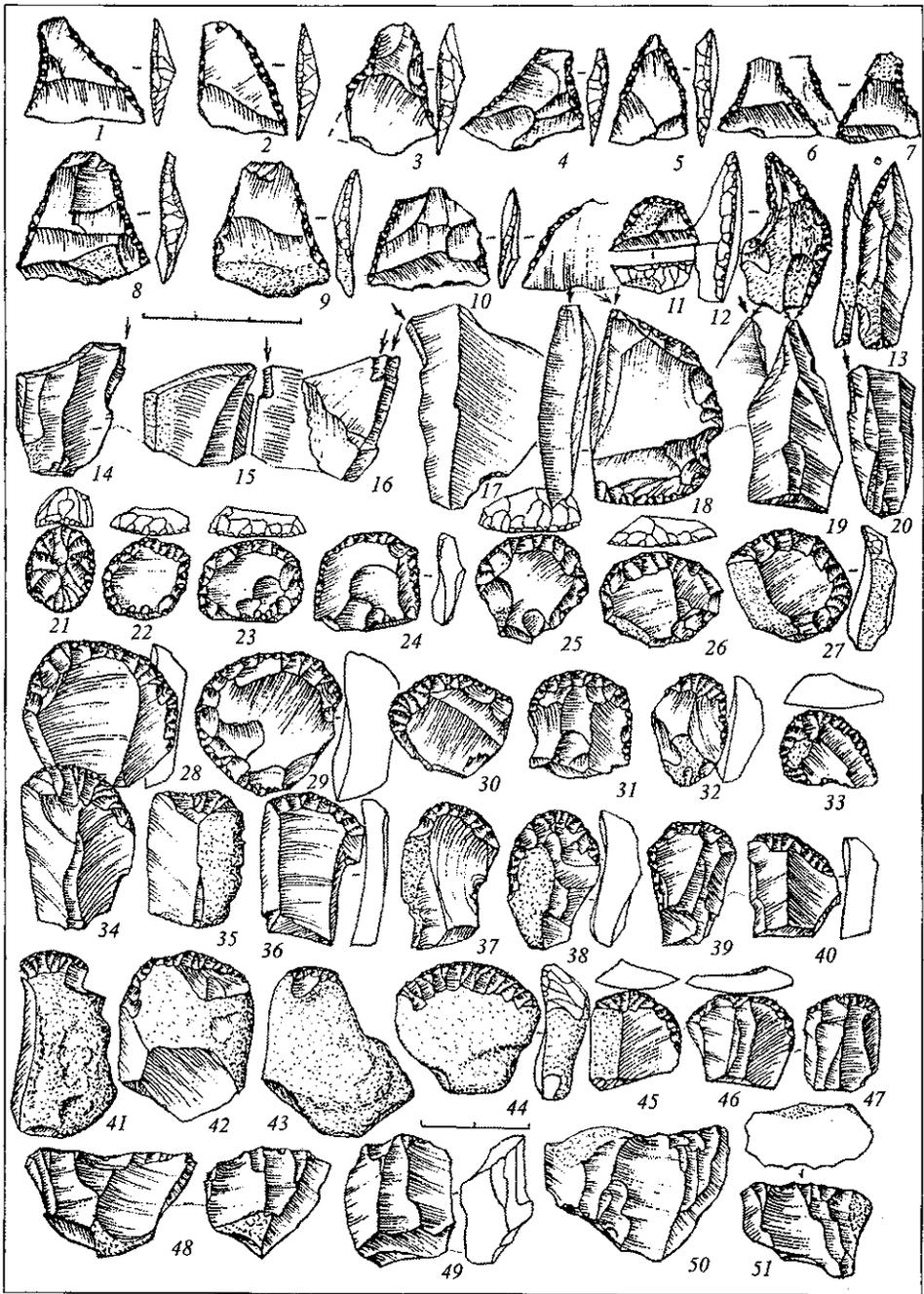

Рис. 2. Стоянка Дніпровець. Крем'яний інвентар

лекція знахідок мезолітичного кременю, загальна кількість яких сягнула 908, у тому числі 113 із вторинною обробкою (рис. 2).

З урахуванням нечисленності відомих науці мезолітичних матеріалів з Черкаської Наддніпрянщини колекція набуває важливого значення для розуміння культурно-історичних процесів, що відбувалися в лісостепях Центральної України в мезоліті. Тому нещодавно колекцію було видано в повному обсязі⁹.

Для виготовлення знарядь на стоянці використовували напівпрозорий кремій темно-сірого, іноді майже чорного кольору з дрібними світло-сірими включеннями. Велика кількість дрібних гальок такої сировини трапляється в піску разом з розколотим кременем. Первинні родовища такого матеріалу відомі за 60 км вище по Дніпру північніше Канева.

Головним типом нуклеусів стоянки є дрібні, досить спрацьовані, багатоплощинні ядра для аморфних відщепів. Знайдені одно- та двоплощинні нуклеуси для відщепів неправильної форми, які були основним типом заготовок знарядь (рис. 2, 48—51).

Дуже нечисленні пластинчасті сколи (усього 36) мають неправильні обриси і нерегулярне огранювання. На пластинчастих заготовках виготовлено усього 20 знарядь.

Виробів із вторинною обробкою у колекції стоянки Дніпровець усього 113, що становить 12,8 % усіх кременів. Висока питома вага ретушованих знарядь свідчить про певний дефіцит крем'яної сировини на стоянці.

На пам'ятці знайдено 10 високих грубих трапецій, половина з яких має асиметричну форму (рис. 2, 1—10). Більшість із них виготовлені з уламків відщепів крутим ретушуванням сторін, які часто мають увігнуту форму. У колекції є один дрібний, але масивний сегментоподібний мікроліт (рис. 2, 11) і ланцет з опукло ретушованим вістрям та зрізаною ретушню базальною частиною (рис. 2, 13).

Скребачки — найчисленніше знаряддя збірки. Їх у колекції 61, що становить близько 57 % виробів із вторинною обробкою. Переважна більшість виготовлена з відщепів. Найбільш виразними серіями представлені округлі — 9 екз. (рис. 2, 21—26, 29) та підокруглі — 11 екз. (рис. 2, 27, 28, 30—33), з них 20 % мають високий профіль (рис. 2, 21, 25, 29). Досить численні скребачки кінцеві на відщепіх неправильної форми — 21 екз. (рис. 2, 34—45). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві на уламках грубих пластин (рис. 2, 46, 47), з яких одна подвійна.

Різців знайдено 19 (15 % знарядь). Більшість із них кутові на уламках грубих пластин і на відщепіх (рис. 2, 14—17, 20). Менш численні серединні (рис. 2, 18, 19). Бічний ретушний лише один.

У колекції є одна розвертка (рис. 2, 12). Ретушовані пластини, відщепи, скобелі нечисленні, випадкових обрисів.

Вироби з кременю місцезнаходження стоянки Дніпровець у перших публікаціях були зараховані до зимівниківської культури Лівобережної України¹⁰. Це визначення десятирічної давності підтвердив аналіз колекції, проведений в Інституті археології НАН України восени 2003 р. Знахідки зі стоянки Дніпровець мають найближчі паралелі в матеріалах стоянки В'язівок 4А, що розташована за 80 км на північний схід під Лубнами (рис. 1). Подібність настільки велика, що різниця не перевищує типолого-статистичної різниці між крем'яними комплексами з окремих жител стоянки В'язівок 4А¹¹. Колекції зазначених пам'яток поєднують однотипні аморфні нуклеуси для відщепів, дуже низький показник пластинчастості, ідентичний набір різців, скребачок, серед яких домінують підокруглі, округлі та кінцеві на неправильних відщепіх, поодинокі розвертки. Дуже подібні й мікронабори стоянок, в яких панують грубі високі асиметричні трапеції з увігнутими бічними краями.

Матеріали стоянки В'язівка 4А відрізняються від знайдених на Дніпровці кількома досить великими обушковими ножами та їх уламками. У колекції Дніпровця є своєрідний ланцет (рис. 2, 13), подібного до якого немає в матеріалах В'язівка. Аналогічні ланцети та обушкові ножі добре представлені в комплексі Загай І з-під Переяславля. Ця колекція дуже нагадує матеріали зі стоянок Дніпровець й В'язівка 4А і за іншими показниками, зокрема за типологією скребачок, різців, нуклеусів¹². Хіба що трапеції Загаю І дещо вищі й симетричніші, а також наявні два видовжені сегменти, яких немає в комплексах стоянок В'язівок 4А і Дніпровець.

Отже, на західній периферії зимівниківської культури, пам'ятки якої відомі на територіях від Черкаського Подніпров'я та Надпоріжжя до Сіверського Дінця і навіть Дону, окреслюється своєрідна група пам'яток, яка отримала назву «тип В'язівок»¹³. Більш південним пам'яткам зимівниківської культури, стоянкам Сурський V у Надпоріжжі, Зимівникам та Сабівці на Сіверському Дінці, властиві симетричні трапеції, дещо вищий показник пластинчастості, домінування кінцевих скребачок і різців на грубих пластинах палеолітичного вигляду. Остання особливість надає згаданім пам'яткам типу Сабівка¹⁴ певної архаїчності. Тому більшість дослідників вважає їх давнішими за стоянки типу В'язівок Середнього Подніпров'я і попередньо датує кінцем дріасу III — пребореалом, тоді як стоянки типу В'язівок — пребореалом—бореалом.

Пам'ятки типу В'язівок мають певні паралелі в матеріалах ще однієї ранньомезолітичної культури лісової смуги Східної Європи — пісочнорівської¹⁵. На стоянках Середнього Подесення Пісочний Рів, Гридасове, Ком'ягіне разом з невластивими стоянкам типу В'язівок черешковими наконечниками та вістрями алтинівського типу поширені подібні до в'язівоцьких асиметричні трапеції та обушкові ножі. Ці паралелі і насамперед характерні для пісочнорівської традиції асиметрію трапецій дослідники пояснюють контактами в'язівоцької людності Середнього Подніпров'я з пісочнорівською Подесення.

Отже, у ранньому мезоліті (пребореал, бореал) у лісостеповому Подніпров'ї мешкала людність, що полишила пам'ятки типу В'язівок зимівниківської культури. Судячи з фауністичних решток стоянки В'язівок 4А, в основі її господарства лежало полювання на таких лісових і степових тварин, як тур, благородний олень, кабан, бобер, кінь, доповнюване рибальством¹⁶.

Стоянка Добрянки

Важливу інформацію про заключний етап мезоліту Черкащини та про неолітизацію регіону дають матеріали стоянки Добрянки у Побужжі.

Групу стоянок на р. Тікич біля с. Добрянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. відкрив у 1994 р. В.М. Степанчук¹⁷. У результаті досліджень стоянок Добрянки 1, 2, 3 у 2001 та 2003 рр. археологічною експедицією Києво-Могилянської академії під керівництвом Л.Л. Залізняка за участю М.Т. Товкайла, В.О. Манька, Ю.В. Кухарчука отримані виразні колекції кукрецького кременю, які проливають світло на культурно-історичні процеси, що відбувались у лісостеповому межиріччі Південного Бугу та Дніпра наприкінці мезоліту і на початку неоліту¹⁸. Особливо виразною і показовою є колекція стоянки Добрянки 1.

Стоянка розташована на порослому сосновим лісом піщаному мисі борової тераси р. Тікич висотою 6,4 м над рівнем річки. Культурні рештки залягали у темному гумусованому піску завтовшки 1 м, який був перекритий 20-сантиметровим шаром жовтого стерильного піску, навіяного вітром у ХХ ст. Хоча оброблені кремені, нечисленні уламки неолітичної кераміки, грудки червоної вохри траплялися в усій товщі гумусу, їх концентрація спостерігалася в середній частині гумусованого шару на глибині 40—70 см від його поверхні. Очевидно, не випадково посередині найбільш насиченого знахідками горизонту, на глибині 50—60 см, простежено шар плоских гранітних уламків, які утворювали своєрідну кам'яну вимостку у північно-західній частині розкопу. Схоже, вона фіксує рівень основного культурного шару пам'ятки. Цікаво, що на одному з плоских каменів у кв. К13 знайдено розвал неолітичного горщика. Цей факт, а також концентрація кукрецьких кременів у розкопі на рівні кам'яної вимостки свідчать на користь зв'язку неолітичної кераміки з основним крем'яним комплексом.

Крім згаданих плоских уламків діаметром до 0,5 м знайдено багато каменів розміром 12—16 см у поперечнику. Їх могли використовувати як важки до рибальських сіток і «кип'ятильники». Судячи зі слідів дії вогню, дрібні уламки граніту з'явилися внаслідок розтріскування обпалених вогнем більших каменів. Частину каменів завбільшки з кулак з оббитими ділянками, ймовірно, використовували як відбійники чи розтиральники. Деякі камені нагадували гранітні диски стоянок Надпоріжжя. Знайдено грубе гранітне знаряддя, що нагадувало сокиру з перехватом.

Розкопана площа досить насичена знахідками. Це дає підстави схилитися до думки, що пам'ятка виникла внаслідок багаторазового відвідування традиційної сезонної стоянки одним конкретним первісним колективом.

За два сезони досліджень на стоянці Добрянки 1 розкопано 75 м² площі стоянки. Добуто 8752 крем'яних виробів, у тому числі 612 ретушованих знарядь, що становить близько 7 % усіх кременів (рис. 3, 4).

Для виготовлення кам'яних знарядь мешканці стоянки використовували строкатий кремій сірих і різноманітних жовтих відтінків із вторинних моренних родовищ. За визначенням В.Ф. Петруня, переважна більшість крем'яної сировини стоянки походить із відкладів риської морени верхів'їв Тікичу та Південного Бугу. Найближчі відслонення такого кременю розташовані за 30—40 км угору по долині Гнилого Тікичу від Добрянки. Значною кількістю представлені відщепи і навіть пластини з кварциту. Показово, що мешканцям стоянки

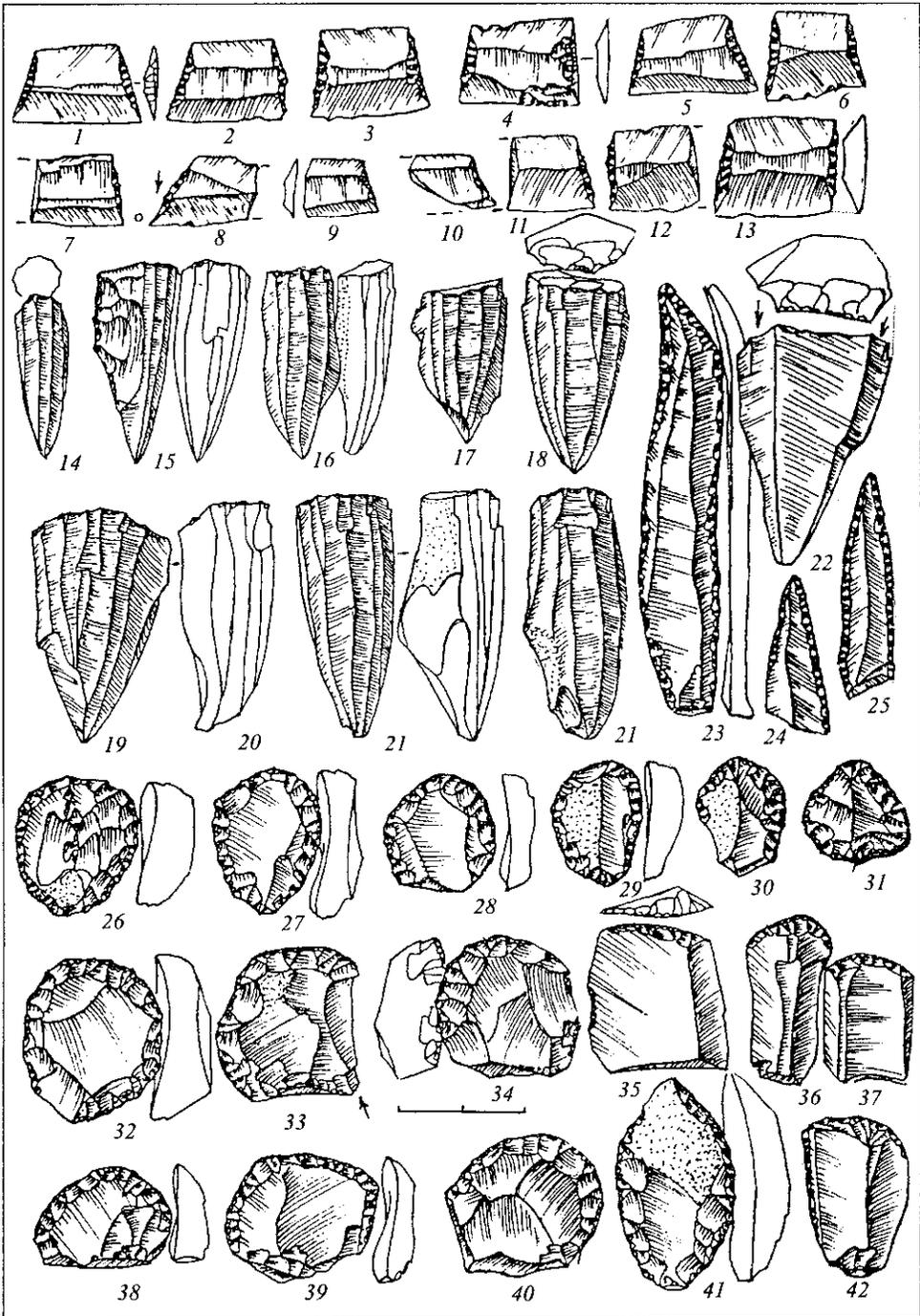

Рис. 3. Стоянка Добрянка. Трапезії, нуклеуси, свердла, різець, скребачки

ки було невідоме родовище значно якіснішого, порівняно з моренним, кременю, що знаходиться всього за 30—40 км на схід від стоянки у верхів'ях р. Велика Вись. Це дало підстави В.Ф. Петруню дійти висновку, що первісна людність стоянки прийшла на Тікич не з південного сходу.

Типовими для Добрянки нуклеусами є олівцеподібні (28 екз.), більшість яких має розмір від 2,5 до 3,5 см, а також ребро з поперечною підтескою на зворотному боці (рис. 3, 14—21). Є серія дископодібних та аморфних багатоплощинних ядрищ для відщепів, які використовували для виготовлення скребачок. Пооди-

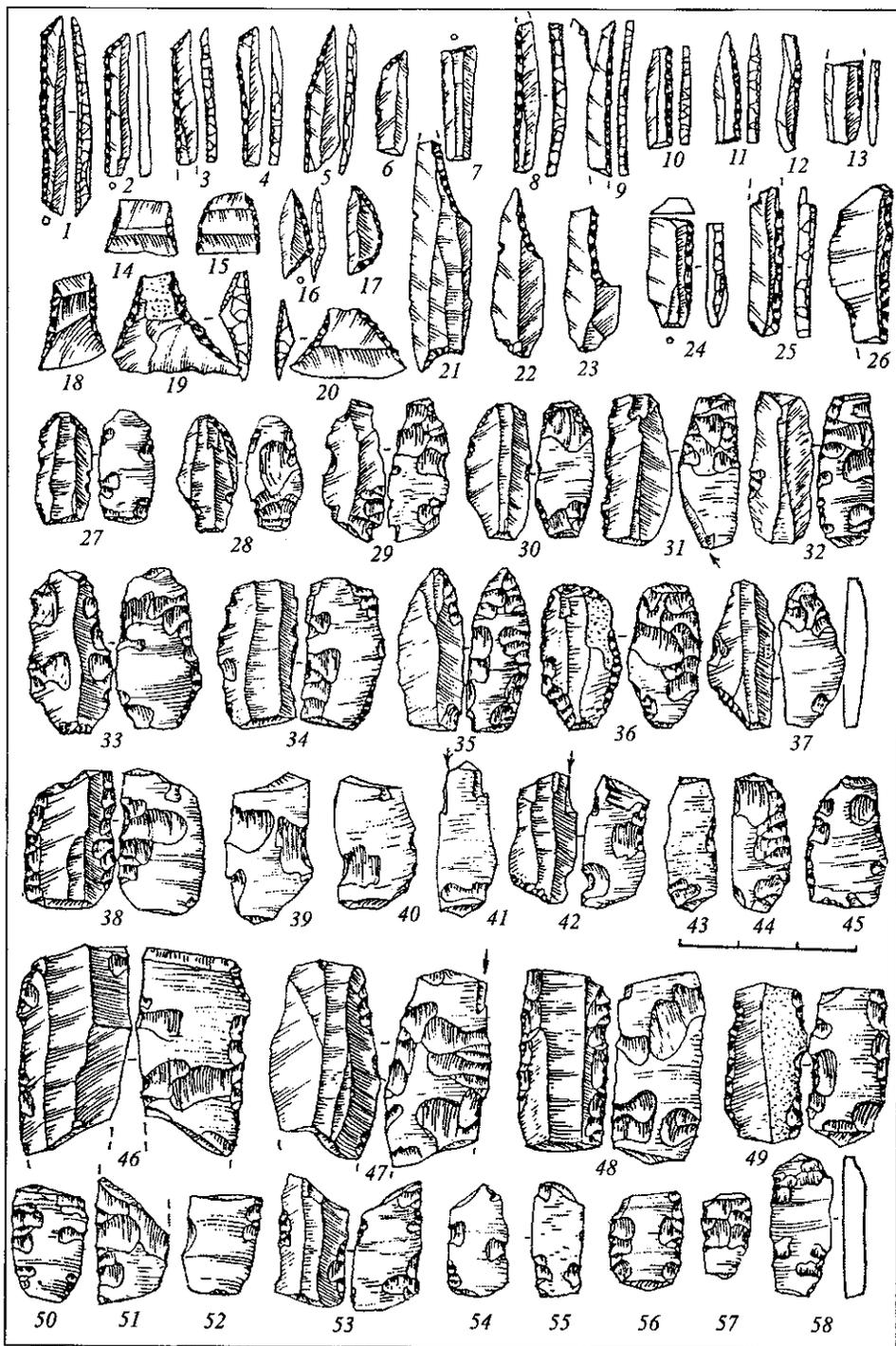

Рис. 4. Стоянка Добрянка. Мікроліти: кукрецькі вкладні, пластинки з притупленим краєм, трапеції, трикутники

нокими атиповими екземплярами представлені грубі підпризматичні нуклеуси та атипові однібічні сплюснені для досить великих пластин.

Кількість пластин, їх уламків, знарядь на пластинах (показник пластинчастості) становить близько 13 % усіх кременів. Переважна більшість пластин середні та дрібні, з правильним ограненням спинки, тонким вигнутим профілем. Очевидно, більшість із них зняті відтискним способом з олівцеподібних ядрищ.

Основу мікронабору комплексу складають 40 типових і 30 атипових кукрецьких вкладенів та їх уламків (рис. 4, 27—58). Виготовлені вони з перетинів досить масивних пластин. Мають характерне пласке підтісування черевця та кути заготовок, які зрізані ретушню або різцевими сколами на них.

З мікролітів відзначимо групу з 25 мікроткладенів з притупленим краєм (спинників) (рис. 4, 1—13, 24—26). Для них властиві крута ретуш, яка обрубус край мікропластинок і далеко заходить у тіло заготовки, а також досить значні розміри (рис. 4, 24—26), що надає комплексу певного архаїзму. З простих вістер і пластинок з притупленим краєм виділяються вістря, аналогічні до знайдених на стоянці Абузова Балка. Вони являють собою мікролітичні вкладені з притупленою спинкою, а також скошеним крутою ретушню одним або двома кінцями (рис. 4, 1—6). Знайдені пластини з косозрізаним ретушню кінцем (рис. 4, 21, 22), відламана голівка пластинки, що є характерним відходом виробництва мікроткладенів з притупленим краєм (рис. 4, 23), фатмакобинське вістря на мікропластинці зі зрізаним крутою ретушню відбивним горбком (рис. 4, 7).

У колекції кременю з Добрянки є 7 симетричних і 3 асиметричні середньовисокі трапеції з досить широких відтискних пластин (рис. 3, 1—13). Деякі з них мають досить полого ретушовані боки (рис. 3, 3, 13), а одна — ретуш, що трохи заходить на спинку (рис. 3, 4). Судячи з чотирьох інших уламків геометричних мікролітів, трапеції виготовляли на стоянці не тільки з широких, а й середньої ширини пластин (рис. 4, 14, 15). Один уламок трапеції виготовлений у техніці мікрорізця (рис. 3, 8). Ця колекція геометричних мікролітів загалом відповідає трапеційному набору гребениківської культури Одещини.

Зі знахідок, не притаманих кукрецьким комплексам, — 3 трапеції зимівниківського типу з виїмчастими боками, обробленими грубою крутою ретушню (рис. 4, 18—20), які мають найближчі аналогії в матеріалах стоянок Дніпровець під Черкасами та В'язівок 4а під Лубнами. Також є 2 дрібні трикутні (рис. 4, 16, 17), типові для пам'яток коморницької культури Польщі та Полісся.

У колекції є 9 свердел чи проколок, виготовлених з відносно масивних пластинок шляхом крутого ретушування їхніх кінців (рис. 3, 21—25) та 2 більш масивні розвертки.

Скребачки — найчисленніший інструмент зі знарядь пам'ятки — (333 екз.). Переважна більшість виготовлена з відщепів діаметром у середньому 1—3 см. Виразно представлені високі форми (рис. 3, 26, 32, 34), але більшість мають середньовисокій (рис. 3, 27—29) і навіть пологий (різальний) у профіль (рис. 3, 39) робочі краї. Виразними серіями представлені округлі та підокруглі форми (рис. 3, 26—34), у тому числі досить мініатюрні (рис. 3, 31). Найбільше різноманітних скребачок на відщепах неправильної форми та уламків скребачок (128 екз.). Відносно нечисленні кінцеві скребачки на відщепах і пластинах (рис. 3, 35—37, 42). Скребачок стрільчастих обрисів усього 8 (рис. 3, 41). Пологий (різальний) робочий край та стрільчаста форма вважаються ознаками неолітичного набору скребачок. Проте виразна серія високих округлих знарядь надає комплексу певного архаїзму. Загалом скребачки стоянки не виглядають надто пізніми і мають чіткі мезолітичні риси.

Різців у колекції стоянки Добрянки 65. З них вирізняється група знарядь кукрецького типу на масивних відщепах з плоским різцевим сколом з черевця. Часто вони дубльовані, подвійні і навіть потрійні. Представлені нуклеподібні, виямчаторетушні одинарні та подвійні різці — струги (рис. 5, 22). Є окремі екземпляри бічних ретушних різців на пластинах і на куті зламані пластини. Досить численні атипові різці на аморфних відщепах.

Наявні нечисленні пластини з суцільно ретушованими напівкрутою ретушню краями, яка місцями утворює виїмки-анкоші (рис. 3, 23). Подібні вироби є в матеріалах з Ігрени 8. Багато відщепів з ретушню та уламків знарядь.

Неолітична кераміка представлена загалом дрібними, мало орнаментованими уламками поганої збереженості. Черепки крихкі, у глині видно відбитки грубої рослинної домішки та графіту. Знайдений у кв. К13 розвал верхньої частини посудини належить великому горщику з вертикальними вінцями, діаметр його горловини близько 30 см. Судячи з фрагментів, посудини мали гостре дно. Із орнаментальних мотивів — перехреснені подвійні лінії, а також наколи, що відсту-

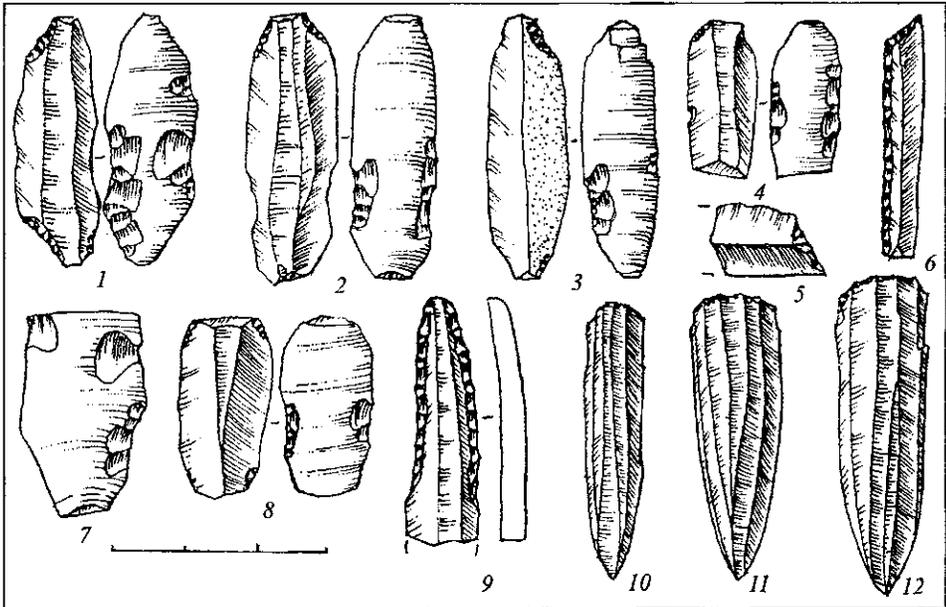

Рис. 5. Урочище Юрова Гора. Крем'яні вироби

пають протягнутим двозубим штампом. Кераміка Добрянки за орнаментациєю має певні паралелі у посуді самчинського етапу буго-дністровської культури.

Виразні серії олівцеподібних нуклеусів, численні типові кукрецькі вкладені, досить великі мікровкладені з ретушшю, що обрублює край пластинки, округлі скребачки високої форми, різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами з боку черевця надають комплексу Добрянки досить архаїчного мезолітичного вигляду, і це дає змогу впевнено ідентифікувати його як достатньо типовий комплекс кукрецької культури. Асиметричні трапеції в'язівського типу (3 екз.) та дрібні коморницькі трикутники (2 екз.) свідчать про певні контакти кукрецьких з сусідами.

Разом з тим колекція кременю містить вироби, які морфологічно близькі до неолітичних. Це досить нечисленні скребачки стрільчастої форми (рис. 3, 41), кінцеві з ретушшю на довгих краях (рис. 3, 42), з пологою (різальною) ретушшю (рис. 3, 39), середньовисокі симетричні трапеції з перетинів широких відтискних пластин (рис. 3, 1—13), дві з яких мають досить полого ретуш по боках. Виразні серії таких виробів походять з пізньонеолітичних стоянок Гард та Пугач у степовому Побужжі¹⁹. Висловлювалося припущення, що ці вироби разом з керамікою є пізнішою неолітичною домішкою до основного кукрецького комплексу. Не можна також виключати, що правильні трапеції та кераміка в Добрянці є слідами впливу на кукрецьких аборигенів Побужжя неолітичних мігрантів із Подунав'я²⁰.

Проблема неолітизації Подністров'я і Побужжя

Культурно-історичні процеси, що відбувалися на зламі мезоліту та неоліту в лісостепях Центральної України, були органічною частиною глобального процесу неолітизації Європи. Трапеції на перетинах правильних відтискних пластин Добрянки (рис. 3, 1—13) є характерним елементом протонеолітичної та неолітичної техніки обробки кременю, що в пізньому мезоліті була принесена з Балкано-Дунайського регіону. Крім згаданих правильних трапецій їй властива відтискна технологія кременеобробки, що зародилася на Близькому Сході і разом з першими неолітичними мігрантами у VIII—VII тис. до н. е. потрапила на Балкани²¹. Найдавніші її прояви відомі в докерамічному неоліті Фесалії (Аргіса, Протосескло, Неа Нікомедія). Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Извор), Подністров'я (Сороки, нижні шари). Археологічним відповідником перших протонеолітичних

мігрантів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини, у комплексах якої такі трапеції з перетинів правильних відтискних пластин утворюють великі серії²².

Прямі аналогії Гребеникам дають пам'ятки типу Раделичі 4 та Мишани 10 на верхньому Дністрі. Крем'яний інвентар останніх мало чим відрізняється від гребениківського, хіба що більшим поширенням кінцевих на пластинах скребачок і торцевих нуклеусів. Це явище під назвою безкерамічної фази сорокського неолітичного комплексу виділяв ще В.І. Маркевич²³, а після публікації матеріалів згаданих стоянок В.В. Коноплею²⁴ на них звернув увагу Д.Л. Гаскевич²⁵, який слідом за своїми попередниками небезпідставно вважає їх генетичною підосною дністровського варіанта буго-дністровської культури. Можна погодитися з дослідником, що цей верхньодністровський аналог гребениківської культури є місцевим проявом тієї самої протонеолітичної міграційної хвилі, що на початку VII тис. до н. е. котилася з Балкано-Дунайського регіону в Подністров'я і далі у басейн Південного Бугу²⁶, поширюючи відтискну техніку обробки кременю та правильні трапеції.

Цікаво, що майже на всіх гребениківських стоянках і в докерамічних шарах Сорок є кукрецька домашка. На нашу думку, вона свідчить, що перші протонеолітичні мігранти з Подунав'я застали у Північно-Західному Надчорномор'ї та Середньому Подністров'ї автохтонне кукрецьке населення²⁷.

Слідом за протонеолітичною гребениківською культурою на Правобережну Україну в VII—V тис. до н. е. котилися нові хвилі неолітичних мігрантів з Подунав'я — культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кукутені-Трипілля та ін. Під їх впливом на Правобережжі поширилися найдавніша кераміка та перші навички відтворювального господарства. Крем'яному інвентарю всіх цих неолітичних мігрантів, особливо на ранніх етапах, також властиві трапеції на широких відтискних пластинах. Справжній розквіт цієї технології спостерігається у VI тис. до н. е. у культурній спільноті Криш-Старчево (Куйна Туркулуї, Сахарівка тощо). Саме під цими впливами формувалася найдавніша неолітична культура України — буго-дністровська. Відносно пізні дати культури Криш дають підстави припускати можливість впливу на Подністров'я та Побужжя якоїсь давнішої ранньонеолітичної спільноти Подунав'я.

Отже, неолітизація басейну Південного Бугу, як відомо, сталася в умовах потужного балкано-дунайського впливу на місцевих мисливців і рибалок кукрецької культури²⁸. Згаданий тип трапецій в басейні Дністра та Південного Бугу є конкретним проявом такого впливу. На ранніх пам'ятках (Гребеники, Сорочки, Печера тощо) ці трапеції симетричні. Пізніше (Гард, Пугач, раннє Трипілля) вони набувають асиметричних, навіть ромбічних обрисів, а ретуш поступово стає пологою і часом заходить на спинку. Симетричні трапеції Добрянки відносно ранні і мають прямі аналогії у безкерамічній гребениківській культурі Північно-Західного Надчорномор'я.

Поява трапецій гребениківського типу на стоянках кукрецьких аборигенів Побужжя, імовірно, фіксує протонеолітичні впливи з південного заходу. Уперше в басейн Південного Бугу їх, здається, принесла ще наприкінці мезоліту гребениківська людність та уже згадуване населення, яке лишило на верхньому Дністрі пам'ятки типу Раделичі 4 та Мишани 10.

Кукрецька міграція

з Побужжя у Києво-Черкаське Подніпров'я

Найближчі аналогії кукрецькому крем'яному комплексу стоянки Добрянки є в зібраних на оранці матеріалах Абузової Балки, що розташована за 120 км південніше на Бузі²⁹. Проте на останній не знайдено ні кераміки, ні трапецій (за винятком 1 уламка на 1000 знарядь). Якщо відсутність кераміки ще можна якось пояснити руйнацією культурного шару, то трапеції не знайдені, на нашу думку, не випадково. Імовірно, комплекс Абузової Балки досить ранній і був полишений кукрецькими автохтонами Побужжя ще до проникнення сюди перших протонеолітичних балкано-дунайських мігрантів.

Можливо, Добрянку 1 з її близьким до Абузової Балки кукрецьким інвентарем мезолітичного типу належить до наступного історичного етапу, коли перші хвилі балкано-дунайських впливів (Гребеники, Раделичі, Криш?) докотилися до

Побужжя і місцеві кукрецькі мисливці та рибалки почали запозичувати перші неолітичні новації (трапеції, керамічний посуд). У такому разі Добрянка мала належати до найдавніших неолітичних пам'яток Побужжя. Її крем'яний інвентар дійсно виглядає архаїчніше за крем'яні вироби ранньої буго-дністровської стоянки Печера. Проте невелика колекція кераміки Добрянки має певні особливості, властиві кераміці розвиненого самчинського етапу буго-дністровської культури. Постає запитання: чи не є кераміка пізнішою домішкою до мезолітичного кукрецького комплексу, що несе риси впливу безкерамічної гребениківської культури чи пам'яток типу Раделичі?

Хоча така можливість не виключена, є певні аргументи на користь імовірності органічного зв'язку виразного кукрецького кременю з буго-дністровською керамікою самчинського типу. Мається на увазі гомогенний комплекс стоянок Лазарівка³⁰ та Крушники³¹ на Київщині, в яких кукрецький кремій органічно поєднується з окремими трапеціями та керамікою з самчинським орнаментом — подвійні хрестоподібні композиції, відбитки протягнутого двозубого штампа з двох боків краю вінця тощо. Отже, на розвиненій самчинській фазі буго-дністровської культури крем'яний інвентар ще зберігав виразні кукрецькі риси.

Таким чином, у яскравому кукрецькому комплексі Добрянки і наявні іншотипні вироби, які якщо не є механічною домішкою до основного комплексу, то відбивають якісь впливи сусідніх культур. Кераміка свідчить про вплив на кукрецький комплекс буго-дністровського неоліту, трапеції на перетинах правильних пластин — балкано-дунайської неолітичної технології обробки кременю, грубі асиметричні трапеції з увігнутими боками — в'язівських пам'яток, коморницькі трикутники — про вплив кудлаївської культури Полісся.

Тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів середнього Бугу та Синюхи спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку (рис. 1). З VII до V тис. до н. е. все нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витискаючи з Побужжя у Середнє Подніпров'я спочатку автохтонів кукрецьких, а потім людність посталої за їх участі, але під кришськими впливами буго-дністровської культури. Матеріали стоянки Добрянки на р. Тікич проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрецьких і буго-дністровських неолітичних традицій у Києво-Черкаське Подніпров'я. Вони відкривають нові перспективи у вирішенні складних питань неолітизації цих територій.

Завдяки багаторічним дослідженням по нижній та середній течії Південного Бугу та його лівій притоці Інгулу окреслюється значний осередок мезолітичних і ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрецького типу — Абузова Балка, Гвоздьове, Кінецьпіль, Синюхін Брід, Сагайдак, Софіївка, Печера, Добрянки та ін. (рис. 1). Крем'яні вироби кукрецьких пам'яток Побужжя мають певну специфіку порівняно з кукрецькими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подніпров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). У Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис. 4, 7), мікропластинки з крутою ретушшю, що обрублює край заготовки, різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами та білатеральні виїмчаторетушні на відщеплах, тоді як властиві кукреку Надпоріжжя різці на куті зламані пластини та пластини з ретушшю досить нечисленні.

За цими параметрами кукрецькі комплекси Київщини Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка ЗВ³² більше подібні до матеріалів з Південного Бугу, ніж з Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровську на самчинському етапі розвитку.

Певна подібність цих комплексів до кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянки), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом дають змогу говорити, що, швидше за все, кукрецька людність потрапила на Київщину не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як вважав В.М. Даниленко, а з басейну Південного Бугу. Імовірно, переселенці переходили з верхнього Бугу у верхів'я річок Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі — їх долинами у Київське Подніпров'я (рис. 1). Ще один можливий шлях на Полісся вів долиною

Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ до верхів'їв Росі та Ірпеня. Це мезолітичне, а пізніше і ранньонеолітичне населення з кукрецьким кременем і буго-дністровською керамікою протягом VI—V тис. до н. е. рухалося у північному та північно-східному напрямках під тиском з Нижнього Подунав'я та Подністров'я протонеолітичної, а пізніше неолітичної людності культур Гребеники, Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 1).

Особливо виразно кукрецькі та буго-дністровські впливи простежуються на півдні Київщини, тоді як на півночі Київського Полісся домінували місцеві яніславицькі традиції, незважаючи на проникнення кукрекців і в цей регіон³³. Під час неолітизації Київщини буго-дністровцями межа між кукрецьким півднем і яніславицькою північчю стабілізувалася приблизно по долині р. Тетерів. На південь від неї на кукрецько-буго-дністровській основі почала формуватися киево-черкаська група дніпро-донецької спільноти. На північний захід від р. Тетерів поширені пам'ятки німанської (волинської, за Г.В. Охріменком) неолітичної культури з яніславицьким кременем (Корма, Оболонь, Горки).

Осередок стоянок з кукрецьким крем'яним інвентарем окреслюється і в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля). Схоже, що кукрецьке населення у пізньому мезоліті просувалося сюди не стільки з півдня долиною Дніпра, як із заходу з басейну Синюхи вздовж р. Велика Вись та з долини р. Тікич на схід (рис. 1). Цим пояснюються певні паралелі кукрецьких матеріалів Черкаського Подніпров'я (Велика Андрусівка, Чапаївка) з бузькими.

Зокрема, такі паралелі демонструє колекція оброблених кременів, зібраних в урочищі Юрова Гора в Умані, в якій наявні 14 олівцеподібних нуклеусів (рис. 5, 10—12). Ще 5 правильних конічних ядер можна назвати перехідними до олівцеподібних. Знайдено 6 кукрецьких вкладенів (рис. 5, 1—4, 7, 8), абузівське вістря (рис. 5, 6), уламок трапезії (рис. 5, 5), два свердла (рис. 5, 9), пластини з ретушшою, округлі скребачки на відщепі. Кукрецький крем'яний комплекс з урочища Юрова Гора зберігається у фондах Національного історичного музею України в Києві.

Пізніше цим самим шляхом із середнього Бугу долиною Синюхи та її допливів на схід у долину Тясмину та Дніпра потрапила кераміка буго-дністровської культури (рис. 1). Ці неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль у формуванні південної частини киево-черкаської культури.

На окрему увагу заслуговує питання проникнення буго-дністровських елементів у Надпоріжжя, адже кераміка сурської культури несе виразні сліди буго-дністровських впливів. Схоже, що проникнення буго-дністровців із середнього Бугу далеко на схід у Надпоріжжя сталося під тим же тиском хвиль неолітичних переселенців з Подністров'я. Очевидно, особливо велику роль у цих процесах відіграли лінійно-стрічковики, що у другій половині VI тис. до н. е. рухалися через верхню Віслу на південь Волині та в Подністров'я (рис. 1). Дещо пізніше рух пізніх буго-дністровців на схід стимулювала потужна міграція трипільців із середнього Дністра в лісостепове Побужжя.

Отже, у другій половині мезоліту в Черкаське Подніпров'я на зміну людності, яка лишила ранньомезолітичні пам'ятки типу В'язівки, просунулися носії кукрецьких традицій. Кукрекці — одна з найбільш рухливих груп мезолітичного населення України. Здається, кукрецька культура формувалася на зламі фінального палеоліту та мезоліту на традиціях степового епіграфету в надчорноморських та північнокримських степах³⁴. Досить рано кукрекці з'являються в Гірському Криму, де шари з кукрецькими матеріалами лежать над шпанськими і перекриті горизонтами мурзак-кобинської культури, яка датується бореалом та початком атлантикуму (стоянки Кукрек, Шан-Коба, Фатьма-Коба). Ранньоголоценова трансгресія Чорного моря змусила кукрекців мігрувати протягом мезоліту не тільки в Гірський Крим, а й долинами Дніпра, Інгульця, Південного Бугу на північ у Надпоріжжя та Середнє Побужжя. Тут вони зазнали тиску із заходу хвиль балкано-дунайських мігрантів (Гребеники, Раделичі, Криш, ЛСК, Трипілля), які різко стимулювали переселення кукрекців у північно-східному напрямку — у Київське Полісся, Черкаське Подніпров'я, Надпоріжжя (рис. 1).

Як зазначалося, крім версії проникнення кукрекців у Черкаське Подніпров'я з Побужжя існує інша — про заселення ними долини середнього Дніпра з Надпоріжжя.

Не відкидаючи думку В.М. Даниленка про можливість руху якоїсь частини кукурецьків з Надпоріжжя вгору по Дніпру, вважаємо, що поширення кукурецької крем'яної індустрії в Черкаському та Київському Правобережжі відбувалося переважно з Побужжя під тиском неолітичних мігрантів з південного заходу (рис. 1). На користь цього свідчить і поширення в цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки. Кукурецькі комплекси між Бугом і Дніпром численні й виразні, до того ж, поширюються Правобережжям далеко на північ аж до гирла Прип'яті, тоді як на віддаленому від Бугу лівому березі Дніпра є поодинокі пам'ятки, які не трапляються північніше р. Трубіж, де знайдено усього два кукурецькі вкладені. За умови колонізації кукурецькими Середнього Подніпров'я за версією В.М. Даниленка з Надпоріжжя кукурецькі пам'ятки на лівому березі Дніпра були б численнішими.

Отже, стан джерел дає змогу говорити про дві головні фази розселення кукурецького населення на території України. На першій, в умовах ранньоголоценової трансгресії Чорного моря, кукурецькі зі степів Надчорномор'я і Північного Криму просунулися в Гірський Крим, а у північному напрямку — до Надпоріжжя, середньої течії Дністра та Південного Бугу. На другій, пізньомезолітичній, фазі, що припадає на ранній атлантикум, кукурецька людність Північно-Західного Надчорномор'я, Подністров'я та Побужжя зазнала тиску неолітичних мігрантів з Балкано-Дунайського регіону. Внаслідок цього абorigени південного заходу України разом з прибульцями з Подунав'я рухалися на північний схід, несучи з Побужжя у Києво-Черкаське Подніпров'я, крім характерних кукурецьких виробів з кременю, запозичені у балкано-дунайських мігрантів кераміку, характерну відтискну техніку обробки кременю, навички відтворювального господарства (рис. 1). Тому на початку атлантикуму зимівниківська людність з лісостепового Подніпров'я була витіснена кукурецькою.

Привертає увагу відсутність у матеріалах пам'яток типу В'язівок слідів будь-яких кукурецьких впливів. Наявності трьох в'язівочьких трапецій у кукурецькій колекції Добрянки замало для далекосяжних висновків. Інакше кажучи, археологічні матеріали не дають змоги відтворити характер контактів між в'язівочьким і більш пізнім кукурецьким населенням Черкащини. Можливо, це вдасться зробити у майбутньому з поповненням джерельної бази мезоліту Середнього Подніпров'я.

Отже, зміна ранньомезолітичного населення, яке лишило в Черкаському Подніпров'ї пам'ятки типу В'язівок, кукурецькою людністю сталася у другій половині мезоліту. Схоже, носії в'язівочьких традицій мешкали тут у пребореалі та бореалі, тобто у VIII—VII тис. до н. е. за некаліброваною шкалою, тоді як кукурецькі просунулися в регіон лише у другій половині мезоліту, на початку атлантикуму. Сталася це під тиском хвиль неолітичних мігрантів з Балкано-Дунайського регіону. Саме від них Києво-Черкаське Подніпров'я, за безпосередньої участю і посередництвом кукурецького населення Побужжя, отримало найдавнішу кераміку та перші навички відтворювального господарства.

¹ Савчук А.П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1975. — № 4. — С. 92—98; Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 156.

² Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — С. 128; Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура Лівобережної України // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 3—15; Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 152—155.

³ Десткін А.В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 24—26; Залізняк Л.Л., Десткін А.В., Сиволап М.П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба. — К., 2004. — № 5.

⁴ Телегин Д.Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — 126. — С. 99, 100.

⁵ Фоменко В.М. Знахідки мезолітичного часу поблизу села Кінецьполь на Николаївщині // Археологія. — 1979. — 11. — С. 46—53.

⁶ Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1.

⁷ Залізняк Л.Л. Дослідження кукурецької стоянки Добрянки на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. — К., 2002. — С. 123—126; Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки кукурецької культури біля с. Добрянки на Черкащині // Кам'яна доба — К., 2004. — № 5.

⁸ Десткін А.В. Зазн. праця.

⁹ Залізняк Л.Л., Десткін А.В., Сиволап М.П. Зазн. праця.

- ¹⁰ *Деткін А.В.* Зазн. праця; *Залізняк Л.Л.* Передісторія... — С. 144.
- ¹¹ *Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М.* Зазн. праця; *Гавриленко І.М.* Зазн. праця. — С. 32—42.
- ¹² *Залізняк Л.Л.* Передісторія... — С. 156.
- ¹³ *Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 231—244; *Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М.* Зазн. праця.
- ¹⁴ *Манько В.А.* Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка 1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 11—26.
- ¹⁵ *Залізняк Л.Л.* Деснянська мезолітична культура // Археологія. — 1984. — № 46. — С. 1—17; *Залізняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142; *Він же.* Передісторія... — С. 145—150.
- ¹⁶ *Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М.* Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археол. альманах. — 1995. — № 4. — С. 97—103.
- ¹⁷ *Степанчук В.Н.* Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994—1996. — К., 2000. — С. 145, 146.
- ¹⁸ *Залізняк Л.Л.* Дослідження кукрецької стоянки Добрянки на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. — К., 2002. — С. 123—126; *Залізняк Л.Л., Манько В.О.* Зазн. праця.
- ¹⁹ *Товкайло М.Т.* Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток степового Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 187—205.
- ²⁰ *Залізняк Л.Л.* Дослідження кукрецької стоянки...
- ²¹ *Kozłowski J.* Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. — Warszawa, 1985. — P. 559—566; *Kozłowski S.K.* The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Ibid. — P. 9—18.
- ²² *Залізняк Л.Л.* Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 6; *Він же.* Передісторія... — С. 183.
- ²³ *Маркевич В.И.* Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- ²⁴ *Конопля В.* Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі 4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. — Львів, 1996. — С. 18—22.
- ²⁵ *Гаскевич Д.Л.* Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2003. — 19 с.
- ²⁶ *Залізняк Л.Л.* Пізній мезоліт України...; *Він же.* Передісторія... — С. 183, 213.
- ²⁷ *Там само.*
- ²⁸ *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1969. — С. 57—61; *Залізняк Л.Л.* Передісторія... — С. 183.
- ²⁹ *Станко В.Н.* Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. — 1977. — Вып. 149. — С. 51; *Смольянинова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1990. — С. 62—66.
- ³⁰ *Залізняк Л.Л.* О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.
- ³¹ *Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В.* Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 69—72; *Залізняк Л.Л., Манько В.О.* Зазн. праця.
- ³² *Залізняк Л.Л.* О влиянии... — С. 52, 61; *Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В.* Зазн. праця. — С. 69—72; *Залізняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 42—44;
- ³³ *Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В.* Зазн. праця. — С. 68.
- ³⁴ *Залізняк Л.Л.* Ранній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 3—16; *Він же.* Передісторія... — С. 180.

Одержано 28.10.2003

Л.Л. Залізняк

МЕЗОЛИТ ЛЕСОСТЕПИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Стаття посвячена мезоліту одного із найменше вивчених у мезолітичному відношенні регіонів України — лесостепного Подніпров'я і Побужжя. Нові археологічні матеріали со стоянок Дніпровець і Добрянки дозволяють говорити про дві головні етапи культурно-історичного розвитку Центральної України в ранньому голоцені — ранньому в'язовцю і пізньому кукрецькому. Автор приходив до висновку про неолітизацію Києво-Черкаського Подніпров'я кукрецьким населенням, яке переселялось із Побужжя під впливом волі неолітичних мігрантів із Балкано-Дунайського регіону.

MESOLITHIC PERIOD IN THE FOREST-STEPPE ZONE
OF CENTRAL UKRAINE

The article is devoted to the Mesolithic Period in the least studied in this concern regions of Ukraine — the forest-steppe Dnieper River Region and the Bug River Region. New archaeological materials from the sites Dniprovets and Dobryanka make it possible to consider two main stages of cultural and historic development of Central Ukraine in the Early Holocene — Early Vyazovotskiy and the Late Kukretskiy Periods. The author comes to a conclusion that the population of the Kiev-Cherkasskoe Dnieper Region acquired some Neolithic features from the Kukretskoe population, which had migrated here from the Bug River Region pushed by the waves of the Neolithic immigrants from the Balkan-Danube Region.

Ю.П. Зайцев, В.І. Мордвінцева

ДО ІСТОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОХОВАННЯ В НОГАЙЧИНСЬКОМУ КУРГАНІ

У статті подано аналіз набору особистих прикрас із Ногайчинського кургану, найбагатше поховання якого раніше датувалося другою половиною I — початком II ст. н. е., а нині зараховано до періоду першої половини — середини I ст. до н. е. На основі розгляду ювелірних виробів зроблено висновок, що цей комплект переважно був сформований в еллінському середовищі, а похована в кургані жінка могла бути однією з доньок Мітрідата VI Євпатора, яку видали заміж за варварського царя в 65 р. до н. е.

Поховання пізньоелліністичного часу в Ногайчинському кургані є найбагатшим комплексом у Криму сарматського часу¹. Ця пам'ятка вже багато років привертає увагу дослідників².

Свого часу О.В. Симоненко помістив поховання до групи пам'яток I — першої половини II ст. н. е.³ Воно було зіставлене з появою в степах Північного Причорномор'я могутнього союзу кочових племен, який сформувався в Середній Азії. Нові прибульці, яких пов'язують з аланами, принесли в сарматське середовище низку інновацій, у тому числі «бірюзово-золотавий» звіриний стиль⁴. Згідно з цією гіпотезою, речі «східного типу» з'явилися лише з другої половини I ст. н. е.⁵ В одній із новітніх праць цей погляд було уточнено: «Где-то в середині I в. н. е. на території Северного Причерноморья ... перекочевала большая и сильная в военно-политическом отношении орда. В ее составе находились аорсы, но ... возглавляли ее аланы»⁶.

Проте ці висновки спиралися на неповну і неточну інформацію про Ногайчинський курган: багато речей з нього були невідомі або неправильно атрибутовані. Наприклад, скляну чашу О.В. Симоненко назвав червонолаковою⁷; зворотний бік гривни (важлива хронологічна ознака) — пласкою⁸; скляну гему визначив як сердолікову⁹; флаконами назвав поліхромну скляну намистину із золотими ковпачками¹⁰; крейдяну намистину-амулет із зооморфними закінченнями¹¹ та гольник¹²; фаянсову тарілку визначив як алебастрову¹³. До публікації через непорозуміння потрапили підвіски з іншого комплексу¹⁴. Крім того, короткий інформацію з приводу поховального обряду і конструкції курганного насипу було опубліковано лише в статті А.А. Щепинського німецькою мовою¹⁵.

Повна публікація комплексу дала змогу дещо по-іншому встановити хронологічні позиції цієї пам'ятки. Нині їх визначено в межах початку — першої половини I ст. до н. е.¹⁶ Підставою для такого датування слугували: червонолаковий унгвентарій, сіролощений гончарний глечик, срібний шароподібний кубок, стилістичні особливості гривни, срібні чаша та кілік, скляна чаша, характерні

бронзові бляшки, набір ювелірних прикрас та інші предмети¹⁷. Як видно, нова хронологія комплексу виключає можливість його віднесення до кола «аланських» старожитностей. Тому виникає потреба зіставлення ногайчинського поховання з подіями іншої історичної епохи. Передусім, подавлення дати комплексу більш ніж на 100 років по-особливому впливає на оцінку його соціального рангу.

У I—II ст. н. е. в степах Північного Причорномор'я, нижнього Дону і Поволжя відома ціла серія багатих поховань найвищого соціального рангу — Жутово, курган 28¹⁸; Бердія, курган 3¹⁹; Кобяково, курган 10²⁰; Садовий²¹; «Хохляч»²²; Дачі, курган 1²³; Запорізький курган²⁴; Пороги, курган 2²⁵ та ін. Щодо попереднього датування Ногайчинський курган розглядають як один з комплексів цієї групи.

Для першої половини — середини I ст. до н. е. ситуація є іншою. Ногайчинське поховання — єдиний свого роду поховальний комплекс не лише для території Східної Європи, а й деякою мірою і для всього античного світу того часу. Щоправда, це можна пояснювати недостатньою розробленістю сучасної хронології I ст. до н. е. За набором речей і поховальним обрядом цей комплекс можна зіставити з похованням того самого часу поблизу хут. Пісчаний на Прикубанні²⁶, але за розкішністю ритуалу і багатством інвентарю останнє помітно поступається ногайчинському. Імовірно, не буде перебільшенням визначити статус ногайчинського поховання як «царський».

Серед речового набору ногайчинської «цариці» особливу увагу привертають коштовні особисті прикраси: сережки, гривна, кільце, брошка-шпилька, флакони-підвіски, кулон, браслети, персні, фібули, ножні браслети (рис. 1). Цей набір можна поділити на кілька груп предметів: 1) прикраси «східного» типу; 2) прикраси, походження яких пов'язане з греко-варварськими пам'ятками Прикубання; 3) античні прикраси.

Вирізнана із золота ногайчинська гривна (рис. 1, 2) належить до кола виробів Сибірської колекції²⁷. Найближчі стилістичні паралелі цьому предмету знаходяться серед різних дерев'яних гривен Алтаю II—I ст. до н. е.²⁸. Своєрідною ознакою гривни є використання скляних намистин як вставок у квадратних і овальних гніздах, причому гнізда є на обох боках гривни, а вставки — лише на лицьовій. Важливо зазначити, що на цьому предметі не зафіксовано слідів носіння. Гривна в стиснутому стані (її висота 14 см) жорстко фіксувала шию і підборіддя похованої. Швидше за все, прут гривни був накручений на шию лише один раз, імовірно безпосередньо перед похованням.

Спіральні *ножні браслети* (рис. 1, 14, 15) — одна з яскравих ознак ранньої групи варварських пам'яток Криму²⁹, трапляються вони і в ранньосарматській культурі³⁰. Існує думка, що цей елемент варварського костюма був призначений для фіксації м'якого шкіряного взуття біля щиколоток³¹.

Брош-шпилька (рис. 1, 9) за конструктивними й стилістичними особливостями належить до групи прикрас, що походять з Прикубання: зроблена у вигляді круглого декоративного щитка з великою центральною вставкою, позаду припаяна велика голка, по низу колись кріпилися підвіски. З прикубанськими фібулами і шпильками ногайчинську прикрасу зближують такі специфічні декоративні елементи: 1) центральний зубчастий каст, виконаний з тонкої золотої пластини, на яку по бортику були напаяні ряди переплетених дротиків («косичка»); 2) орнамент із S-подібних дротиків з великими кульками зерні, посадженими між завитків; 3) конічні ковпачки, прикрашені зерню. З Прикубанням М.Ю. Трейстер пов'язує і виробництво цих виробів³².

Двобічний *кулон* зі вставкою халцедону («переливга») належить до того ж кола виробів (рис. 1, 5). Ребро медальйона оформлено такими самими елементами, як і центральна вставка броші-шпильки (ряди «косичок»), камінь оправлений у двобічний зубчастий каст. Аналогічні медальйони також походять із Прикубання³³.

Проте найбільш яскраві речі набору — це античні ювелірні вироби.

Сережки (рис. 1, 1, 3, 4—6) і *кільце* (рис. 1, 3) за низкою ознак, що характеризують виробничу традицію, можна зіставити з репрезентативною групою прикрас із Південної Італії. Ногайчинське кільце практично є ідентичним прикрасі з Канози³⁴ і Тарента³⁵. Основний елемент цих прикрас — спаяні між собою ланцюжки та особливим чином сконструйовані підвіски. Вони являють собою послідовність кульок зерні, що зменшуються в діаметрі. Такий самий елемент відомий не лише в конструкції підвісок згаданого кільця з Канози, а й у сережках з тієї ж території³⁶.

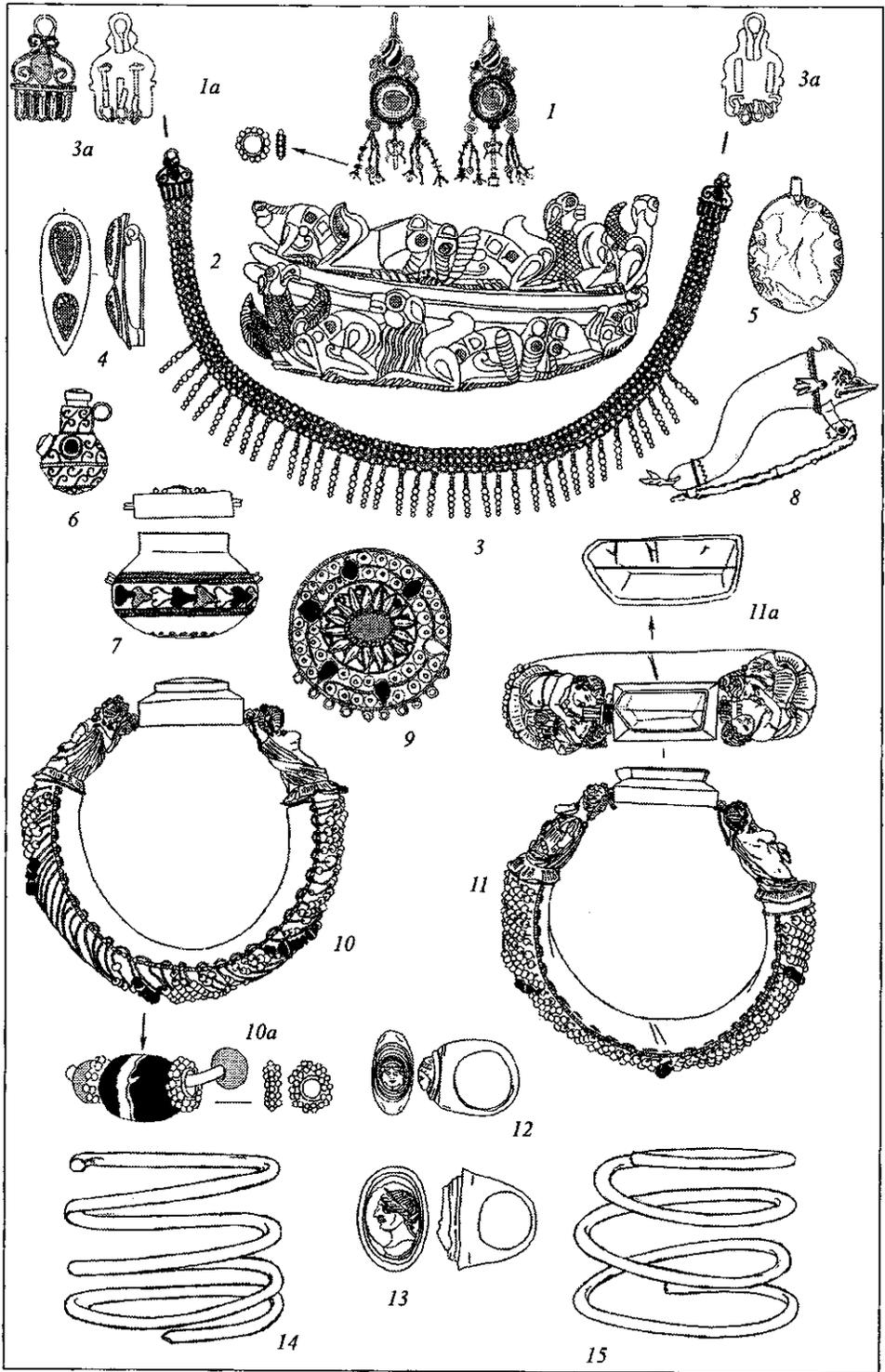

Рис. 1. Ювелірні прикраси з Ногайчинського кургану: 1 — сережки; 2 — гривна; 3 — кільце; 4, 8 — фібули; 5 — кулон; 6, 7 — судинки; 9 — брош-шпилька; 10, 11 — браслети; 12, 13 — персні; 14, 15 — ножні браслети

Ногайчинське кільце відрізняють від італійського зразка замки, виконані більш грубо і споряджені петлями, а не гачками. Петлі намиста на одному із замків були одягнені на пластинчасті гачки, а на другому — на дротову вісь, закріплену на трьох напаяних кільцях (рис. 1, 3а, 3б). Такий спосіб приєднання замків до ланцюжків

свідчить про те, що кольє могло бути перероблено і закінчення додані пізніше. Судячи зі схеми орнаменталізації (довгі «ови» з рубчастого дроту, гранатові вставки в простих пластинчастих кастах), намисто могло переробити в Північному Причорномор'ї.

Сережки за схемою щитка належать до типу, добре відомого в елліністичні часи³⁷. Проте для локалізації місця походження сережок показовими насамперед є дрібні специфічні деталі. Точна аналогія ногайчинським сережкам походить з музею Неаполя (імовірно, з Помпей), яка повторює їх у найдрібніших деталях — інкрустація обідка навколо центральної вставки трикутника, амфорка-підвіска, типи ланцюжків, кільця із зерню³⁸. Обідок з трикутників навколо центральної кам'яної вставки є також на сережках із колекції Х. Бастіса, Нью-Йорк³⁹.

Дуже виразна конструкція центральної підвіски у вигляді амфорки, тулово якої виконано з намистини (в обох випадках втрачені), а верхня частина з ручками, стрижень і підставка — із золотих елементів. Аташі ручок амфорок показані у вигляді листа плюща, обрамленого тонким рубчастим дротом. Найближчі аналогії цьому елементу ногайчинських сережок походять з Південної Італії⁴⁰. В Італії ж концентруються знахідки сережок тієї самої схеми з мініатюрними кільцями, прикрашеними одним рядом зерні⁴¹ (рис. 1, 1а). Перелічені деталі не трапляються на подібних сережках інших регіонів — враховувалися лише документовані археологічні знахідки.

Флакони-підвіски (рис. 1, 6, 7) входили до складу деяких грецьких прикрас. Найближчий до ногайчинських за часом та оформленням флакон походить із плитової гробниці некрополя Альтамура в Південній Італії, що за знахідкою римського денарія (135—126 рр. до н. е.) датується кінцем II ст. до н. е.⁴². Мініатюрний флакон-підвіска з філігранним орнаментом і гранатовою вставкою на кришці є серед підвісок намиста з Пелінни (Фессалія) II ст. до н. е.⁴³. У наборі прикрас із поховання № 138 некрополя Самофракії кінця II — початку I ст. до н. е. була також судинка-підвіска з філігранним візерунком⁴⁴. Наведеними прикладами, включаючи ногайчинські екземпляри, вичерпуються документовані знахідки мініатюрних флаконів часу пізнього еллінізму. Кожен з них по-своєму унікальний, на відміну від серії «сарматських» флаконів-підвісок римського часу⁴⁵. Ногайчинські флакони дають підставу для побудови еволюційного ряду від античних (південноіталійських? грецьких?) флаконів-підвісок до варварських прикрас тієї ж конструкції, які з мініатюрних підвісок до I ст. н. е. перетворилися на доволі місткі судинки. Можливо, поява імпортованих елліністичних флаконів у варварському середовищі могла слугувати імпульсом до виникнення моди на такі предмети і подальшого розвитку їх форми.

Обидві коштовні *фібули* (рис. 1, 4, 8) унікальні, і тому їх не можна співвідносити з певними виробничими традиціями. Конструкції їх голкових апаратів знаходять паралелі у Причорноморському регіоні⁴⁶.

Зображення Арсиної III на скляній гемі одного з *пернів* (рис. 1, 13) дає змогу віднести його до групи виробів, пов'язаних походженням з птолемеевським Єгиптом⁴⁷.

Браслети — найвизначніші прикраси в особистому уборі ногайчинської «цариці» (рис. 1, 10, II, 3, 1—3). В їх декорі було використано до 1500 перлин, що вкривають корпус браслетів суцільним шаром — виняткова розкіш, якщо враховувати особливу роль перлів у давніх культурах Сходу та Заходу⁴⁸. Сюжет «Ерот і Псіхея» (рис. 2, 1—5) є головним смисловим елементом браслетів. Цікаво відзначити відсутність крил в обох персонажів (переважно їх зображували крилатими). Фігурки мають округлі форми, деякі деталі (кисті рук, їх сплетіння за спиною) передані недбало, елементи ніби перетікають один в один, що є відмінною ознакою пізньоелліністичної пластики. Найбільш близька іконографія і такий самий експресивний стиль виконання відрізняють відому теракотову статуетку з Аміса, опубліковану М.І. Ростовцевим⁴⁹ (рис. 2, 6, 7). Разюча схожість обох композицій дає змогу припустити для них загальний прототип. Ще один елемент браслетів слід відзначити спеціально. На прямокутній вставці з циркону прокреслена пряма лінія, що імітує ребро кристала. На поверхні цього каменю гострим знаряддям були подряпані знаки, що нагадують літери грецького алфавіту (рис. 1, 11а).

Для визначення кола прикрас, до яких належать браслети, основне значення мають: поєднання смугастих бочкоподібних і круглих зелених намистин, що повторюються; наявність мініатюрних золотих кільць із *трьома рядами* зерні (рис. 1, 10а). В археологічному контексті таке поєднання елементів неодноразово зафіксовано на островах (Делос, Родос, Кіпр) і Малоазійському узбережжі Східного Середзем-

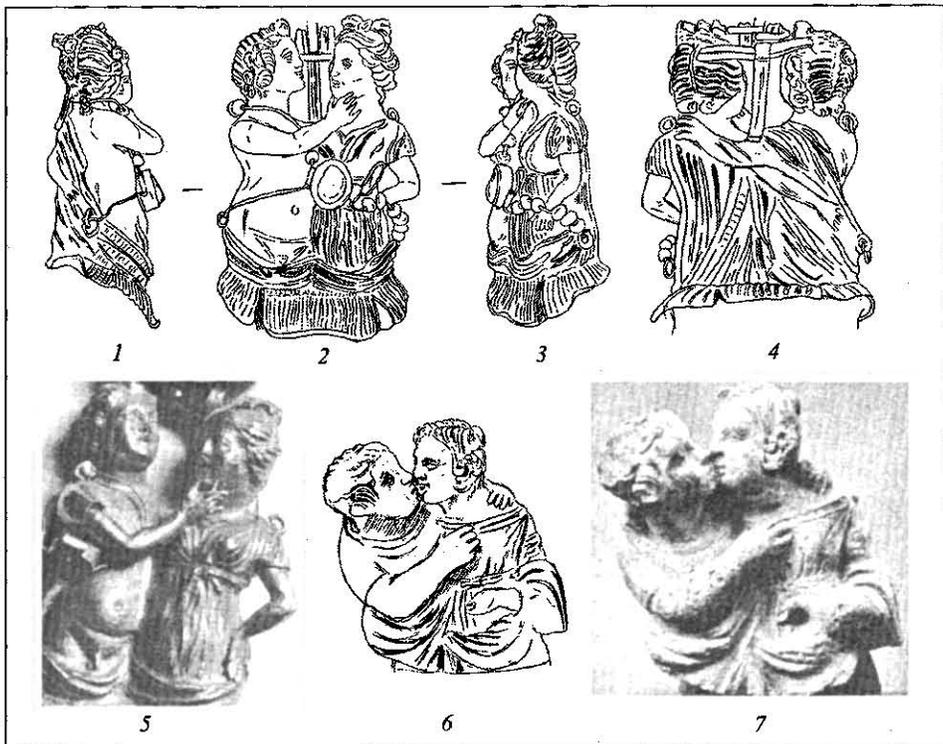

Рис. 2. Композиція «Ерот і Псіхея»: 1—5 — ногайчинські браслети; 6—7 — теракотова статуетка з Амісія

номер'я⁵⁰. Швидше за все, саме з цією територією слід пов'язувати походження такої виробничої традиції. У Причорномор'ї окрім Ногайчинського кургану єдиний випадок подібного поєднання ознак відзначено на намисті з Піщаного⁵¹.

Огляд ювелірних прикрас дає змогу припустити, що в Ногайчинському кургані була похована жінка, смаки якої сформувалися в еллінському суспільстві. Втім поховали її за варварськими звичаями і на варварській території. Найбільш варварське з прикрас — гривна у звіриному стилі — явно є елементом поховального ритуалу, що підкреслює високий соціальний ранг небіжчиці.

Тепер розглянемо історичний контекст, що зіставляється з цим похованням за часом і статусом. Як відомо, Аппіан є повним і одним з найбільш достовірних джерел з історії Причорномор'я кінця II — першої половини I ст. до н. е. Привертають увагу такі епізоди з його праці «Митридатові війни».

Перший епізод. «Он (Митридат) прошел через земли скифских племен, воинственных и враждебных, частью договариваясь с ними, частью принуждая их силою: так, даже будучи беглецом и в несчастье, он вызывал к себе почтение и страх. ... Когда Митридат вступил в область Меотиды, над которой много правителей, то все они приняли его (дружески), ввиду славы его деяний и царской власти, да и военная сила его, бывшая еще при нем, была значительна; они пропустили его и обменялись взаимно многими подарками; Митридат заключил с ними союз, задумав другие, еще более удивительные планы: идти через Фракию в Македонию, через Македонию в Пэонию и затем вторгнуться в Италию, перейдя Альпийские горы. Для укрепления этого союза он отдал замуж за наиболее могущественных из них своих дочерей» (App. Mithr., 102).

Цей єдиний випадок вдалого шлюбу дочок Мітрідата VI Євпатора зі скифськими царями відбувся близько 65 р. до н. е. Друга спроба Мітрідата видати своїх дочок заміж за варварських правителів у 64 р. до н. е. закінчилася невдало. Наречені були захоплені та передані Гнею Помпею (App. Mithr., 108).

Цей пасаж можна зіставити зі специфікою поховального інвентарю ногайчинського поховання — переважно еллінський характер особистих прикрас, а також наявність у похованні предметів, пов'язаних походженням з територією

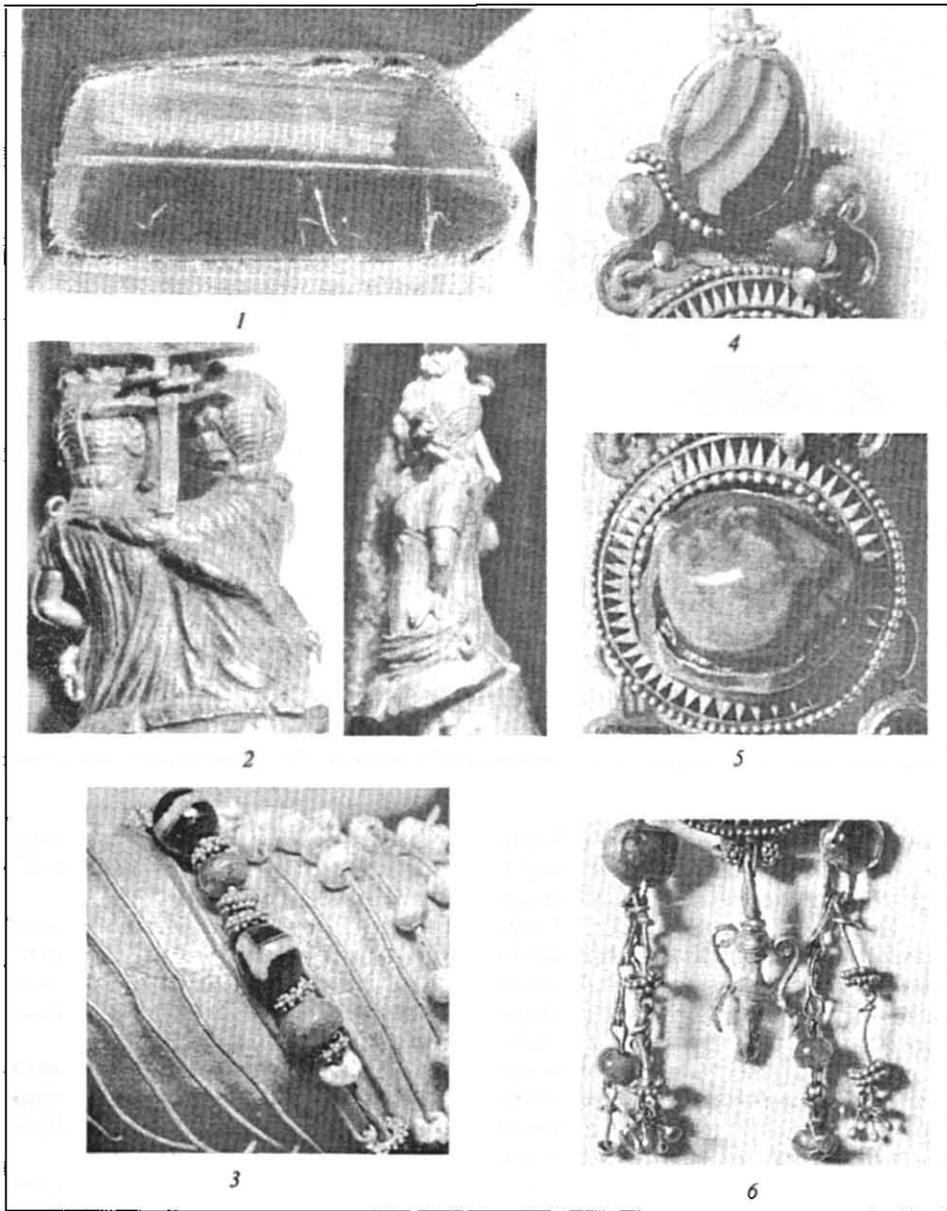

Рис. 3. Деталі браслета (1—3) і сережки (4—6)

Прикубання (гличик, брош-шпилька, кулон і т. ін.). У поєднанні з «царським» статусом небіжчиці ці спостереження роблять імовірним припущення, що в кургані могла бути похована одна з дочок Мітрідата, яку віддали заміж за «скіфського» царя. У цій ситуації обсипані перлами розкішні браслети із зображенням шлюбної пари Ерота і Псіхеї могли бути спеціальним весільним подарунком.

Другий епізод. «...Митридат же отплыл на остров Кос, и жители Коса приняли его с радостью. Он захватил там сына Александра, царя египетского, оставленного тут с большими деньгами бабкой его Клеопатрой, и содержал его по-царски. Из богатств Клеопатры большое количество царских сокровищ, камни, женские украшения и большую сумму денег он отправил в Понт» (App. Mithr., 23).

У зв'язку з цим епізодом доречно згадати птоломеевський перстень, кільце і сережки з ногайчинського поховання, які не можуть датуватися пізніше II ст. до н. е. і, відповідно, дещо давніше за решту речей.

За результатами новітнього антропологічного аналізу вік померлої з Ногайчинського кургану можна визначити у межах 35—44 років, найбільш імовірно — 39—41 рік⁵². Нам невідомий вік, в якому дочки Мітрідата були видані заміж. Якщо відштовхуватися від шлюбного віку 18—25 років, найбільш імовірним видається здійснення ногайчинського поховання в 50—40-х рр. до н. е. При цьому формування набору ювелірних прикрас та іншого поховального інвентарю відбувалося протягом II — першої половини I ст. до н. е., а його склад до деякої міри відображає буремні події, що відбувалися у Східному Середземномор'ї і Причорномор'ї в 114—64 рр. до н. е.

Запропонована гіпотеза — усього лише одна з можливих версій, за допомогою якої можна пояснити феномен ногайчинської «цариці».

До цього часу шляхами потрапляння античних імпортів до сарматів називали торговий обмін, дипломатичні дари, військову здобич, у тому числі пограбування святилищ і храмів⁵³. Проте поряд із переліченими шляхами слід також відзначити велику ймовірність потрапляння античних ювелірних прикрас та імпортів у варварське середовище в результаті змішаних династичних шлюбів. Сама по собі така політична практика добре відома в давнину, і її існування ні в кого не викликає сумнівів.

¹ Щепинський А.О. Скарби сарматською знаті // Вісн. АН УРСР. — 1977. — № 10; Ščepinskij A.A. Über die Aristokratie der Sarmaten im nördlichen Schwarzmeergebiet // Z. Archäologie. — 1994. — Jahrgang 28.

² Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 70—75; Трейстер М.Ю. О ювелирных изделиях из Ногайчинского кургана // ВДИ. — 2000. — № 1; Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. «Ногайчинский» курган в Степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 3.

³ Симоненко А.В. Сарматы Таврии... — С. 30—91, 117.

⁴ Там же. — С. 112.

⁵ Там же. — С. 114.

⁶ Симоненко А.В. Китайские и «бактрийские» зеркала у сарматов Северного Причерноморья // Музейні читання: Матеріали наук. конф. — К. — С. 142.

⁷ Симоненко А.В. Сарматы Таврии... — С. 74. — № 26.

⁸ Там же. — С. 71 — № 1.

⁹ Там же. — С. 73. — № 15.

¹⁰ Там же. — С. 73. — № 12.

¹¹ Там же. — С. 73. — № 10.

¹² Там же. — С. 73. — № 11.

¹³ Там же. — С. 74. — № 27.

¹⁴ Там же. — С. 74. — № 23 («Подвески лировидные с петлей»).

¹⁵ Ščepinskij A.A. Op. cit.

¹⁶ Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган... — С. 97.

¹⁷ Там же. — С. 85—97.

¹⁸ Шилов В.П. К проблеме взаимоотношений кочевых племен и античных городов Северного Причерноморья в сарматскую эпоху // КСИА. — 1973. — Вып. 138. — С. 61—62; Мордвинцева В.И. Набор фаларов из кургана 28 могильника Жутово Волгоградской области // Нижневолжск. археол. вестн. — 1999. — Вып. 2; Мордвинцева В.И. Набор серебряной посуды из сарматского могильника Жутово // РА. — 2000. — № 1.

¹⁹ Мордвинцева В.И., Сергацков И.В. Богатое сарматское погребение у станции Бердия // РА. — 1996. — № 4.

²⁰ Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане на восточной окраине г. Ростова-на-Дону // Изв. Ростов. обл. музея краеведения. — 1988. — Вып. 5. — С. 40—49; Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.

²¹ Raev B.A. Roman Imports in the Lower Don Basin // BAR Int. Ser. 278. — Oxford, 1986. — P. 12, 22, 44, 46.

²² Толстой И.И., Кондаков Н.П. Древности времен переселения народов // Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1890. — Вып. 3. — С. 132—133; Raev B.A. Op. cit. — P. 14—16, 28, 35—36.

²³ Беспалый Е.В. Курган сарматского времени у города Азова // СА. — 1992. — № 1. — С. 175—192.

²⁴ Манцевич А.П. Находка в Запорожском кургане (к вопросу о сибирской коллекции Петра I) // Скифо-сибирский стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 164—193; Шилов В.П. Запорожский курган (к вопросу о погребениях аорсской знати) // СА. — 1983. — № 1. — С. 178—192.

²⁵ *Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.

²⁶ *Ждановский А.М.* Новое погребение кочевников сарматского круга из Закубанья // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990.

²⁷ *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Ногайчинский» курган... — С. 72—73, 95—96; *Мордвинцева В.И.* Полихромный звериный стиль. — Симферополь, 2003. — С. 44.

²⁸ *Кубарев В.Д.* Курганы Уландрыка. — Новосибирск, 1987. — Табл. XXVIII, 10; XLII, 6; XLVIII, 2—3; LXXXVI, 23; LXXXVI, 22; XCII, 12.

²⁹ Например, в Восточном некрополе Неаполя скифского — это довольно частая находка. Див.: *Сыманович Э.А.* Население столицы позднескифского царства. — К., 1983. — С. 94.

³⁰ *Шилов В.П.* Погребения сарматской знати I в. до н. э. — I в. н. э. // Сообщения Гос. Эрмитажа. — 1956. — Вып. 9. — С. 44; *Сергацков И.В.* Сарматские курганы на Иловле. — Волгоград, 2000. — С. 141.

³¹ *Дашевская О.Д.* Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1-7.

³² *Treister M. Yu.* Late Hellenistic Bosphoran Polychrome Style and its Relation to the Jewellery of Roman Syria (Kuban Brooches and Related Forms) // Silk Road Art and Archaeology. — Kamakura, 2002. — Vol. 8. — P. 44—45. — Pls. I, 5; II, 4, 12; IV, 4, 6.

³³ *Анфимов Н.В.* Древнее золото Кубани. — Краснодар, 1987. — С. 171. Подобная подвеска происходит также из погребения № 177 Тенгинского некрополя. Благодарим Е.А. Берлову за информацию.

³⁴ *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica.* — Milano, 1996. — P. 219. — № 152.

³⁵ *Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander. — Mainz, 1965. — P. 274—275. — Cat. 127.

³⁶ *Клад* на акрополе Гераклеи на Лукании начала I в. до н. э.: Tresures of the South of Italy. — Milan, 1999. — P. 186. — Pl. 66. Серьги из музея Неаполя: *Siviero R.* Gli Ori e le Ambre del Museo Nazionale di Napoli. — Napoli, 1954. — P. 40. — Cat. 119.

³⁷ *Rudolf W.* A Golden Legacy. Ancient jewelry from the Burton J. // Berry collection at the Indiana University Art Museum. — Bloomington; Indianapolis, 1995. — P. 110.

³⁸ *Siviero R.* Gli Ori e le Ambre... — P. 40. — Cat. 121.

³⁹ *Kleopatra.* Ägypten um die Zeitenwende. — München, 1989. — N 80.

⁴⁰ *Gli Ori di Taranto...* — Cat. 80b; *Siviero R.* Gli Ori e le Ambre... — Cat. 119; Treasures of the South Italy... Pl. 66.

⁴¹ *Pasqui A.* Regione V (Pecenum) // Notizie degli Scavi di Antichità. — Roma, 1910. — Fig. 14; *Siviero R.* Gli Ori e le Ambre... Cat. 119; *Fiumi E.* Gli scavi della necropoli del Portone degli anni 1873—1874 // Studii Etruschi. Ser II. — Firenze, 1957. — Vol. 25. — Fig. 33. — Tomba P.

⁴² *Gli Ori di Taranto...* — Cat. 163; *Lo Porto F.G., De Julius E.M.* L'Attività archeologica im Puglia // La Magna Grecia nell' Età Romana. Atti del quindicimasimo convegno di studi sulla Magna Grecia. — Napoli, 1975. — P. 642. — Tav. LIII.

⁴³ Treasures of ancient Macedonia. — Athens, 1981. — P. 6 — Cat. 10.

⁴⁴ *Dusenbery E.B.* A Samothracian necropolis // Archaeology. A magazine dealing with the antiquity of the world. Vol. 12 N. 3. — P. 166—167. — Fig. 5; *Dusenbery E.B.* The necropolis (Samothrace, II). — Princeton, 1999. — P. 996—997. — S. 138—23.

⁴⁵ *Скалон К.М.* О культурных связях Восточного Прикаспия в позднесарматское время // Археол. сб. Гос. Эрмитажа. — 1959. — Вып. 1. — С. 127—140; *Treister M. Yu.* Gold vessels, perfume flasks and pyxides from Sarmatia // Pontus and the outside world / Ed. C.J. Tuplin. — P. 140—143.

⁴⁶ *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Ногайчинский» курган... — С. 86.

⁴⁷ *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Ногайчинский» курган... — С. 90—91.

⁴⁸ *Раков В.А., Бродянский Д.Л.* Жемчуг в археологии // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2002. — Вып. 12.

⁴⁹ *Rostovtzeff M.I.* Die hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft. — Tübingen, 1955. — Bd I. — S. 575. — Taf. 65, 4.

⁵⁰ *Hackens T., Lévy E.* Trésors Hellénistique trouvé à Délos en 1964 // BCH. — 1965. — 89. — Pl. XXIX; *Ancient Rhodes.* 2400 years. — Athens, 1993. — P. 47. — Fig. 35; *Karageorghis V.* Chronique des fouilles et découvertes archéologiques a Chypre en 1960 // BCH. — 1961. — 85. — Pl. V, 5.

⁵¹ *Ждановский А.М.* Новое погребение... — С. 111; *Шедевры* древнего искусства Кубани. Каталог выставки. — М., 1987. — Кат. 174.

⁵² *Визначення І.В.* Костик, Кримське Республіканське бюро судово-медичинської експертизи.

⁵³ Див., наприклад: *Шилов В.П.* Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975; *Raev V.A.* Roman Imports...; *Мордвинцева В.И.* Набор серебряной посуды...

Одержано 20.01.2004

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАХОРОНЕНИЯ В НОГАЙЧИНСКОМ КУРГАНЕ

Статья представляет собой интерпретационную часть исследования Ногайчинского кургана, полная публикация которого была издана во ВДИ, № 3, 2003 и в АССС, № 3—4, 2003. Раньше богатейшее захоронение в Ногайчинском кургане датировалось второй половиной I — началом II вв. н. э., а теперь отнесено к периоду первой половины — середины I в. до н. э.

На основании разбора ювелирных изделий сделан вывод о том, что этот комплект в основном был сформирован в эллинской среде. Погребенная в кургане женщина могла быть одной из дочерей Митридата VI Евпатора, выданной замуж за варварского царя в 65 г. до н. э., о чем есть упоминание у Аппиана.

Yu.P. Zaitsev, V.I. Mordvintseva

TO THE HISTORIC INTERPRETATION OF A BURIAL IN THE NOGAICHINSKIY BARROW

The article interprets a rich burial in the Nogaichin Barrow, which was published in complete for the first time in 2003 (VDI No. 3; АССS Nos. 3—4). Formerly this grave was dated to the second half of the 1st — beginning of the 2nd AD. However, after the analysis of the whole context the authors re-dated it to the first half — middle 1st BC.

Examination of the set of jewelry has shown that it had formed in the Hellenistic social environment. The buried person could be one of daughters of Mithridates VI Eupator who, according to Appianus, was given in marriage to a barbarian (Scythian) king in 65 BC.

М.В. Квітницький

ТОРКИ. ПРОБЛЕМА АТРИБУЦІЇ ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

Статтю присвячено проблемним питанням, пов'язаним із визначенням етнічної належності поховальних комплексів XI—XII ст., залишених номадами південноруського степу.

Однією з проблем при вивченні старожитностей кочівників південноруського степу, періоду останньої чверті IX—XIII ст., є етноінтерпретації поховальних пам'яток. У той період південноруські степи населяли, змінюючи один одного, кочові групи печенігів, торків і половців. Зацікавленість проблемою і перші спроби атрибуції виникли наприкінці XIX ст. після узагальнення старожитностей кочівників, розкопаних М.Є. Бранденбургом, В.О. Городцовим, О.О. Спіциним, Є.П. Трефільєвим та іншими дослідниками. У подальшому з цієї проблеми з'явилися праці Л.П. Зябліна, Н.Д. Мец, С.О. Плетньової, Г.О. Федорова-Давидова та ін. Проте вичерпного вирішення так і не було знайдено, зокрема це стосується визначення деяких типів поховальних пам'яток середини XI—XII ст., таких, як печеніго-торчеських, без чіткого відокремлення між собою. Існує низка причин, що ускладнили пошуки відповідей у процесі етноінтерпретації:

- слабка джерельна база 1950—1960 рр., використання дослідниками матеріалів з вузьких географічних територій степових регіонів України;
- відсутність розробки хронології для кочівницьких старожитностей південноруського степу;

© М.В. КВІТНИЦЬКИЙ, 2004

- широке застосування для співвідношення *степових комплексів* (підкреслено автором) матеріалу пороських кочівників, васалів київських князів, який можна використовувати лише як допоміжний, адже поховальна практика цього регіону — змішаного типу з елементами печенізької, торчеської, половецької та давньоруської¹;
- не було прослідковано генезу поховальної практики і матеріальної культури на основі порівняння поховань південноруських степів і тюркських пам'яток Монголії, Південно-Західного Сибіру та Казахстану, де, згідно з писемними джерелами, зароджувалися й розвивалися племена печенігів, торків і половців;
- відсутність прямих історичних даних стосовно характеру відносин між печенігами та торками, що ускладнює характеристику особливостей їхніх пам'яток;
- спроби виділення певної етногрупи на основі надетнічних речей — вудил і т. ін.

Так, В.О. Городцов торчеськими вважав поховання в дерев'яних колодах, де кістяк орієнтований на захід та були наявні цілі або частинами остови коней². О.О. Спіцин у ранніх працях робив, як ми вважаємо, вірні спроби етноінтерпретації для пороських кочовиків³, але надалі, розглядаючи племінні групи торків, берендеїв, печенігів, половців і татар, атрибутував лише татарські, визнавши неможливість виділення інших⁴. Н.Д. Мец для торчеських поховань як основний показник виділяла наявність цілих остовів коня і як визначальний — вудила без перетину⁵. За повідомленням Г.О. Федорова-Давидова⁶, дослідницю підтримував Л.П. Зяблін, який також вважав основним визначенням для торків наявність цілого остову коня в могилі. С.О. Плетньова скористалася повідомленням арабського посла першої чверті X ст., Ахмед-ібн-Фадлана, про поховання знатного торка. Дослідниця зіставила текст із трьома похованнями, розкопаними в різні часи В.О. Городцовим і Є.П. Трефільським у Куп'янському р-ні Харківської обл. У порівняльній таблиці були запропоновані такі ознаки⁷: 1) перекриття над могилою; 2) кістки коня на настилі; 3) глиняний посуд; 4) дерев'яні статуєтки у похованні та кам'яні «баби» на кургані; 5) чоловіча стать похованого.

Г.О. Федоров-Давидов до проблеми підійшов обережно, виділивши 66 типів поховальних комплексів IX—XIII ст. Він зазначив: «Інтерпретуючи поховання кочовиків 1-го періоду, кінця IX—XI ст., як печеніго-торчеські, ми виходимо із історичних свідчень... Вони (торчеські поховання. — *Авт.*) поки що не відрізняються від печенізьких...». Описаний у ібн-Фадлана обряд поховання торка дослідник відніс до типів БІ — БІІІ⁸. О.О. Добролюбський також дотримується думки про зв'язок між орієнтацією похованих кочівників Північно-Західного Причорномор'я та їхньою етнічною належністю⁹, відзначаючи при цьому складність відокремлення торчеських поховань від печенізьких¹⁰. Разом з тим дослідник у таблиці датував і атрибуції поховань кочівників цього регіону співвідносить поховання монгольського часу, прийшлого приуральського етносу, з печеніго-торчеськими, половецькими та монгольськими¹¹.

Серед сумнівних моментів вищеперелічених досліджень слід відзначити такі:

а) західна орієнтація поховань кочівників південноруського степу є доміантною в хронологічних і територіальних рамках кочівницького степу X—XIII ст.; східна орієнтація похованого характерна для невеликого відсотку поховань того періоду;

б) поховання з цілим скелетом коня є характерними для половецького періоду історії південноруського степу, що було доведено працями С.О. Плетньової та Г.О. Федорова-Давидова¹²;

в) речі широкого вжитку не можуть бути визначальною ознакою; М.В. Іменохов справедливо відзначив, що виділення однотипних поховальних пам'яток кочових суспільств ґрунтується на поховальній практиці як сукупності визначальних ознак, а не за певним набором предметів матеріальної культури¹³;

г) сукупність перекриття, кісток коня на ньому та глиняний посуд є характерними для значної кількості поховань з різними конструкціями могильних ям; переважна більшість кам'яних скульптур, як пізніше було висвітлено у праці С.О. Плетньової¹⁴, належать половцям.

Виходячи з вищезазначеного проблема етноатрибуції поховальних пам'яток торків залишається відкритою. У статті зроблено спробу з максимальним урахуванням перелічених недоліків виділити такий тип поховань, який можна зіставити з торками південноруського степу.

На відміну від печенізької та половецької поховальної практики, як зазначалося вище, торчеська найповніше відома нам за писемним джерелом — повідомленням арабського посла першої чверті X ст., Ахмед-ібн-Фадлана, яке ми вважаємо за доцільне навести.

«...А если умер человек из их (числа), то для него роют большую могилу наподобие дома, берут его, надевают на него его куртку и его пояс, его лук, кладут в его руку чашу из дерева с набидом, оставляют перед ним сосуд с набидом, приносят все его имущество (все, что он имеет ¹⁵) и кладут с ним в этом доме. Потом сажают его в нем и покрывают дом настилом над ним, накладывают над ним подобие юрты (купола ¹⁶) из глины, берут его лошадей в зависимости от численности и убивают из них сто голов или двести или одну голову и съедают их мясо, кроме головы и ног, и кожи, и хвоста. И действительно они растягивают это (все) на деревяшках и говорят: «Это его лошади, на которых он поедет верхом в рай».

Если же он убил человека и был храбр, то вырезают изображения по числу тех, кого он убил, и помещают их на его могиле и говорят: «Вот его отроки, которые будут служить ему в раю». Иногда же они упускают (не заботятся) убивать лошадей день или два. Тогда приходит к ним какой-нибудь старик из стана старейшин и говорит: «Я видел такого-то, то есть умершего, во сне и он сказал мне: «Вот ты видишь, меня уже перегнали мои товарищи и потрескались мои ноги (образовались язвы на ногах ¹⁷) от следования за ними, и я не могу их догнать, и остался один». При этих обстоятельствах они берут их лошадей и убивают их и растягивают их на его могиле. И когда пройдет день или два, приходит к ним этот старик и говорит: (я видел такого-то и он сказал ¹⁸: «Сообщи моим домочадцам и моим (товарищам) что я уже догнал тех, которые ушли раньше меня, и что я нашёл успокоение от усталости ¹⁹»).

Незважаючи на те, що повідомлення ібн-Фадлана як джерело належить до початку X ст., його можна використати для етноінтерпретації комплексів XI—XII ст. і пізнішого часу. Адже в цілому для кочових суспільств євразійського степу періоду V—XIII ст. характерною була поховальна практика. Безумовно, торчеська практика та обряд видозмінювалися, однак не настільки суттєво, щоб відмовитися від повідомлення ібн-Фадлана.

Під час аналізу тексту прослідковуються археологічно вловимі такі поховальні конструкції та супутній матеріал:

1) «...могила наподобие дома...» — проста могильна яма, без таких допоміжних конструкцій, як підбій. В ібн-Фадлана є опис підбійного поховання ²⁰;

2) «...покрывают настилом дом над ним...» — покриття над могильною ямою;

3) «...накладывают над ним подобие юрты из глины...» — курганний насип;

4) «...берут его, одевают на него его куртку... пояс... лук... приносят все его имущество и кладут с ним в этом доме...» — зброя у похованні, а також побутові речі повсякденного вжитку — ніж, кресало, голка, точильний брусок і т. ін.;

5) «...кладут в его руку чашу из дерева с набидом...» — посуд у похованні;

6) «...потом сажают его в нем (доме)...» — фраза, яка виходячи з контексту свідчить про поховання на платформі чи в домовині;

7) «...вырезают изображения... по числу тех, кого он убил, и помещают их на его могиле...» — наявність зображень — «ляльок» убитих противників на чи в похованні;

8) «...берут его лошадей... съедают их мясо, кроме ног... кожи... хвоста... растягивают все это на деревяшках...» — череп, кістки ніг і хвостові хребці коня в анатомічному порядку; опудало коня у похованні; відсутність кісток коня у похованні.

Специфіка завдання, пов'язана з ним подорож та коло спілкування Ахмед-ібн-Фадлана окреслюють його контакти з елітою — знатним чи багатим прошарком кочового суспільства. Описані обряди поховань — булгарського мусульманина, башкира, руса, що зазначено в повідомленні, та торка, стосуються відносно забезпечених людей. Це також виходить з того, що сам ібн-Фадлан досить поверхово згадує про процес поховання бідняків у кочовиків ²¹. Поховання, розкопане В.О. Городцовим, належить саме до цієї категорії. З 250 проаналізованих

комплексів описанню ібн-Фадлана найповніше відповідають два комплекси, які в цілому можна датувати другою половиною XIII та XI—XII ст. Перший був досліджений експедицією І.Ф. Ковальнової в 1975 р. поблизу с. Новопідкряж Царичанського р-ну Дніпропетровської обл., курганна група № 1, курган № 6, поховання № 1; другий — В.М. Корпусової в 1977 р. поблизу с. Філатівка Красноперекопського р-ну, АР Крим, курган № 9, поховання № 2²².

Новопідкряжський комплекс складається з кургану заввишки 0,7 м, діаметром 30 м над основним похованням у центрі. Могильна яма прямокутної форми, 2,65 × 0,9 м, по осі північний схід — південний захід, перекрита впоперек 12 колотими плахами. На глибині 0,8 м від перекриття розташовані уступи — заплічки завширшки 0,12—0,2 м, з другим перекриттям впоперек, 13 плах з обпаленими кінцями. У південно-західному куті перекриття, на шматку берести, знайдено ніж з лопаткою барана, у північно-західному — передні кінцівки барана. Поховання здійснено в дубовій колоді, яка закривалася кришкою. Похований лежав на спині, руки притиснуті до тіла, орієнтований на північний захід. На обличчі збереглися залишки шкіри, обтягнутої шовковою тканиною та бронзовою пластиною — можливо, личина — маска. Біля однієї зі скронь сережка у вигляді «?». Похований одягнений у шовкову сорочку і каптан, на якому збереглися зображення птаха-фенікса (?). Збереглася каракулева шапка із залізним конічним навершям. Біля правого передпліччя лежала низькобортна срібна миска, біля ніг — мідна низькобортна чаша. Від лівого плеча до правої гомілки лежав лук, праворуч, біля гомілки, — сагайдак зі стрілами. Ліворуч від стегна до стопи знаходилася шабля. На кістках таза був пояс з прикріпленими срібними з позолотою бляхами. Поряд лежала сумка-конверт з дерев'яним двобічним гребінцем, однолезовим калачеподібним кресалом і точильним брусом. Біля південної стінки могили були знайдені парні стремени з виділеними петлями і кістяні накладки на сідло²³.

Філатівський комплекс містить впускне поховання в 1 м на південь від центру кургану. Могильна яма, 2,35 × 1 м, прямокутної форми із заокругленими кутами, по лінії схід—захід, перекрита дерев'яними плахами. У східній частині перекриття знаходився бронзовий глечик. Поховання жінки на гратчастих ношах, орієнтоване на захід. За головою — залишки складного, з набору пластинок, головного убору і дві срібні скроневі підвіски з напаяними пустотілими біконічними намистинами з рогами та зерно. Біля лівої руки — черешковий ніж і дві скляні намистини, праворуч, під ребрами, — бронзове люстерко. Біля голови — кістка ноги дрібної рогатої худоби та залишки дерев'яного посуду²⁴.

Поховання, досліджені В.О. Городцовим і В.М. Корпусовою, відповідають більшості пунктів, виділених з тексту ібн-Фадлана, і належать до категорії елітарних, що дає змогу атрибутувати їх як торчеські. Поховання, досліджене І.Ф. Ковальновою, також відповідає тексту ібн-Фадлана, однак цей комплекс належить до огузького кола пам'яток монгольського часу і генетично пов'язаний з похованнями XI—XII ст.

Кореляція поховань дає такі спільні ознаки.

I. Прямокутна могильна яма без таких складних допоміжних конструкцій, як підбій.

II. Перекриття над могилою.

III. Посуд у похованні.

IV. Залишки супровідної їжі — кістки жертвних тварин.

Перші три ознаки, як було обумовлено, не дають змоги дійти певних висновків, тому розглянемо четверту. Залишки супровідної їжі (кістки дрібних рогатих тварин, кози-вівці) наявні у 30 з 250 поховань, включно з дослідженим В.О. Городцовим. З них 4 — поховання з підбосом у південній стінці, 1 — у північній, 25 — без підбоїв. Комплекси, де кістки жертвних тварин співвідносяться з підбоями, не розглянуто, оскільки в цілому, згідно з писемними джерелами, не характерні для торків, а також за археологічними джерелами, для носіїв підбійної практики поховань. Кореляція ознак з кістками кози-вівці дала змогу виділити дві групи поховань та два окремі комплекси, загальна хронологія яких вкладається в межі XI—XII та другої половини XIII ст.

Група 1 (12 поховань), без кісток коня в похованні. Для цієї групи характерні: наявність посуду, поховання чоловіків у прямокутних ямах головою на схід, два

комплекси на захід, обов'язкова наявність зброї і деталей кінської зброї. Поховання жінок і підлітків в овальних або із заокругленими кутами могильних ямах, головою на захід, без деталей зброї та спорядження вершника. Деякі могильні ями містять уступи для перекриття.

Група 2 (11 поховань), череп і кістки кінцівок коня в похованні. Кістки коня розташовані над могильною ямою, на сходинці у північній стінці, ліворуч від похованого. Кінь і похований орієнтовані на захід. В усіх похованнях наявні деталі спорядження вершника. Поховання жінок і підлітків — у заокруглених могильних ямах, чоловіків — у прямокутних. Посуд прослідкований не в усіх похованнях.

Два окремі комплекси. У похованні була ціла туша коня зі спорядженням вершника (с. Кропоткіне), із додатковою комбінацією черепа та кісток кінцівок (с. Камишувате). Розташування коня над могилою, ліворуч від похованого, у північній стінці. Похований та кінь орієнтовані на захід.

Поховальні комплекси з кістками жертвних тварин відомі в пам'ятках Південно-Західного Сибіру, Забайкалля та гірсько-степових районах Алтаю. Для гірсько-степових районів Південного Алтаю, Західної Туви та території Північної Монголії виділяють курайську культуру V—X ст., яку співвідносять з племенами тюрк теле-тюгу²⁵. Для них характерні ряди кам'яних стовпчиків — балабалів на могильних спорудах, які відповідають кількості вбитих ворогів за життя померлого²⁶. Поховання здійснювали в прямокутних та овальних ямах з кістками коня і баранів, поховані орієнтовані на захід²⁷. У Будуланському могильнику, на Забайкаллі, прослідковані поховання в прямокутних ямах з орієнтацією похованих на схід, наявні кістки баранів, поховання з кістками коня рідкісні²⁸. Основним декоративним мотивом на бляхах з тюркських поховань цього регіону є зображення птаха²⁹. З кимако-кипчаками (половцями. — *Авт.*) співвідносять сrostкинську культуру, VIII — початок XII ст., поширену на теренах Південно-Західного Сибіру і Північного Алтаю. У похованнях сrostкинської культури відсутні кістки жертвних тварин, наявні цілі або частинами остови коней. Характерною рисою є звичай класти у поховання баранячі астрагали. Для невеликої групи поховань у Барабинському лісостепу (Новосибірська обл. Російської Федерації. — *Авт.*), могильник Чулим 2, VIII—IX ст., характерні також кістки та луска риби, кістки птахів³⁰. На жаль, територія степу Західного Казахстану ще не досить вивчена³¹, тому поки що неможливо прослідкувати комплекси з кістками жертвних тварин у цьому регіоні та порівняти їх з похованнями південноруських степів.

Виходячи з археологічних даних Південно-Західного Сибіру, Монголії та гірсько-степових районів Алтаю, можна прослідкувати генезу поховальної практики двох великих тюркських груп: кимако-кипчаків та тюрк теле-тюгу. З останніх пізніше виділилися огузи — торки, кангаро-печеніги та інші етноси, які зберегли низку типових рис ранніх поховальних традицій.

Очевидно, для поховань південноруських степів торчеськими слід вважати комплекси, де співвідносяться низка основних і додаткових ознак:

основні — безпідбійна могильна яма;

додаткові — перекриття над могильною ямою; уступи в конструкції могильної ями; посуд у похованні; кістки жертвних тварин; для жіночих поховань речі певного типу — скроневі кільця з біконічною напаяною намистиною.

При цьому слід враховувати загальну хронологію комплексу, яка не має виходити за межі другої половини XI ст. — кінця XII ст. Ознаками, до яких потрібно ставитися обережно під час етноінтерпретації торків і, очевидно, атрибуції інших кочівницьких поховань, є орієнтація похованого, наявність, з комбінаціями, або відсутність кісток коня і конструкцій, в яких здійснювали поховання. Навіть на такому незначному матеріалі, як 25 комплексів, виражена статеві-вікова специфіка поховань, яка прослідковується у формі могильної ями та орієнтації похованих. У процесі розгляду поховань з кістками коня або без них завжди потрібно враховувати принцип «pars pro toto» — частина замість цілого, коли в могилу вміщують від окремих фетишованих частин або лише кров тварини до цілої туші тварини³². Часто повторювана в широких хронологічних і територіальних межах практика поховання черепа і кісток ніг, а також цілого коня унеможлиблює використання цього принципу для етноатрибуції. Можна лише констатувати

«моду» в певних хронологічних і територіальних межах. Взаємовпливи між різними племінними етногрупами кочівників могли відображатися насамперед у практиці поховання коня. Поховання, які здійснювали в домовині, кам'яному ящику, гратчастих ношах і т. п., очевидно, були пов'язані із доступним матеріалом, а не з етнічними особливостями. Якщо прослідкувати поховальну практику з III тис. до н. е. до XIV ст. н. е. на півдні України, то для будь-яких носіїв певної матеріальної культури на території, де є поклади каменю, характерні кам'яні ящики, а де була лісова рослинність — дерев'яні конструкції.

Типологічно подібними за конструкцією та речовим набором і генетично пов'язаними з похованнями XI—XII ст., як зазначалося, є комплекси монгольського часу — друга половина XIII ст. Відомо 10 таких комплексів, зосереджених у Запорізькій, Миколаївській областях та на півночі Криму. Усі поховання в конструкції могильної ями містять уступи з перекриттям, на яких розташовані кістки жертвних тварин і спорядження вершника, інколи з кістками коня. Поховані орієнтовані на схід, рідше на захід, характерною рисою поховань є наявність двох чи однієї металевих посудин. Це мідні чаші, глики або їхні імітації з листа бронзи та срібні, з високохудожнім багатим рослинним декором, чаші XII—XIII ст., що мають грубі, пізніші кріплення залізних ручок. Матеріали цих комплексів співвідносяться з матеріалами огузького населення низовин Амудар'ї та Сирдар'ї. Наявність цих поховань у цілому, на наш погляд, відповідає літописному запису 1224 р. про етнічний склад монгольських військ, що брали участь у битві на Калці: «Въ лета 6732. ...придоша... Татарове... никтоже вестъ, кто суть и откуда придоша, и что язык и вера ихъ, ихже Таормены [Торкумены — за Лаврентієвським списком] зовуть, и друзіи Печенези. ...Придоша же на землю Половецкую»³³.

Окремо слід торкнутися специфічної категорії речей в жіночих похованнях, які є допоміжною етновизначальною ознакою, — скроневих кілець з напаяною пустою біконічною намистиною, прикрашеною зерню чи сканною перевиттю та трьома-чотирма «ріжками» — так звані сережки половецького типу. Кільця, аналогічні філатівському комплексу, відомі з могильника XII—XIII ст. поблизу с. Зеленьки Кагарлицького р-ну Київської обл.³⁴, поховання другої половини XII ст. с. Малополовецького Фастівського р-ну Київської обл.³⁵, підбійного поховання другої половини XII — початку XIII ст., с. Давидівка Якимівського р-ну Запорізької обл.³⁶ та поховань XIII ст. Північного Кавказу, з районів Ставрополя, Дону і Поволжя, де співвідносяться з чорноклобуцьким населенням, переміщеним ордою Ногая³⁷. Відома також цікава знахідка срібної намистини, 1,5 × 1,1 см, з поховання № 142 (1998), кінець X — перша половина XI ст., з верхнього Києва³⁸, яка в деталях копіює подібний тип скроневих кілець. В основному відомі масові знахідки спрощених скроневих кілець без «ріжок», які сконцентровані в скарбах та могильниках XII — початку XIII ст. Пороського регіону³⁹.

Основні контакти Русі з печенігами відбуваються в X — першій чверті XI ст., проте подібні прикраси у давньоруських старожитностях X—XI ст. невідомі. Поховання, досліджене в Києві, на наш погляд, відображує ранній етап процесу становлення васального кочівницького конгломерату за участю торків. Поява цих кочівників зі своїм типом прикрас, імовірно, зумовила їх копіювання давньоруськими майстрами. На половецьких кам'яних скульптурах трапляються зображення сережок⁴⁰, які, незважаючи на подібність до масових пороських кілець, характеризуються іншим типом кріплення та масою. Знахідка скроневого кільця в половецькому похованні, дослідженому в Давидівці, свідчить про процеси етнічної асиміляції, військову здобич або торгівлю та обмін. Відповідні до зображених на скульптурах сережки трапляються в степових комплексах XI — першої половини XII ст., також виявлені в ґрунтовому могильнику XIII — початку XIV ст. у с. Зарічне Сімферопольського р-ну АР Крим⁴¹, але поки що не прослідковані в степових половецьких комплексах другої половини XII — першої третини XIII ст. Тісні контакти з половцями розпочинаються з 70-х рр. XII ст., і різною мірою вони торкалися всіх давньоруських князівств, однак скроневі кільця чорноклобуцького типу, так звані сережки половецького типу⁴², зосереджені лише в чорноклобуцьких могильниках XII — початку XIII ст., що дає змогу вважати їх етноіндикатором торків.

Проблема атрибуції торчеських поховань ускладнена великою кількістю племінних груп, кожна з яких могла мати свою специфіку поховального обряду і практики. Так, на початку XI ст. на території сучасного Казахстану налічувалося 22 огузькі племена⁴³. Разом з тим така ознака, як кістки жертвних тварин, може бути притаманна лише для деяких окремих племінних груп.

Вносять складності для визначення короткої проміжок часу перебування кочівників на теренах степу та постійні переміщення на одній території різних племінних груп, що видно під час розгляду письмових джерел.

В історичному аспекті торки — це різноманітні за походженням тюркомовні групи, які населяли Прикаспій, низовину Сирдар'ї та Приаралля у IX—X ст. У той період у них утворюється державне об'єднання з центром у Йангікенті (Західний Казахстан та низини Сирдар'ї. — *Авт.*). Огузька конфедерація сформувалася із чужорідних і місцевих етнічних компонентів⁴⁴, але провідна роль належала тюркським родам та племенам із Західного Семиріччя і межиріччя Обі та Іртиша. У IX ст. вони витіснили основний масив кангаро-печенізьких і деяких угро-фінських племен, зайнявши Південне Приаралля, Північний Прикаспій та Присирдар'їнські степи. У середині XI ст. державне об'єднання огузів було розгромалено кимако-кипчацькими племінними об'єднаннями. Значна частина огузів відкочувала в степи Південної України, на Балкани, в оазиси Хорезму, Мавераннахра (межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї. — *Авт.*) і Хорасану. Пізніше огузи Хорезму, Мавераннахра та Хорасану утворили Сельджуцький каганат та отримали самоназву туркмен на території Мавераннахра⁴⁵. У той же час номади південноруського степу в давньоруських літописах згадуються як торки. Кочівники, яких переслідували кимако-кипчаки, відкочували у південноруські степи, суттєво потіснили печенігів наприкінці 40-х рр. XI ст.⁴⁶, а в 1055 р. уперше військово зіткнулися з Руссю: «В тоє же лето (1055) иде Всеволодь (князь переяславський. — *Авт.*) на Торкы. зиме войною и победы Торкы. Того же лета приходи Блушь с половцы и створи Всеволодь миръ съ ними и взратишася въ свояси»⁴⁷. Розуміючи, яку небезпеку може нести нова хвиля кочівників, коаліція Ярославичів у 1060 р. нанесла попереджувальний удар: «Того же лета (1060) Изяслав (князь київський) и Стослав (князь чернігівський) и Всеволодь (князь переяславський) и Всеслав (князь полоцький) совокупивше вой бецислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бецислено множество на Торкы»⁴⁸. Переслідування кимако-кипчаками та русичами викликало спробу огузьких племен у 60-х рр. XI ст. завоювати північно-західні землі Візантії, однак імперія разом з печенігами, які проживали на прикордонних територіях, відбила натиск⁴⁹. Відсутність вільних територій степу та протистояння з половцями примусила торків заключити союз із сусідньою, окрім Візантії, сильною державою. На той час найвигіднішим для цього був союз із Київською Руссю. У результаті на території Переяславського і Київського князівств упродовж кількох десятироків формувалася васальний кочівницький союз: «В лето 1080 заратишася Торци Переяславстии на Русь...»⁵⁰, основною складовою якого були саме племінні групи торків. Частина торків залишилася на теренах степу⁵¹, поступово вливаючись в утворення Чорних клобуків: «В се же лето (1117) бишася с половцы и с Торкы, и с Печенеги оу Дона... и придоша в Русь къ Володимеру (Мономаху) Торци и Печенеги»⁵². «В лето 1121 прогна Володимеръ Берендичи из Руси, а Торци и Печенеги сами бежаша»⁵³ або зміщувалися з половцями. Наприклад, Х.Ф. Ісхакова, досліджуючи тюркську топоніміку на території Криму, робить висновки щодо взаємопроникнення в кипчацькій та огузькій мовах⁵⁴.

Розгляд політичної історії торків показав короточасне, не більше 25 років, перебування основних груп кочівників у південноруських степах, відповідно, торчеські поховальні комплекси — нечисленні та розкидані по степу. Відбувається процес розчинення залишку торчеських етногруп у половецькій етноспільності, що, очевидно, впливало на зміну поховальних традицій і ускладнює сучасний аналіз матеріалу.

Слід торкнутися самого поховального звичаю торків як сукупності дій, що відбувалися під час поховань, та пов'язаних з ними уявлень, який археологічно визначається лише в загальних рисах.

У результаті аналізуповідомлення ібн-Фадлана та археологічного матеріалу виділяються дві форми поховального звичаю: для заможних, або соціально

стабільних шарів кочівницького суспільства, та бідних, або соціально нестабільних. Поховальний звичай складався з трьох циклів: підготовка до поховання, власне процес та післяпоховальні дії.

У першому циклі для померлого підготовлювали могильну яму, а також домовину, гратчасті ноші або кам'яний ящик. Для жінок і дітей викопували овальну чи підовальну могильну яму, для чоловіків — прямокутну, рідше з заокругленими кутами. Очевидно, форма могили найбільш відповідала уявленням про перехід в інший світ. Діти ще не встигали зайняти свого місця в соціальній стратифікації та не відділялися від жінки. Потрапляючи в інший світ, людина продовжувала займатися тими заняттями, що й за життя. Для уникнення труднощів чи незручностей її, у міру можливого, постачали речами повсякденного вжитку. Після чого влаштовували на ношах чи в домовину та, ймовірно, відвозили до місця поховання.

Під час другого циклу, розташовуючи покійника в могилі, його орієнтували в бік заходу сонця, яке, очевидно, вказувало правильний шлях душі. Східна орієнтація є відображенням уяви про дзеркальність потойбічного світу, або, ймовірно, була спрямована на заплутування покійника, якого боялися за життя. Для зручності переходу в потойбіччя у могилі покійника розташовували за принципом «*cras pro toto*» коня. Якщо живі забували про це, то пізніше померлий «нагадував» сам. Швидше перейти кордон світу живих і мертвих допомагали душі померлих раніше. Разом з тим покійнику давали заупокійну їжу, щоб він мав можливість востаннє побенкетувати з живими. Перекриваючи могильну яму, живі, певно, тим самим оберігали себе від мертвих, яма уявлялася входом у потойбіччя, з якого покійник не мав повернутися назад. В іншому світі покійний — чоловік, міг отримати якісно кращий соціальний статус, ніж на землі. Вбиті ним у військових сутичках противники ставали його рабами. Після засипки могили та зведення кургану в могилі чи на курганному насипі залишали не лише опудала коней, а й дерев'яні чи кам'яні «ляльки» людей, убитих покійним.

У третьому циклі відбувалася тризна після поховання, на якій покійний востаннє мав можливість побенкетувати та, очевидно, попроситися з живими. У наступні дні душа померлого могла нагадати про недотримання якогось звичаю. Це виправляли, щоб не розгнівити мерця. Імовірно, такі «казуси» виникали з небагатими померлими і виражалися у «забуванні» покласти в могилу коня чи супровідну їжу. Наприклад, досить подібною до такого виправлення є знахідка посудини та кісток барана з насипу кургану поблизу с. Філія Межевського р-ну Дніпропетровської обл. Про покійника не забували і в подальшому, очевидно «підгодовуючи» шляхом закопування продуктів, не обов'язково на могилі покійника⁵⁵.

Рабів і найбідніших ховали без повного дотримання поховального звичаю. Імовірно, їх не розташовували на ношах чи в домовині, не забезпечували конем, ховали в курганах, які були насипані раніше.

¹ *Моця О.П.* Населення Південноруських земель IX—XIII ст. — К., 1993. — С. 124—130.

² *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года // Тр. XIII Археол. съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 271.

³ *А.С. (Спицын А.А.)* Курганы киевских торков и берендеев // ЗРАО. — СПб., 1899. — Т. XI, вып. 1/2. — С. 156—158.

⁴ *Спицын А.А.* Татарские курганы // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — Т. 1 (58). — С. 149—153.

⁵ *Мец Н.Д.* К вопросу о торках // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 45—49.

⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 7.

⁷ *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 163.

⁸ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 141.

⁹ *Добролюбский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986. — С. 40—41.

¹⁰ *Там же.* — С. 53.

¹¹ *Там же.* — С. 33—34, № 11, 21, 25, 60 и т. д.

- ¹⁴ Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990.; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч.
- ¹³ Именохоев Н.В. Раннемонгольская археологическая культура // Археологические памятники эпохи средневековья в Бурятии и Монголии. — Новосибирск, 1992. — С. 24.
- ¹⁴ Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — 1974. — Вып. Е2-4.
- ¹⁵ Ковалевский А.П. Книга Ахмед-ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956. — С. 128.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Мец Н.Д. Указ. соч. — С. 48.
- ²⁰ Ковалевский А.П. Указ. соч. — С. 140.
- ²¹ Там же.
- ²² Висловлюю подяку В.М. Корпусовій за дозвіл публікації даних її досліджень.
- ²³ Ковалева И.Ф. и др. Исследования археологических памятников в районе строительства Парычанской оросительной системы // НА ИА НАНУ. — 1975/52. — Л. 23—26.
- ²⁴ Корпусова В.Н., Бессонова С.С., Нечитайло А.Л. и др. Отчет о работе Северо-Крымской археологической новостроечной экспедиции в 1977 году // НА ИА НАНУ. — 1977/17. — Л. 17.
- ²⁵ Именохоев Н.В. Указ. соч. — С. 41.
- ²⁶ Могильников В.А. Сибирские древности VI—X вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 35.
- ²⁷ Именохоев Н.В. Указ. соч. — С. 41.
- ²⁸ Асеев И.В., Кирилов И.И., Ковычев Е.В. Кочевники Забайкалья в эпоху средневековья. — Новосибирск, 1984. — С. 47—52.
- ²⁹ Беликова О.Б., Плетнева Л.Н. Памятники Томского Приобья в V—VIII вв. н. э. — Томск, 1983. — С. 209.
- ³⁰ Бараба в тюркское время. — Новосибирск, 1988. — С. 23, 31, 33—34, 44.
- ³¹ Кокебаева Г.К. Памятники поздних кочевников Западного Казахстана // История материальной культуры Казахстана. — Алма-Ата, 1980. — С. 95—97.
- ³² Казаков Е.П. О культуре коня в средневековых памятниках Евразии // Западная Сибирь в эпоху средневековья. — Томск, 1984. — С. 104.
- ³³ ПСРЛ // Львовская летопись. — СПб., 1910. — Т. XX. — С. 151.
- ³⁴ Плетнева С.А. Древности Черных клобуков // САИ. — 1973. — Вып. Е1-9. — С. 35, 53.
- ³⁵ Капитницкий М.В., Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Погребения кочевой знати, Черноклобуцкого круга памятников, из могильника Малополовецкое-3 // АБУ 2002—2003 pp. — К., 2004. — У друзі.
- ³⁶ Кубышев А.И., Болтрик Ю.В., Симоненко А.В., Фиалко Е.Е., Куприй С.А. и др. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы // НА ИА НАНУ. — 1986/13.
- ³⁷ Нарожный Е.И. Черные клобуки на Северном Кавказе (о времени и условиях переселения) // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2000. — Вып. 14. — С. 138—146.
- ³⁸ Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 pp.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 43.
- ³⁹ Корзухина Г.Ф. Русские клады. — М.; Л., 1954. — С. 129—130, 132.
- ⁴⁰ Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния... — С. 44.
- ⁴¹ Махнева О.А. Средневековый грунтовый могильник у с. Заречное // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 163. — Рис. 9, 1, 30.
- ⁴² У літературі ще з кінця XIX ст. зазначається безпідставність такої назви, у зв'язку з чим пропоную називати прикраси такого плану «скроневі кільця чорноклобуцького типу».
- ⁴³ История Казахской ССР — Алма-Ата, 1977. — Т. 1. — С. 355.
- ⁴⁴ Могильников В.А. Указ. соч. — С. 29—31.
- ⁴⁵ Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII в. — М., 1991. — С. 4—5.
- ⁴⁶ Добролюбский А.О. Указ. соч. — С. 52.
- ⁴⁷ ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 152.
- ⁴⁸ Там же. — С. 152.
- ⁴⁹ Агаджанов С.Г. Указ. соч. — С. 5—6.
- ⁵⁰ ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 195.
- ⁵¹ Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. — М., 1988. — С. 144—160.
- ⁵² ПСРЛ // Ипатьевская летопись. — Т. 2. — С. 284.

⁵³ Там же. — С. 286.

⁵⁴ Исхакова Х.Ф. Огузо-кыпчакские соответствия в топонимии Крыма // Ономастика, типология, стратиграфия. — М., 1988. — С. 127—142.

⁵⁵ Ковалевский А.П. Указ. соч. — С. 129.

Одержано 02.02.2004

М.В. Квитницкий

ТОРКИ. ПРОБЛЕМА АТРИБУЦИИ ПОГРЕБАЛЬНЫХ КОМПЛЕКСОВ

В статье рассмотрены актуальные вопросы этноинтерпретации погребений торков — кочевников XI—XII вв. южнорусских степей. На основании письменного источника X в. из 250 исследованных комплексов были выделены и проанализированы два торческих и одно огузского круга памятников, погребения, раскопанные В.О. Городцовым, В.Н. Корпусовой и И.Ф. Ковалевой. Общими для погребений были прямоугольная бесподбойная могильная яма, перекрытие, посуда в погребении, наличие костей жертвенных животных. Комплексный анализ 250 погребений, по признаку кости жертвенных животных — козы-овцы, позволил выделить 25 погребений XI—XII (второй половины) — XIII вв. и разбить их на две группы и два комплекса. Автор статьи предлагает считать торческими погребения, где сочетается ряд основных и дополнительных признаков: бесподбойная могильная яма — основной; перекрытие над могилкой, уступы в конструкции могилы, кости жертвенных животных, височные кольца «черноклобуцкого типа» — дополнительные. Хронологические рамки исследованных комплексов должны укладываться в пределах второй половины XI — конца XII вв.

M.V. Kvitnitsky

TORKS: THE PROBLEM OF ATTRIBUTION OF BURIAL ASSEMBLAGES

This paper considers the topic questions of ethnic interpretation of burials of Torks — the nomads in the steppe of South Rus in XI—XII centuries AD. Relying on the X century written source two Turk and one Oguz burials were distinguished among 250 studied and analyzed assemblages. All the above were excavated by W. Gorodsov, W. Korpousova and I. Kovaleva. The common features of all these burial monuments are as follows: rectangular not undercut grave pit with the overhead cover, presence of pottery and sacrificial animal bones (goat-sheep). Hereon 25 burial monuments of XI—XIII AD have been distinguished among 250 and subdivided into two groups and two assemblages. The author suggests considering as Turk burials the ones possessing a number of main and additional features: not undercut grave pit — main feature; overhead cover, sacrifice bones, the «Cherno-Klobuks type» of temple rings — additional. The dating of such burial monuments should be within second half of XI — late XII centuries AD.

В.О. Манько

**КОМПЛЕКС НИЖНЬОГО ШАРУ
СТОЯНКИ САБІВКА 1 І ПРОБЛЕМИ
КОНВЕРГЕНТНОГО РОЗВИТКУ
АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР У МЕЗОЛІТІ**

*Статтю присвячено матеріалам нижнього шару стоянки Сабівка 1, розглянуто проблеми кон-
вергентного розвитку низки культур мезоліту Східної Європи.*

Останнім часом дослідження кам'яної доби Східної України привело до відкриття понад 20 стоянок фіналу палеоліту й мезоліту на території Луганської та Донецької областей України, крем'яна індустрія яких відрізняється переважно відщеповою технікою розщеплення, заснованою на вживанні багатоплощинних нуклеусів при застосуванні жорсткого відбійника. Комплекси виробів із вторинною обробкою таких пам'яток характеризуються значним переважанням виробів на відщеплах, пластинчатих відщеплах, коротких пластинах; геометричні комплекси містять високі трапеції симетричних обрисів із прямими чи увігнутими сторонами. Геометричні мікроліти вироблені, як правило, із застосуванням псевдомікрорізьцевої технології. У літературі це явище отримало назву «зимівниківська культура»¹.

Нині зимівниківську культуру дослідники розглядають як великий культурний масив, який охоплює простір Дніпровського Надпоріжжя, Подонеччя, а також басейни лівобережних приток середньої течії Дніпра². Автор схиляється до думки, що регіон поширення зимівниківських пам'яток був набагато меншим і займав лише степову частину Подонеччя³. Далі вжито назву «зимівниківська культура» у вузькому (за В.О. Маньком) значенні. Як здається, питання про географічний ареал поширення зимівниківських пам'яток є дуже важливим. Річ зовсім не в тому, що різні дослідники мають розбіжності у поглядах на інтерпретацію деяких комплексів мезолітичної епохи. Питання про культурну ідентифікацію комплексів з високими трапеціями, на мій погляд, пов'язане з більш складним і малодослідженим аспектом археології мезоліту, а саме — з питанням про співвідношення культурних контактів і конвергентних процесів.

Пам'ятки зимівниківської культури нині відомі на правому березі Дінця: Маяки; на р. Лугань (права притока Дінця): Сабівка 1 (верхній і нижній шари)⁴, Сабівка 2⁵, Хороше⁶; у балочних системах схилів Донецького кряжа: Зимівники 1:2-3⁷, Врубівка⁸, Минчекур⁹; на р. Борова (ліва притока Дінця): Преображенне; на р. Мокрий Єланчик (впадає в Азовське море): Петропавлівка¹⁰; у басейні р. Вовча (ліва притока Дніпра): Кремінна Гора¹¹, Моспінє (балочна система р. Кальміус, басейн Азовського моря)¹².

Стоянка Сабівка 1 займає особливе місце серед пам'яток зимівниківської культури. По-перше, це стратифікована пам'ятка з двома культурними шарами; по-друге, комплекс нижнього шару характеризує найдавніший етап розвитку культури і є найчисленнішим зимівниківським комплексом. Відповідно, більшість проблем, пов'язаних з генезою зимівниківської культури, можна вирішувати на основі аналізу саме комплексу нижнього шару Сабівки 1.

Сабівка 1. Нижній шар. У 1989—1991 рр. експедиція Луганського краєзнавчого музею проводила дослідження стоянки Сабівка 1 (Луганська обл., Сло-

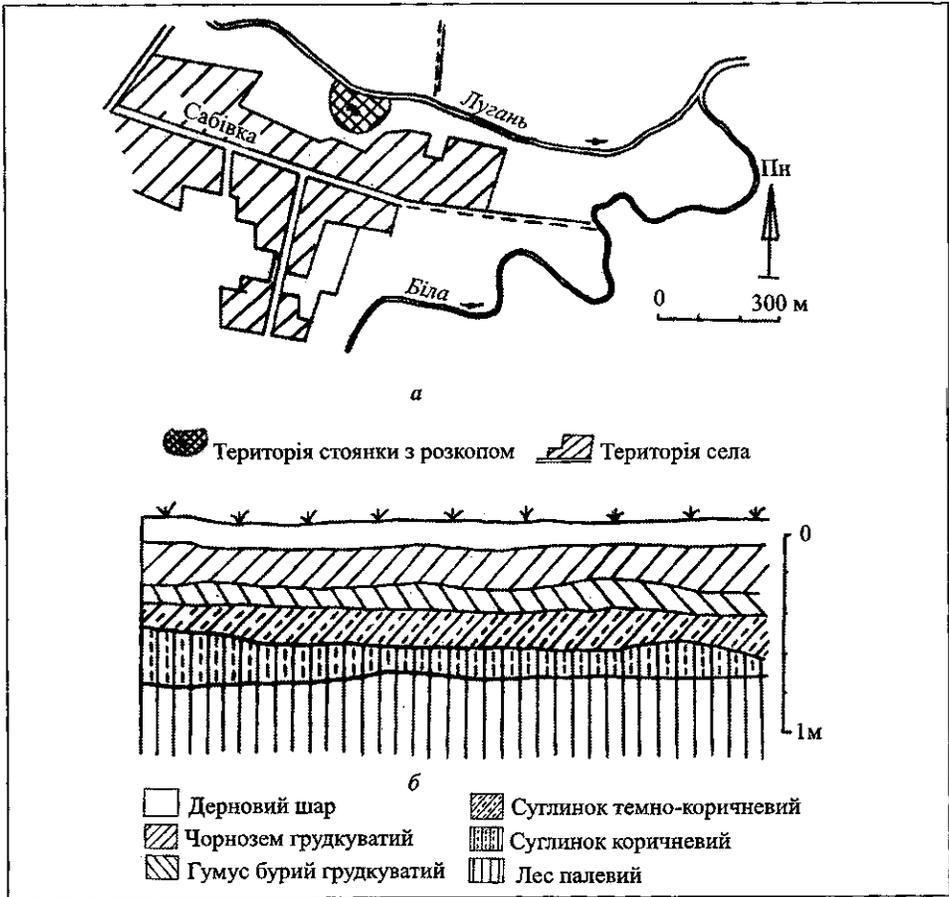

Рис. 1. Сабівка 1. Нижній шар: а — ситуаційний план; б — стратиграфічний розріз

в'яносербський район, с. Сабівка). Стоянка розташована на північній околиці села на стику першої та другої терас правого берега р. Лугань (рис. 1, 1), на узвишші, яке обмежене зі сходу давньою балкою, що в сучасності майже заповнилася землею. Стоянка знаходилася за 15—20 м від річки на висоті 7—9 м від літнього рівня води. Розкоп площею 285 м² був закладений у північній частині узвишшя. Рівень сучасної денної поверхні в межах розкопу падає у північному напрямку, перепад сягає 0,1—0,2 м на 1 м.

Установлено таку стратиграфію на південному боці розкопу (рис. 1, 2): дерновий шар 0,1—0,15 м; чорнозем грудкуватий 0,15—0,25 м; гумус бурий грудкуватий 0,1—0,2 м; суглинок темно-коричневий гумусований 0,15—0,25 м; суглинок коричневий 0,15—0,25 м; лес палевий, простежений до глибини 0,2—0,3 м. У північній частині розкопу через наявність глибокої оранки та процесів змивання отримано менш повний стратиграфічний розріз, спостерігається чергування літологічних шарів без плавних переходів. Культурний шар фінальнопалеолітичного часу знаходився у нижній частині коричневого суглинку та у верхньому прошарку палевого лесу. У літологічних шарах, що залягали вище, також простежено перевідкладений культурний горизонт кам'яної доби, що містить матеріали пізнього мезоліту — неоліту. На думку М.Ф. Веклича та Н.М. Герасименко¹³, шар коричневого суглинку на стоянці слід відносити до пребореального часу. Отже, розташування культурного шару на межі коричневого суглинку та лесу може бути свідченням фінальнопалеолітичного віку комплексу.

Знахідки фінальнопалеолітичного комплексу Сабівки 1 репрезентовані 8042 виробами із кременю, 32 виробами із кварциту, 1 виробом зі сланцю, а також поодинокими невизначеними кістками тварин і мушлями. У плані знахідки утворюють овальне скупчення, витягнуте вздовж лінії південний схід —

північний захід, площею 25 × 8 м, із чіткими межами, що простежуються за щільністю знахідок, яка коливається від 20 до 300 предметів на 1 м².

На окремих ділянках простежується скупчення дрібних лусочок на площі 0,2—0,4 м² — від 56 до 206 предметів, що свідчить про добру збереженість окремих ділянок стоянки. Гомогенність комплексу нижнього горизонту певним чином ілюструють результати ремонту. Здійснено 8 аплікацій: 5 пар перетинів пластинчатих заготовок та 3 аплікації різців із різцевими відщепками. Відстань між предметами, що склалися, — від 1 до 10 м; загалом аплікації охоплюють усю площу скупчення.

Сировиною для кременевих виробів нижнього горизонту був жовтовий кремій чорного та сірого кольорів, джерелом якого могло бути місце виходу кременю в балці Вила на південній околиці м. Зимогір'я, яке розташоване за 8 км від стоянки. Рідше використовували гальковий кремій.

Типологічний склад кременевих виробів наведено в таблиці.

Інформацію з техніки розщеплення загалом дає аналіз нуклеусів — 71 екз. (0,9 %), у тому числі 11 первинних та 60 вторинних.

Серед первинних нуклеусів 6 на гальках та 5 із жовтого кременю. Вісім нуклеусів — із підготовленими скошеними площадками.

Вторинні нуклеуси за кількістю ударних площадок поділяють на одно-, дво- та багатоплощинні. Якість первинної сировини істотно впливала на технологію розщеплення. Так, з 16 нуклеусів із гальки — 9 (56 %) від пластинчатих заготовок, а з 44 нуклеусів із жовтого кременю фасетки пластин мають лише 8 нуклеусів (18 %).

Одноплощинних нуклеусів — 14. Десять із них — односторонні зі скошеними площадками, із необробленими внутрішніми сторонами, вкритими жовтою кіркою (6 екз.), або зі слідами природних розломів (4 екз.). Вісім таких нуклеусів — сплюснені (рис. 2, 2—8; 3, 9), 2 — на стовбчастих гальках. Ще 4 нуклеуси — конічні (рис. 2, 1—4; 3, 6). П'ять одноплощинних нуклеусів мають фасетки пластинок, 9 — від відщепів.

Двоплощинних нуклеусів — 24. Дванадцять із них — човноподібні, сплюснені з негативами пластинок (2 екз., рис. 3, 1, 5) та відщепів (10 екз., рис. 3, 7; 4, 2, 5). Ударні площадки човноподібних нуклеусів у двох випадках старанно підправлені, у 10 випадках — оформлені одним сколом. Внутрішні боки оброблені недбало, більшість — із залишками природної кірки.

Три двоплощинні косоплощинні нуклеуси мають негативи зустрічного зняття пластинок та відщепів, причому відщепи сколювали по одному із широких боків, а пластинки — за торцем. Один нуклеус від відщепів — із негативами зустрічного сколювання в паралельних площинах. Три нуклеуси призматичні, із негативами пластинок і відщепів, у тому числі косоплощинний та два прямоплощинні. П'ять нуклеусів від відщепів мають суміжні площини зняття, причому в 4 випадках площини зняття одночасно були ударними площадками, а в одного нуклеуса зняття відщепів проводилось із суміжних ударних площадок.

Сабівка 1. Вироби із кременю

Вироби	Кількість	%
Нуклеуси	71	0,9
Нуклеоподібні уламки	49	0,6
Пластинчаті заготовки	1019	12,6
Поздовжні сколи з нуклеусів	37	0,5
Реберчасті сколи	3	0,05
Різцеві відщепки	82	1
Відщепи	6276	78
Відбійники	3	0,05
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>	502	6,3
Геометричні мікроліти	58	11,6
Скребачки	102	20,4
Різці	147	29,3
Комбіновані знаряддя	19	3,7
Скобелі	18	3,6
Мікрорізці	13	2,5
Пластинчаті заготовки з ретушю	56	11,2
Відщепи з ретушю	56	11,2
Уламки знарядь	14	2,7
Сколи підправки знарядь	13	2,6
Сокири	3	0,6
Одиничні форми	3	0,6
Усього	8042	100

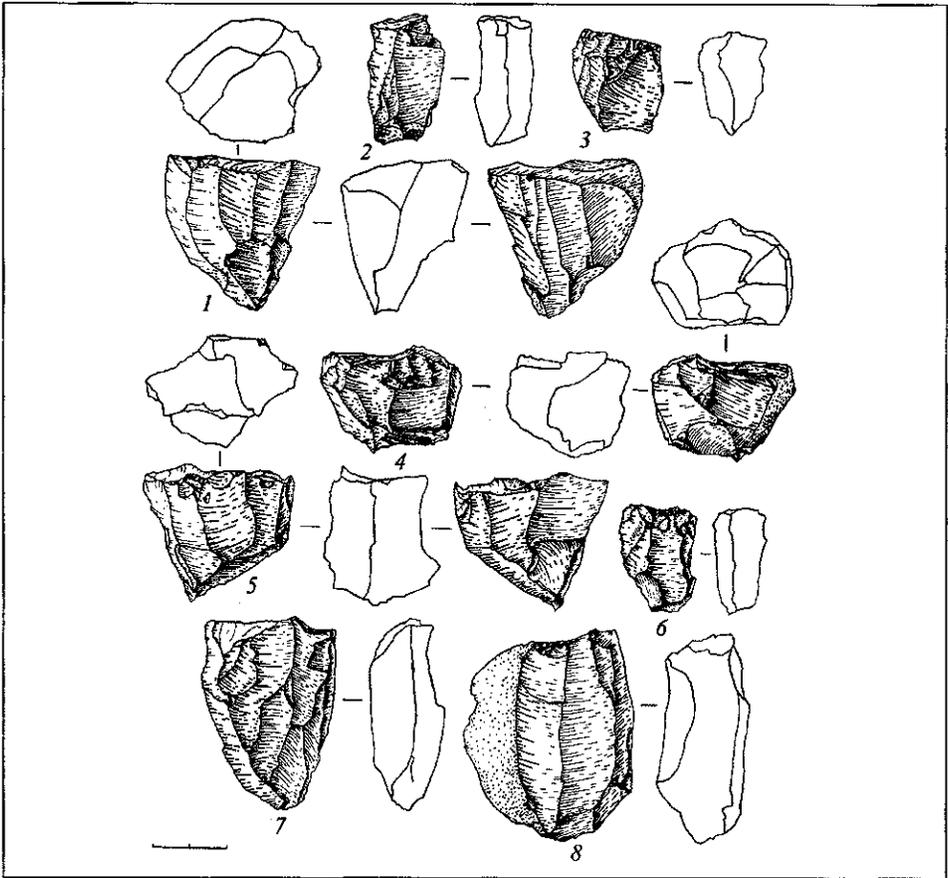

Рис. 2. Сабівка 1. Нижній шар. Нуклеуси

Триплощинних нуклеусів — 5, усі — від відщепів. Три з них — сплюснені (рис. 2, 4). Ще 2 — конічної форми зі слідами зустрічного сколювання на одній з ударних площадок.

Сімнадцять нуклеусів — багатоплощинні від відщепів, у тому числі 9 кубоподібних, 4 дископодібні (рис. 3, 3, 8; 4, 1) та 4 аморфні, максимально спрацьовані.

Розміри нуклеусів значно варіюють — від $2,6 \times 1,6$ до $5,8 \times 5,3 \times 3,5$ см. Дев'ять нуклеусів максимально спрацьовані, інші наближені до середньої стадії розщеплення.

У комплексі — 49 нуклеоподібних уламків (0,6 %), які мають 1—2 негативи відщепів. Розміри від $3,2 \times 2,5 \times 1,7$ до $7,2 \times 4,8 \times 4,8$ см; як відбійники (3 екз., 0,05 %) використовували великі гальки яйцеподібної форми.

Ми маємо 1019 (12,6 %) пластинчатих заготовок та їх перетинів. Більшість із них вигнуті в профілі, недбало огранені. Цілих виробів — 220 (1 %), різноманітних перетинів — 779 (79 %). Для всіх груп пластинчатих виробів притаманне превалювання проксимальних перетинів, усього їх — 416 (41 %), медіальних і дистальних перетинів менше — 267 (27 %) та 116 (11 %) відповідно. Імовірно, була орієнтація переважно на двочленний поділ пластинчатих заготовок.

Більшість із 37 (0,5 %) поздовжніх сколів із нуклеусів вигнуті у профілі, із грубим огрануванням. Найвні також 3 реберчасті сколи (0,05 %), 82 (1 %) різцеві відщепки.

Відщепи — найчисленніша категорія серед виробів комплексу — 6276 екз. (78 %).

Частка первинних відщепів є відносно високою (20,5 %), що свідчить про доволі значну роль первинної обробки на стоянці. Більшість відщепів є відходами виробництва, оскільки 90 % з них мають розміри до 3 см і непридатні для виготовлення знарядь.

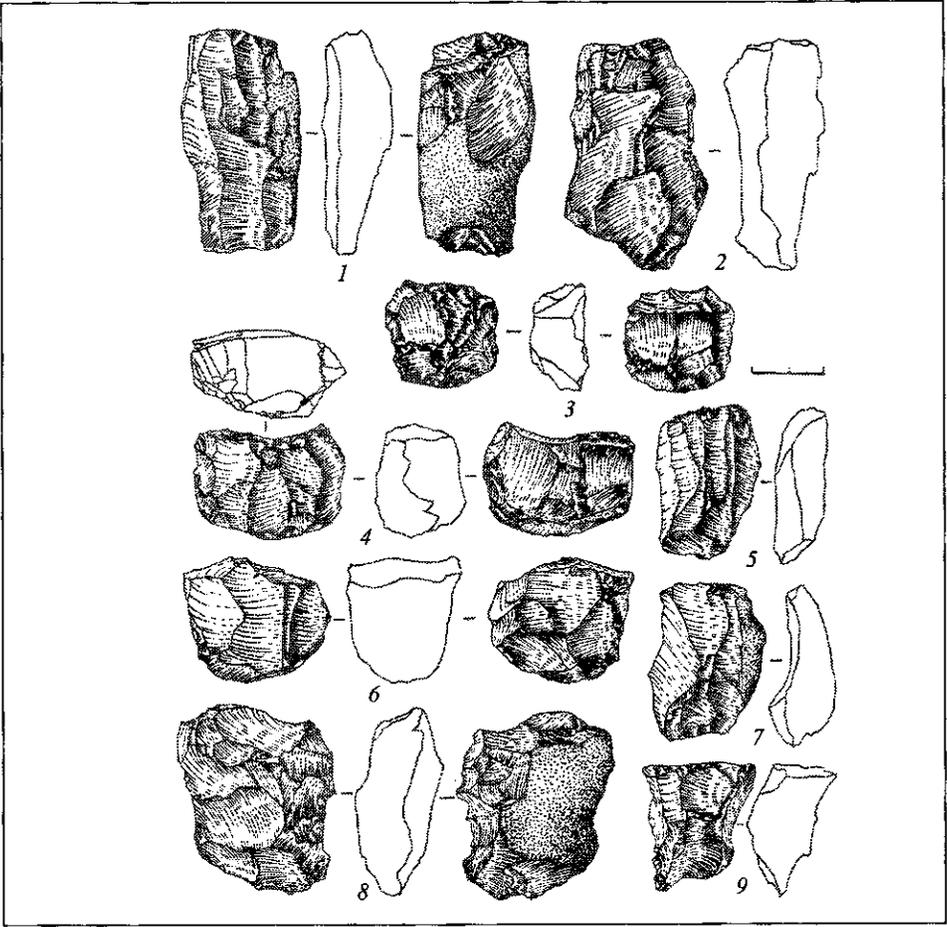

Рис. 3. Сабівка 1. Нижній шар. Нуклеуси

Загалом, як видно, техніка розщеплення відзначається яскраво вираженим відщеповим характером: відщепів у комплексі в 6 разів більше, ніж пластинчатих заготовок. Отримання відщепової заготовки було метою розщеплення більшості нуклеусів, при цьому використовували такі архаїчні типи, як кубоподібні та дископодібні нуклеуси. Водночас, як зазначалося вище, техніка розщеплення залежала від первинної сировини. Можливо, відщепова техніка в цьому випадку є не усталеною культурною традицією, а результатом деградації пластинчатої техніки. Подібна деградація цілком могла бути пов'язаною з освоєнням виготовлення геометричних мікролітів, для чого, як показано нижче, не були потрібні якісні пластинчаті заготовки.

Виробів із вторинною обробкою — 502 (6,3 — 100 %). Геометричний комплекс складається із 58 кременевих (11,6 %) та 2 кварцитових виробів, у тому числі 54 трапецій і 4 трикутників.

Виділено такі групи виробів.

1. Трапеції симетричні з кругорегушованими сторонами, або такі, що мають слабо виражену асиметрію, високих чи середньовисоких пропорцій — 37 екз. (рис. 5, 1—6, 10—13, 21—27, 34—37, 39—41, 45, 46, 49, 51—54, 56). Вироби цього типу дуже різноманітні. Передусім трапеції цієї групи варіюють у розмірах. Деякі з них — велетенських розмірів, до 3,5 см заввишки, нагадують так звані малі транше (рис. 5, 1—3). Натомість є й мініатюрні трапеції заввишки менше 1 см (рис. 5, 51—54). Більшість трапецій цієї групи — з увігнутими поверхнями, але трапляються поодинокі вироби зі ступінчастими (рис. 5, 10) і рівними поверхнями (рис. 5, 23, 26, 27). Дуже цікавою є трапеція з виїмчастими поверхнями, регушованими з черевця (рис. 5, 34).

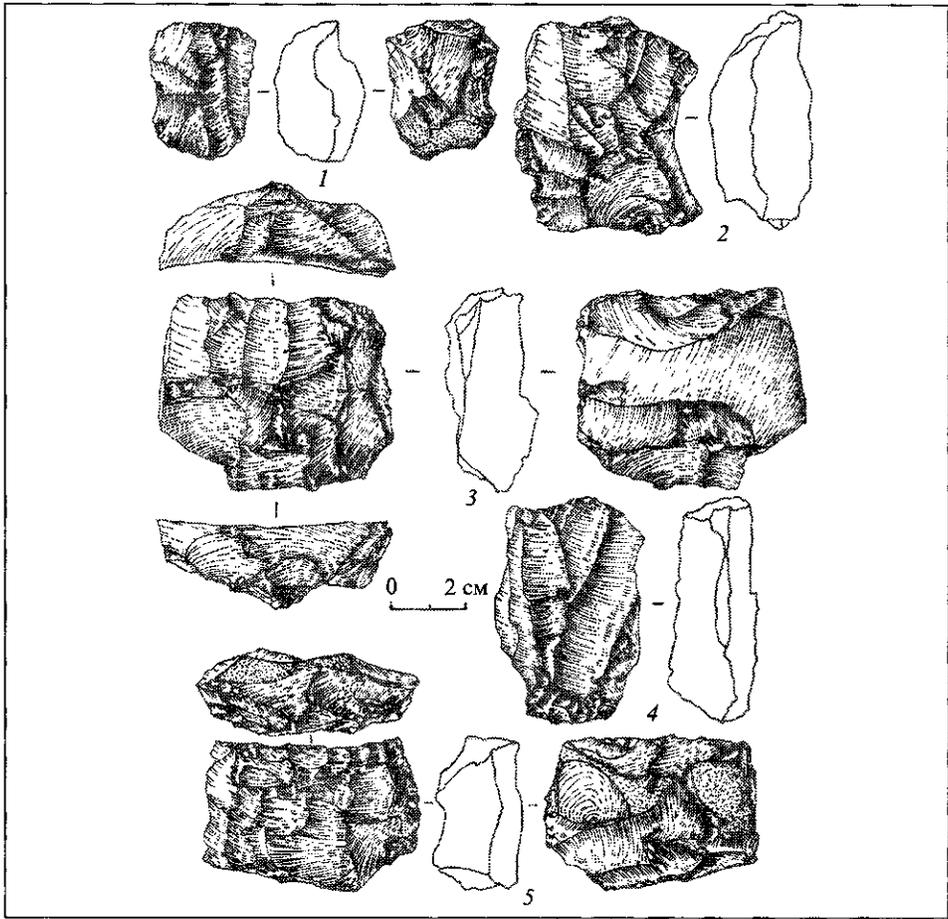

Рис. 4. Сабівка 1. Нижній шар. Нуклеуси

2. Асиметричні середньовисокі трапеції — 17 екз. (рис. 5, 7—9, 14—16, 19, 20, 28, 30—33, 38, 43, 44, 50). Вироби цієї групи відрізняються від попередньої досить умовно. Майже всі вироби попередньої групи також мали слабо виражену асиметрію. У багатьох випадках асиметрія виробу зумовлена наявністю на куточку трапеції незафасетованого мікрорізевого сколу (рис. 5, 16, 28, 30—33). Саме з такими трапеціями, можливо, пов'язана серія з 13 псевдомікрорізців (рис. 5, 55).

3. Середньовисокі та високі трикутники, які мають симетричні обриси з круторетушованими поверхнями, — 4 екз. (рис. 5, 17, 18, 29, 42). Загалом трикутники відрізняються від трапецій лише точковою верхньою основою. Один із трикутників має мікрорізцевий скол на куточку (рис. 5, 29).

Дуже цікаво, що для виготовлення геометричних мікролітів досить рідко використовували відщепи. Більшість виробів — на пластинчатих заготовках. Такі заготовки могли бути різної ширини, як правило, недбало ограновані. Складається враження, що використовували скорочені заготовки, а саме — пластинчаті відщепи. Якщо це так, то досить зрозумілим стає факт застосування саме псевдомікрорізевої техніки, або ретушування зламів. Запровадження класичної мікрорізевої технології мало б ґрунтуватися на обробці пластин, довжина яких давала б змогу застосовувати технології, пов'язані з попереднім оформленням на заготовці двох виїмок.

Скребочок — 102 (20,4%). Як заготовки для них застосовували переважно відщепи. Скребочок на пластинчатих заготовках усього 6. Скребочки мають невеликі розміри; переважають вироби завдовжки 3—5 см. Більшість із них — кінцеві, виділяються кінцевобокові та подвійні скребочки, а також одиничні форми.

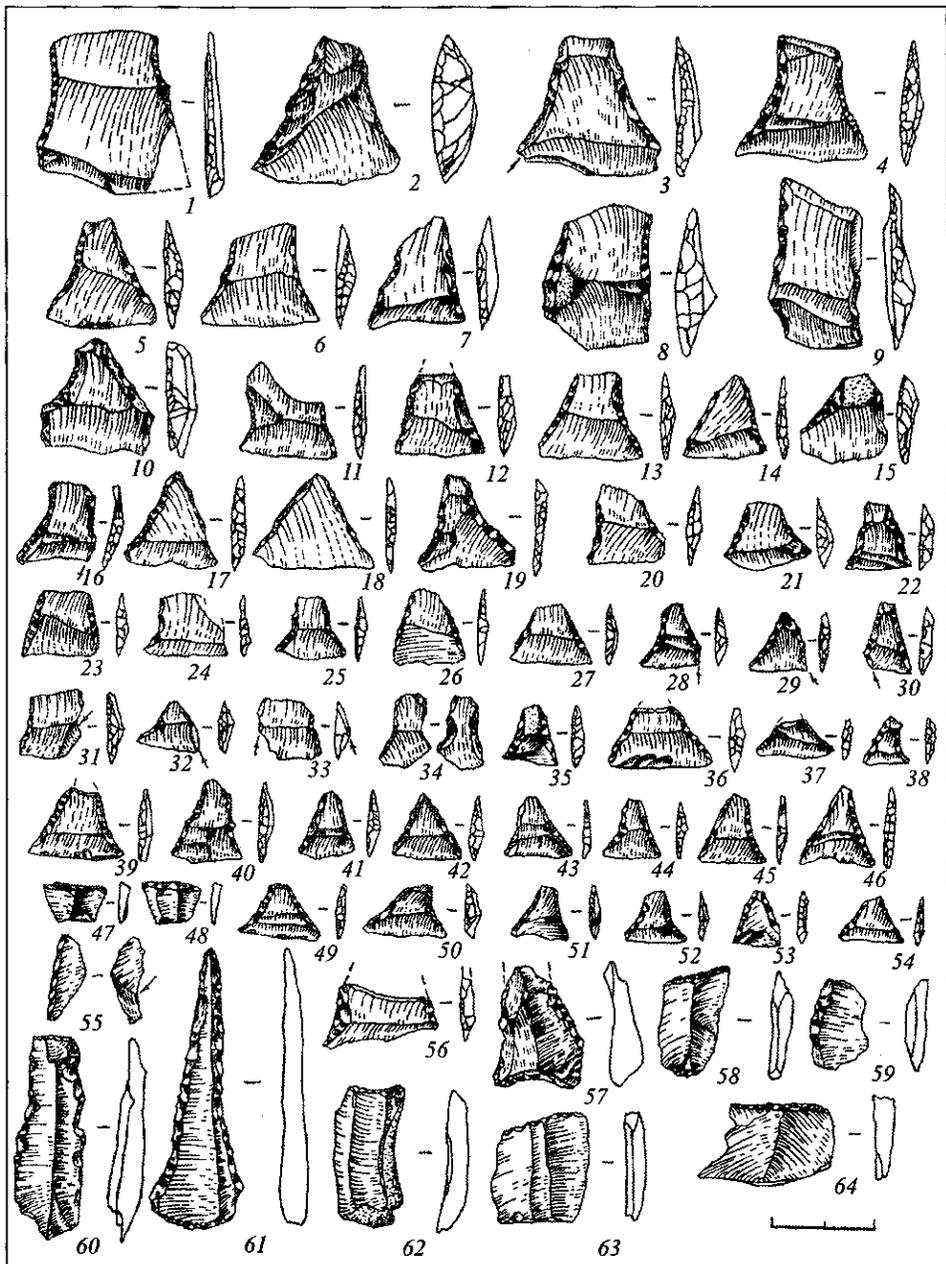

Рис. 5. Сабівка I. Нижній шар: 1—46, 49—54, 56 — геометричні мікроліти; 47, 48, 55—64 — вироби із вторинною обробкою

Кінцевих скребачок — 77, у тому числі 71 на відщепках та 6 на пластинах. За формою робочої кромки виділяються скребачки з опуклими лезами — 51 (рис. 6, 1, 3, 5, 7, 8, 15, 20; 7, 11, 12), зі скошеними опуклими лезами — 13 (рис. 6, 6, 13, 14), прямолезові — 10 (рис. 7, 13) та 3 — із виїмками вздовж опуклого леза (рис. 6, 2). Зазвичай краї заготовок не ретушували, лише 2 скребачки мають дрібну ретуш по одному з країв. При оформленні кромки найчастіше використовували напівкруглу ретуш — 71 випадок, наявні також 4 скребачки з пологоретушованими лезами та 2 скребачки високої форми з лезами, оформленими крутою уступчастою ретушшю. Переважають скребачки на заготовках із субпаралельними краями — 56; на заготовках, що звужуються до основи, — 15. Виробів на цілих заготовках — 28, на усічених — 49, у тому числі 7, усічених близько до леза.

Рис. 6. Сабівка 1. Нижній шар. Скребки

Усі подвійні скребачки (15 екз.) — кінцеві на відщепях. При оформленні леза використовували напівкруту ретуш. Шість скребачок — із двома опуклими лезами (рис. 6, 9, 11, 13), у тому числі 1 — з лезами на протилежних боках заготовки (рис. 6, 11). У 3 скребачок — діагонально скошені леза, в одному випадку — прямі, у двох — опуклі (рис. 6, 10, 22). Ще одна скребачка має опуклі леза, скошені в один бік. У двох скребачок опукле лезо поєднується з лезом на куточку. Ще у 2 — з прямим лезом. І остання подвійна скребачка має опукле та увігнуте леза.

Кінцевобокових скребачок — 4. Усі на відщепях. В однієї з них лезо оформлене напівкрутою ретушшю на кінці та пологою по краю заготовки. Ще одна скребачка — з опуклим лезом із напівкрутою ретушшю та боковим лезом, грубо ретушованим зі спинки. Дві скребачки — підтрикутної форми з лезами, оформленими напівкрутою ретушшю (рис. 6, 23).

Інші скребачки — бокова на масивному нуклеоподібному відщепі із дископодібного нуклеусу (тип «рабо»), прямокутна з напівкрутою скребковою ретушшю по периметру (рис. 6, 21), 3 скребачки на уламках та 1 — на поперечному сколі із нуклеусу.

Як видно, визначальною рисою скребачкового комплексу є переважання кінцевих форм за повної відсутності округлих та фактичної відсутності випадків ретушування країв заготовок.

Різців — 147 (29,3 %). Виділяються різці бічні, кутові, серединні, поперечно-кутові, поперечні. Білатеральні різці виділені в окрему групу.

Бічних різців — 70, у тому числі 40 косоретушних (рис. 8, 1, 3, 6, 10–12, 15–20, 25–26), 21 виімчаторетушний (рис. 8, 2, 24), 7 поперечноретушні (рис. 8, 14) та 2 опуклоретушні. Більшість бокових різців — великі, завдовжки

понад 3 см — 54 екз. За формою заготовок переважають різці на відщеплах — 47, на пластинчатих заготовках — 23 вироби. На цілих заготовках — 31 різець, на усічених — 39. Найчастіше негативи різцевих сколів опускаються нижче середини заготовки — у 44 випадках. Однофасетних різців — 58, багатофасетних — 12. У 43 різців негатив різцевого сколу із черевця, у 27 — зі спинки. Подвійних різців — 3. Ретушування краю заготовки не застосовували.

В окрему групу виділено подвійні бічні різці: 19 екз. Дванадцять із них — на пластинах, 7 — на відщеплах. Наявні такі типи різців: бокові косоретушні — 10, у тому числі 5 діагональних (рис. 8, 7, 13) та 5 із кінцями, скошеними ретушню в один бік (рис. 8, 9, 24), один з яких — потрійний (рис. 8, 24). Один різець — боковий пряморетушний діагональний, 2 — бокові виїмчоретушні діагональні. Інші різці цієї серії: виїмчоретушний білатеральний — серединний, боковий виїмчоретушний — кутовий, 2 бокові косоретушні, серединний — поперечно-кутовий та кутовий діагональний, 17 із різців серії — багатофасетні, 2 — однофасетні.

Кутових різців — 44 (рис. 8, 8, 21, 23): 17 різців — на пластинчатих заготовках, 27 — на відщеплах. За розмірами трапляються як великі (24), так і дрібні (20) вироби. Тридцять різців — на цілих, 14 — на зрізаних заготовках. У 17 різців негатив різцевого сколу опускається нижче середини заготовки. Тільки 6 різців багатофасетні, в одного з них — дрібна полого ретуш за краєм заготовки. Різцевий скол у 20 різців — зі спинки заготовки, у 24 — заходить на черевце. Один із кутових різців — білатеральний.

Двогранних серединних різців — 5 (рис. 8, 4). Два з них — на пластинах, інші — на відщепових заготовках. Різцеві сколи зроблені таким чином, що поздовжня вісь заготовки проходить по робочій кромці. У двох випадках один із різцевих сколів підроблено крутою ретушню.

Двогранних поперечно-кутових різців — 6. Усі на відщеплах, у тому числі 4 на великих. Один з них — подвійний, із двома різцевими сколами вздовж країв заготовки та з двома зустрічними поперечними сколами. У 3 виробів — попе-

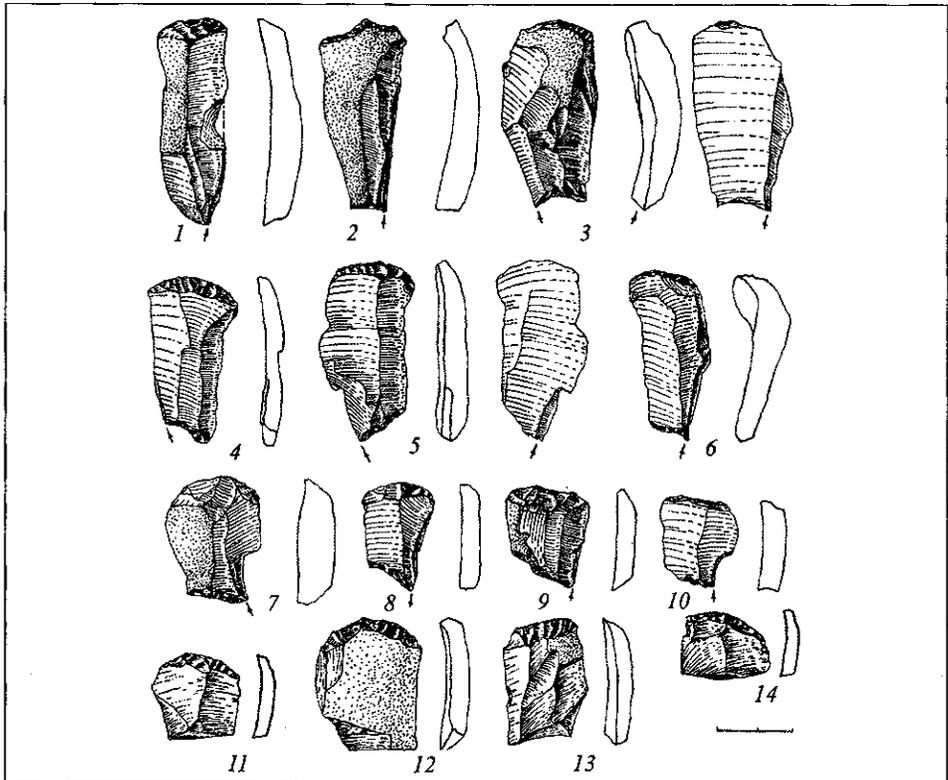

Рис. 7. Сабівка 1. Нижній шар: 1—10 — комбіновані знаряддя; 11—14 — скребки

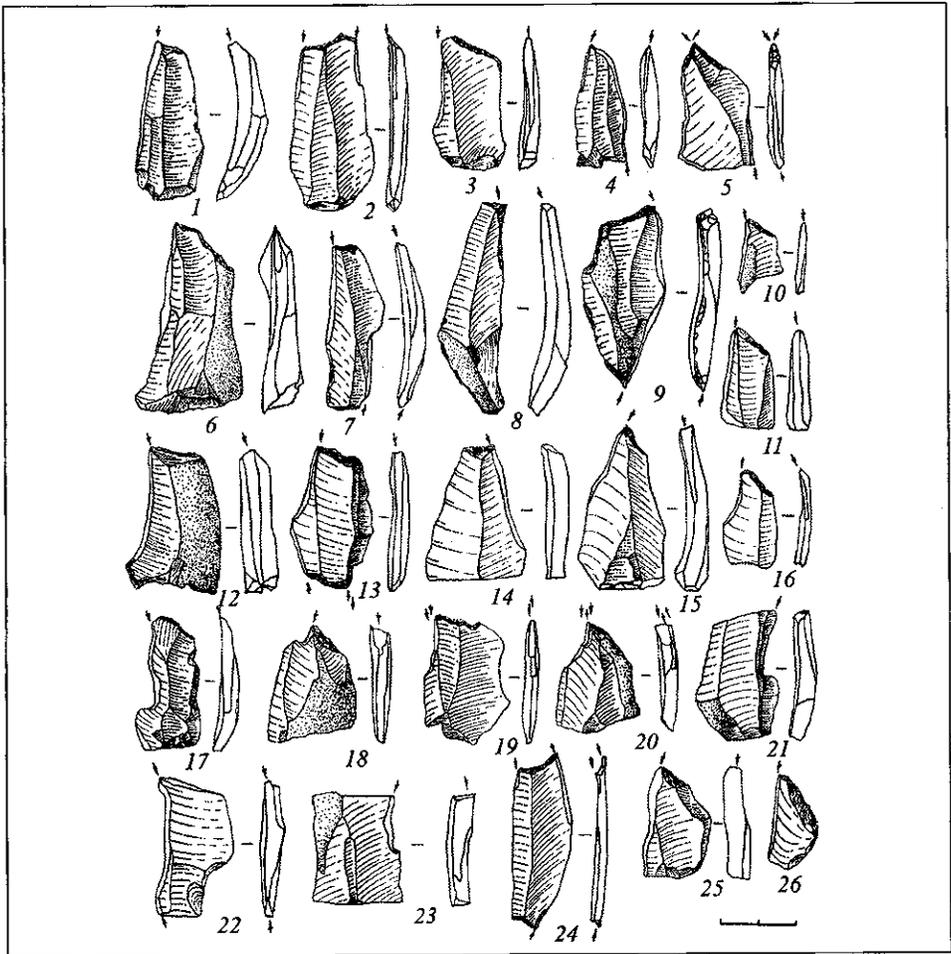

Рис. 8. Сабівка I. Нижній шар. Різці

речні різцеві сколи доходять до краю, а кутові опускаються нижче середини заготовки, ще у 2 різців — короткі фасетки різцевих сколів. Усі різці цієї групи — багатофасетні.

Поперечних різців — 3, усі дрібні за розмірами: на відщепках — 2, на пластині — 1. В одного з них поперечний скол зроблено зі зламу краю заготовки, у 2 — від краю виїмки. Один з різців із крайовими виїмками — із пологою ретушшю по краю, інший — із підтісуванням черевця.

Комбінованих знарядь — 19 (3,7%). Усі без винятку відображають комбінацію скребачка—різець. За формою поєднання робочих кромek виділено такі групи.

Скребачки кінцеві—бокові різці — 12 екз. (рис. 7, 3—8, 10). Скребачок із опуклими лезами — 7, зі скошеними — 2, з прямими — 4. Різці: косоретушні — 7, виїмчаторетушні — 5. У цій групі 4 вироби на пластинчатих заготовках та 9 — на відщепках.

Скребачки кінцеві—кутові різці — 5 екз. (рис. 7, 1, 2). Скребачки — 2 зі скошеними лезами, 3 прямолезові. Різці — на зламах заготовок. Усі вироби цієї групи — на відщепках.

Скребачка кінцева опуклолезова—різець двогранний серединний — 1 екз., виготовлений на пластині.

Скребачка бокова—різець боковий — 1 екз., на поперечному сколі з нуклеуса.

Скобелів — 18 екз. (3,66%). Два з них на відщепках, 16 на пластинчатих заготовках.

Скобелі на відщеплах — кінцевий на масивному усіченому первинному відщепі з пологою ретушшю по краю та 1 з боковою виїмкою, що займає увесь край заготовки. Виїмки оформлені напівкрутою великофасетною ретушшю.

П'ять скобелів — бокові: на цілій пластинці — 1 та на перетині пластинок — 4 (рис. 5, 60). Вироби мають по одній або по кілька крайових виїмок завширшки 0,5—0,7 см, оформлених дрібною крутою ретушшю.

Десять скобелів — кінцеві на пластинах, у тому числі 4 на цілих заготовках (рис. 5, 62) та 6 — на перетинах. Виїмки круторетушовані, розміщені між краями заготовок.

Ще один виріб — скобель на пластині з кінцевою та крайовою виїмками, оформленими пологою ретушшю.

Пластин із ретушшю — 56 (11,2 %). Цю групу складають вироби із крайовою ретушшю та ретушшю на зламі.

Виділено такі підгрупи.

1. Пластинки із притупленим краєм — 5 екз., у тому числі 2 цілих та 3 перетини. У трьох випадках край заготовки притуплено повністю, у двох — частково.

2. Вироби з пологою ретушшю — 6 екз., у тому числі пластина з ретушшю по одному краю і 5 медіальних перетинів пластин із ретушшю по одному краю. Деякі з них частково ретушовані з черевця.

3. Вироби із фрагментарною ретушшю утилізації по краях — 23, у тому числі 21 — по одному краю, 2 — по двох краях. Серед виробів цієї серії — ціла пластина (1), проксимальні перетини пластин (5), медіальні перетини пластин, пластинок (6) та мікропластинок (1), дистальні перетини пластин (2), пластинок (3) та мікропластинок (2).

4. Вироби з рівноусіченим крутою ретушшю кінцем — 11. Цілих виробів — 4, інші — на пластинах зі зрізаною основою (рис. 5, 64).

5. Вироби з косоусіченими кінцями — 11 екз., 3 з них — цілі (рис. 5, 58), 8 — із усіченими основами (рис. 5, 63), 5 — із рівноскошеними кінцями, 6 — зі скошеними кінцевими виїмками. Для 3 із них заготовками слугували пластини, для інших пластинки.

Відщепів з ретушшю — 56 (11,2 %). Дванадцять із них — відщепи із фрагментальною скребковою ретушшю. Відщепів із пологою ретушшю — 13, ретуш у 10 — із боку спинки, у 3 — із черевця. Одинадцять відщепів мають круту крайову ретуш, усі вони не ширші ніж 2 см (рис. 5, 59). Нарешті, 20 дрібних відщепів — з дрібною фрагментарною ретушшю утилізації.

Уламків із ретушшю — 14 (2,7 %) з розмірами 1—1,5 см; вони характеризуються фрагментарною крутою (10) та пологою (4) ретушшю та, ймовірно, є уламками знарядь.

Крайові сколи підправки знарядь — 13 (2,6 %). У цю групу зараховано різцеві відщепки з ретушшю. Чотири з них — сколи підправки бокових різців, 9 — відщепки кутових різців із крутою (2) та пологою (7) крайовою ретушшю.

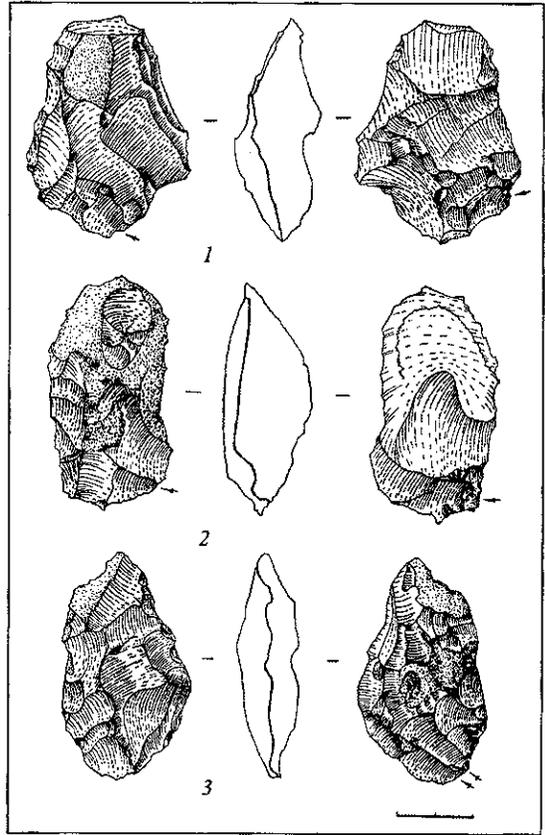

Рис. 9. Сабівка 1. Нижній шар. Сокири

Сокир — 3 (0,6 %), усі — оббиті з обох боків із траншеподібними сколами (рис. 9, 1—3). Імовірно, процес виготовлення сокир пов'язаний з багатоплощинними нуклеусами, які могли використовувати як заготовки макролітичних виробів.

Виробів одиничних типів — 3 (0,6 %), у тому числі проколка на пластині з круторетушованими краями, які сходяться (рис. 5, 6I); долотоподібний виріб із крутою ретушшо по трьох сторонах; уламок свердла (рис. 5, 57), виготовленого на відщепі із жальцем, оформленим напівкрутою ретушшо.

Вироби з інших порід каменю: 32 кварцитові вироби, у тому числі 2 згадані вище високі симетричні трапеції, 30 відщепів. Наявний також сланцевий плиточний ретушер.

Загалом ми можемо дійти таких висновків, виходячи з аналізу кам'яного інвентарю фінальнопалеолітичного комплексу Сабівка 1.

1. Комплекс відображує всі без винятку стадії обробки кременю: первинну оббивку жовен і гальок, розщеплення нуклеусів, вторинну обробку отриманих заготовок. Слід відзначити високу питому вагу (6,3 %) та різноманітність типів виробів із вторинною обробкою. Ці факти дають підстави припустити, що комплекс є залишками базової стоянки фінальнопалеолітичних мисливців.

2. Наявність серед виробів із вторинною обробкою високих і середньовисоких трапецій, у тому числі «малих транше», абсолютне переважання кінцевих скребачок за наявності подвійних, наявність численних серій бокових, бокових діагональних та інших типів подвійних різців, комбінованих знарядь і відщепова техніка розщеплення дають змогу синхронізувати фінальнопалеолітичний комплекс Сабівка 1 із комплексом Зимівники 1-3¹⁴, де також простежено поєднання дрібних та великих, типу «мале транше», середньовисоких і високих трапецій, виявлено загальні риси стратиграфічних умов залягання культурного шару. Багато спільних рис спостерігається також у разі порівняння комплексу Сабівка 1 із комплексом Зимівники 1-2, що датується серединою мезоліту¹⁵. Найяскравішою такою рисою є псевдомікрорізева техніка виготовлення середньовисоких і високих трапецій, наявність псевдомікрорізців. Подібність комплексів Сабівка 1 та Зимівники 1-2 особливо важлива, оскільки демонструє, що єдина культурна традиція в степовій зоні Північно-Східного Приазов'я розвивається протягом довготривалого часового проміжку, який хронологічно збігається з фіналом пізньольодовикової епохи — початком голоцену.

Загалом об'єднувальні риси кременевих комплексів, які характеризують ранні етапи зимівниківської культури, такі:

1) відщепова техніка розщеплення, яка ґрунтується на використанні багатоплощинних, дископодібних та кубоподібних нуклеусів;

2) наявність на всіх вищезгаданих комплексах середньовисоких і високих трапецій та трикутників із круто ретушованими, часто ввігнутими поверхнями, виготовленими найчастіше із застосуванням псевдомікрорізевої техніки;

3) переважання серед скребачок виробів кінцевих форм за наявності подвійних, стійка традиція виготовлення двограних серединних та поперечно-кутових, бокових косоретушних, у тому числі діагональних, різців.

На наступних етапах розвитку зимівниківські комплекси (Петропавлівка, Врубівка, Мінчекур, Моспино, Сабівка 1 — верхній шар) поступово втрачають описані риси внаслідок розвитку контактів з носіями культурних традицій донецької культури.

Отже, розвиток зимівниківської культури на ранньому етапі продемонстрував, що процес мезолітизації Донбасу пов'язаний з поширенням геометричних мікролітів у вигляді високих і середньовисоких трапецій. До початку розкопок нижнього шару Сабівки 1 і комплексу Зимівники 1-3 у Східній Європі вже були відомі багато культур з тими самими ознаками. Це, насамперед, пісочнорівська та ієневська культури (деякі дослідники вживають термін «пісочнорівсько-ієневська єдність»)¹⁶, а також усть-камська¹⁷ і чохська культури¹⁸. Наявність у комплексах цих культур високих трапецій приводила до появи ідей про спорідненість їхніх індустрій із зимівниківськими комплексами. Так, О.Ф. Горелик робив висновки про можливість генетичного зв'язку зимівниківських пам'яток і

чохської культури¹⁹. Автор і О.Ф. Горелик у 1991 р. наполягали на наявності певних паралелей сабівського комплексу з пісочнорівською культурою²⁰, тобто погляди на можливі вектори культурних контактів зимівниківського населення докорінно змінилися.

Ситуація ускладнювалася тим, що майже паралельно з дослідженням комплексів Зимівники 1-2,3 і Сабівка 1 проводилось дослідження стоянки В'язівок 4а на Полтавщині²¹. Два дослідники цієї пам'ятки (В.Ю. Коєн, І.М. Гавриленко), які попередньо інтерпретували в'язівочські матеріали, дійшли висновку, що комплекси В'язівок 4а і Зимівники 1-3 слід розглядати в рамках однієї археологічної культури. Тільки В.Ю. Коєн називав таку культуру в'язівочською, а І.М. Гавриленко — зимівниківською. Обидва дослідники підкреслювали також подібність в'язівочської індустрії до пісочнорівської культури. Завдяки Л.Л. Залізнику назва «зимівниківська культура» закріпилася у літературі²² щодо зимівниківських пам'яток Донбасу, В'язівка 4 та подібних йому пам'яток (Загай, Дніпровець — останній відомий нещодавно)²³, а також щодо деяких пам'яток Дніпровського Надпорожжя (Острів Сурський 5 та інші)²⁴. У 1998 р. ситуація навколо питання про зимівниківську культуру загострилася. О.Ф. Горелик заперечив подібність в'язівочського і зимівниківського комплексів, але наголосив на тому, що обидва явища є постаренсбурзькими у своїй основі²⁵. Автор, у свою чергу, не визнав подібності в'язівочської індустрії і зимівниківської культури²⁶, заперечував наявність постаренсбурзьких рис у зимівниківських комплексах. А.М.Ш. Галімова²⁷, проводячи культурні паралелі усть-камської культури, взагалі запропонувала розглядати пісочнорівську, ієневську, усть-камську, чохську і зимівниківську культури у складі єдиної культурної області.

Останнє є логічним завершенням процесу пошуку спільної культурної підоснови всіх без винятку пам'яток з високими трапеціями. Якщо ж згадати, що існували ще скандинавські культури Фосна і Комса, які Л.Л. Залізник цілком справедливо вважає постаренсбурзькими²⁸, то є перспектива розширення цієї дивовижної області, яка має охоплювати більше ніж пів-Європи.

Отже, поширення кола культур з високими трапеціями, які ті чи інші дослідники намагаються пов'язати в різні ланцюги споріднених культур, набуло такого масштабу, що настала потреба відповісти на запитання: Чи можливе таке взагалі? Чи не маємо ми справи зі звичайними конвергентними процесами?

Як здається, таке запитання має право на існування з низки причин. По-перше, таке культурне утворення за своїми масштабами можна зіставляти хіба що з тими, що створювалися у залізну добу кочівниками, коли культурні області охоплювали майже цілі континенти. Існування утворень такого масштабу в мезолітичну епоху пояснити важко. По-друге, культури, які пов'язані спільною рисою — наявністю високих трапецій, розташовані у надзвичайно різноманітних ландшафтних умовах. Зимівниківська культура є культурою степовою, пісочнорівська, ієневська і усть-камська — лісові культури, В'язівок 4а і подібні йому пам'ятки (Загай, Дніпровець) розташовані на межі лісу і лісостепу, чохська культура пов'язана з гірським Кавказом, а саме чохське поселення розташоване на альпійському лузі. Таке розмаїття ландшафтних умов робить неможливим пошук будь-яких причин необхідності спілкування носіїв, безсумнівно, різних і зовсім не подібних господарсько-культурних типів.

Останнє, як здається, особливо важливо. Важко навести приклад, коли б у мезоліті утворювалися якісь культурні зони або культурно-історичні області, які б виходили за межі ландшафтних зон. Класичним прикладом є культурно-історична область Дювенсі, яка хоч і охопила надзвичайно велику територію від Англії до Українського Полісся, але не вийшла за межі зандрових зон лісового ландшафтного поясу. Саме утворення такої області було пов'язане не зі створенням гігантської інформаційної системи споріднених культур, а зі звичайним розселенням надлишків населення, яке просувалося у напрямку із заходу на схід. Так, формування таценки-кудлаївської культури Українського Полісся, за Л.Л. Залізником, пов'язане з міграцією з території сучасної Польщі коморницького населення²⁹. Взагалі ж західні культури області Дювенсі (Стар Кар, Мелстед, Дювенсі) сформувалися у пребореалі. Просування цих культур у басейні Вісли

й Західного Бугу привело до створення у середині бореалу коморницької культури³⁰. Відповідно, формування таценки-кудлаївської культури мало відбуватися ще в більш пізній час, як і в Литві, де кудлаївські комплекси з'являються на початку атлантикуму³¹.

Ми бачимо, наскільки процес формування області Дювенсі не подібний до формування того явища, яке можна назвати зимівниківською областю, або областю високих трапецій. Культури Дювенсі поширюються в єдиному ландшафті, формування їх відбувається неодноразово. Вік формування культури області Дювенсі поступово зменшується з просуванням носіїв цих культур на схід.

Зимівниківська ж область, яка теоретично, на думку багатьох дослідників, має право на існування, розвивалася зовсім інакше. Культури в межах цієї теоретично існуючої області з'являються в багатьох випадках одночасно і в усіх можливих ландшафтних умовах. Так, за сучасними уявленнями, зимівниківська, пісочнорівська, ієневська і усть-камська культури сформувалися наприкінці дріасу 3³². При цьому вже на найдавніших етапах свого існування всі ці культури мали у комплексах високі трапеції. Цей факт не може не насторожувати, і, швидше за все, зв'язок між культурами «зимівниківської області» з різних ландшафтних зон є ефемерним.

Важко побачити за фактами одночасного виникнення низки культур з високими трапеціями якісь факти генетичної спорідненості. Єдиним можливим поясненням цього феномена може бути конвергентний розвиток, який, з одного боку, пояснює нам подібність культур різних ландшафтних зон, а з іншого — не змушує відмовлятися від фактів наявності технологічних паралелей у кременевих комплексах цих культур.

Як здається, суттєвою причиною формування технологічних паралелей є деградація пластинчастої техніки розщеплення наприкінці плейстоцену і на початку голоцену. Поширення трансверсальних наконечників сприяло цьому незалежно від ландшафтних умов. Мезолітизація суспільства, яке було змушене стати більш рухомих в умовах переважання мисливства на нестадних тварин, потребувало значно полегшеної технології виготовлення мисливського обладнання. Використання лука і стріл під час полювання на нестадних тварин і птахів потребувало надзвичайно великої кількості наконечників, запас яких слід було постійно поповнювати. Деякі джерела дають нам уявлення про те, скільки було потрібно наконечників. На жаль, у межах України нам майже невідомі поховання мезолітичного часу з трансверсальними наконечниками. Проте для оцінки суспільної потреби в наконечниках не так уже й важливо, які саме типи супроводжували поховання. Тому використання матеріалів Оленеострівського могильника і яніславицького поховання буде досить коректним. Наприклад, у сагайдаку з одного з поховань Оленеострівського могильника було 17 наконечників³³. Широко відоме яніславицьке поховання, в інвентарі якого були 7 яніславицьких вістрів і 14 трикутників³⁴. Дуже важливим є той факт, що кременевий інвентар яніславицького поховання містив крім наконечників також нуклеуси для поповнення запасу наконечників. Не дивно, що за такої потреби в умовах постійної рухливості перемагали такі технологічні шляхи розвитку кременеобробки, які забезпечували просте і швидке виготовлення наконечників у будь-яких умовах і з будь-якої сировини.

Такі технологічні шляхи дуже часто були пов'язані з тим, що передбачали використання високих трапецій, які були надзвичайно легкі у виготовленні. Наприклад, більшість в'язівських виробів виготовлені шляхом ретушування знаму заготовок. Подібний спосіб дає змогу використовувати для виготовлення трансверсального вістря будь-який відщеп, сколотий з будь-якого нуклеуса: конічного, багатоплощинного чи навіть з аморфного нуклеоподібного уламка. Трапеції Зимівників 1-3 і Сабівки 1 виготовлені також з коротких пластин і пластинчатих відщепів із застосуванням псевдомікрорізцевої техніки, яка, що зазначалося вище, також не потребувала досконалих заготовок. Традиції, які передбачали спрощений шлях отримання трансверсальних наконечників, зберігалися й у пізньому мезоліті і неоліті. Наприклад, у деяких яніславицьких комплексах поруч із традиційними вістрями з'являються високі трапеції, виготовлені з відщепів, пластинчатих відщепів і пластин. Такі риси зафіксовані для стоянок Хутір Тете-

рівський ³⁵, Смоляниково, Сенчиці 5а ³⁶, Бородянка 3в, Прибірськ 3 ³⁷. Дуже цікаво, що багато трапедій із згаданих яніславицьких комплексів містять мисливське знаряддя, виготовлене як із застосуванням мікрорізцевої техніки, так і методом ретушування злавів заготовок. Більшість трапедій виготовляли без застосування мікрорізцевої техніки, тобто їх виробництво відбувалося шляхом використання полегшених технологій, на відміну від традиційних, які передбачали досить складну відтискну технологію розщеплення.

Описаний процес у яніславицькій культурі виражений дуже яскраво, у менш рельєфному вигляді він прослідковується у більшості фінальноплейстоценових і ранньоголоценових культур Східної Європи. Поруч з високими грубими трапедіями у матеріалах пісочнорівської та ієневської культур наявні аренсбурзькі вістря, що характеризує традиційну культуру пісочнорівсько-ієневського населення.

Усть-камські пам'ятки також відзначаються наявністю двох традицій виготовлення вістрер. Крім високих трапедій (інноваційна технологія) комплекси усть-камської культури містять ланцетоподібні вістря на пластинках (традиційна технологія, відома на території поширення усть-камської культури з палеоліту ³⁸).

У комплексах чохської культури зберігаються також дві технології виготовлення мисливського обладнання. Традиційна технологія, як здається, пов'язана з виготовленням трикутників з підтескою основи з черевця, які отримали назву чохських вістрер. Інноваційні технології представлені високими трапедіями.

В'язівський комплекс також несе ознаки використання двох технологій. Наявність у комплексі обушкових ножів та їхніх уламків досить надійно свідчить про формування в'язівських традицій на базі якоїсь культури кола Федермесер ³⁹. Цим в'язівський комплекс принципово відрізняється від зимівниківських комплексів Донбасу, що й не дає змоги віднести В'язівок 4 до зимівниківського кола пам'яток.

У комплексах зимівниківської культури є фактично лише один тип мисливського озброєння, а саме високі трапедії, опис яких подано вище. Цей факт сприяє ставленню до комплексу як до гомогенного з рельєфно окресленими культурними рисами, але разом з тим не дає змоги з високим рівнем вірогідності окреслити коло культур, які могли б бути попередниками зимівниківської культури. Саме тому для з'ясування цього питання можливе застосування тільки тієї частини зимівниківського комплексу, яка не пов'язана з мисливським обладнанням. Деяку інформацію дають нуклеуси. Наявність досить досконалих монофронтальних двоплощинних нуклеусів зустрічного зняття від пластин (рис. 3, 1, 5) може бути аргументом на користь генетичного зв'язку сабівського комплексу з фінальнопалеолітичними комплексами роголицько-передільського вузла пам'яток ⁴⁰, де подібні нуклеуси трапляються майже на всіх стоянках, а також з комплексом першого шару Федорівки ⁴¹. Цікаво, що деякі нуклеуси від відщепів Сабівки 1 зберігають риси описаної категорії нуклеусів від пластинчатих заготовок (двоплощинність, човноподібність, монофронтальність; рис. 3, 7; 4, 2, 5). Можливо, це показник того, що носії ранніх зимівниківських традицій якийсь час зберігали деякі культурні риси фінального епігравету. Не суперечить такому висновку й аналіз комплексів скребків, різців і комбінованих знарядь сабівського комплексу. Аналіз подібних знарядь Федорівки доводить, що вони майже аналогічні, на крайній випадок — дуже подібні. Спільними рисами є наявність серед скребків виключно кінцевих форм, у тому числі подвійних; наявність серед різців подвійних діагональних бічних форм; наявність комбінованих знарядь типу різець-скребок. Отже, немає досить вагомих підстав розглядати зимівниківську культуру Донбасу як явище, яке не могло сформуватися на базі місцевого гравету.

Як видно, більшість культур з високими трапедіями сформувалися на базі різних за походженням культурних традицій. При цьому більшість таких традицій пов'язані з територіями, на яких виникли мезолітичні культури з високими трапедіями. Відповідно, явища, які розглядають як пов'язані між собою культурно, є насправді конвергентними явищами. Як здається, не може йтися про виділення культурної області з високими трапедіями. Проте натомість є всі підстави вважати, що поширення високих трапедій — це наслідок втілення однієї з моделей

мезолітизації, пов'язаної з використанням спрощених технологій виготовлення геометричних мікролітів. Ця модель почала розвиватися ще у фінальноплейстоценовий час, зберігалася протягом усього мезолітичного періоду, не зникла з початком розвитку неолітичних культур і продовжувала існувати як реліктова модель пристосування технології до потреб мисливського господарства до кінця V тис. до н. е. (мається на увазі культура Ертеб'юле, у комплексах якої високі трапеції є навіть на керамічному етапі розвитку ⁴²).

І все ж описаний процес є прикладом досить незвичайного типу конвергенції, коли зовсім відкинути фактор культурних контактів неможливо. Запровадження виробництва високих трапецій стало можливим тільки після того, як носії тієї чи іншої археологічної культури запозичили в когось іншого саму ідею можливості створення трансверсального наконечника. Такий тип конвергенції можна було б називати опосередкованою конвергенцією. Так, виникнення трапецій у чохлах культурі, не виключено, слід пов'язувати з наявністю якихось контактів з населенням Східного Прикаспію. Інакше досить важко пояснити наявність у чохлах комплексу так званих рогатих трапецій, які трапляються в мезолітичних комплексах Усть-Урту ⁴³.

Носії пісочнорівської, існєвської, усть-камської культур займали регіони, які мали спільні кордони. Не виключено, що розвиток виробництва високих трапецій тут був прискорений наявністю певних культурних зв'язків. Щодо появи трапецій не виключено, що носії однієї з цих культур були винахідниками такої інновації. Швидше за все, це були носії пісочнорівської культури, у комплексах якої широко представлені так звані алтинівські вістря, які нагадують високі трапеції.

Зимівниківське населення могло запозичити ідею виробництва трапецій у носіїв роголицько-осокорівської культури, де геометричні мікроліти виробляли ще з доаерольдського часу із застосуванням класичної мікрорізцевої техніки.

Викладені припущення можуть свідчити про певну роль культурних зв'язків у процесі поширення високих трапецій. Проте джерела засвоєння ідеї виготовлення трансверсальних наконечників для більшості культур були різними. До того ж, такі культурні зв'язки, як правило, не виходять за межі ландшафтних або широтних поясів. Паралелі ж між культурами, регіони яких знаходилися у різних ландшафтних поясах, носять виключно конвергентний характер.

¹ Горелик А.Ф., Манько В.А. Предварительные итоги раскопок стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Тез. докл. юбил. конф. к 100-летию Херсон. музея. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 29—30; Манько В.А. Зимовниковская культура каменного века в Северо-Восточном Приазовье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С. 70—72.

² Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 231—244; Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — 128 с.

³ Манько В.А. Проблемы зимовниковской культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск, 1996. — С. 10—31.

⁴ Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 11—31; Манько В.А. Проблемы... — Рис. 9—11.

⁵ Манько В.А. Проблемы... — Рис. 3.

⁶ Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подонечья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — Луганск, 2003. — № 1. — С. 34—35.

⁷ Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. — 1984, — № 2. — С. 115—133.

⁸ Манько В.А. Проблемы... — Рис. 7, 8.

⁹ Горелик А.Ф., Удовиченко Н.И., Удовиченко А.Н. Группа мезо-неолитических памятников в районе пгт Георгиевка (Луганская область) // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — Луганск, 2003. — № 1. — С. 11—30.

¹⁰ Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—29.

¹¹ Цвейбель Д.С. Материалы мезолитической стоянки Кременная Гора в Донбассе // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 58—59.

¹² Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до нашої ери). — К., 1982. — С. 121—126.

¹³ Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. К вопросу о стратиграфии мезолитических и неолитических памятников Луганской области // Проблемы исследования памятников археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. — Херсон, 1990. — С. 20—22.

¹⁴ Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. — 1984. — № 2. — С. 127—133.

¹⁵ Там же. — С. 122—127.

¹⁶ Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского Полесья. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. — М., 2002. — С. 131.

¹⁷ Кольцов Л.В. Мезолит Волго-Окского междуречья // Мезолит СССР. — М., 1989. — С. 68—86.

¹⁸ Амирханов Х.А. Чохское поселение. — М., 1987. — 160 с.

¹⁹ Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. — 1984. — № 2. — С. 115—133.

²⁰ Горелик А.Ф., Манько В.А. Указ. соч.

²¹ Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Причерноморском регионе в 10—11 тыс. до н. э. // РА. — 1992. — № 3; Гавриленко І.М. Розкопки мезолітичного поселення В'язівка 4а // Полтав. археол. зб. — 1994. — № 3. — С. 26—36.

²² Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 231—244.

²³ Деткін А.В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 24—26; Залізник Л.Л., Деткін А.В., Сиволап М.П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — (У друці).

²⁴ Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 145—154.

²⁵ Горелик А.Ф. Спорные проблемы изучения Зимовниковской археологической культуры // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. VII Донской археол. конф. — Ростов н/Д, 1998.

²⁶ Манько В.А. Зимовниковская и вязовокская культуры: проблемы мезолита Левобережной Украины // Древности Северского Донца. — Луганск, 1999. — Вып. 3. — С. 3—23.

²⁷ Галимова М.Ш. Памятники позднего палеолита и мезолита в устье реки Камы. — Москва; Казань, 2001. — С. 148—150.

²⁸ Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — С. 81.

²⁹ Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 95—96.

³⁰ Kozłowski S.K. Mesolithic in Poland. A new approach. — Warszawa, 1989. — P. 112—130.

³¹ Ostrauskas T. Kabelių 2-oji akmens amžiaus gyvenvietė // Lietuvos archeologija. — 1999. — 16. — S. 31—66.

³² Залізник Л.Л. Передісторія України. X—V тис. до н.е. — К., 1998. — С. 145.

³³ Гурина Н.Н. Мезолит Карелии // Мезолит СССР. — М., 1989. — Табл. 9.

³⁴ Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977. — С. 175—176.

³⁵ Неприна В.І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. — 1970. — Вип. 24. — С. 100—111.

³⁶ Залізник Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 34—36.

³⁷ Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984. — С. 51—58.

³⁸ Косменко М.Г. Мезолит Среднего Поволжья // КСИА. — 1977. — 149. — С. 94.

³⁹ Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — С. 72.

⁴⁰ Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — Луганск, 2001.

⁴¹ Неприна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 26—35.

⁴² Jankowska D. Społeczności strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji. — Poznań, 1990. — S. 127.

⁴³ Коробков Г.Ф. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР. — М., 1989. — Табл. 95.

Одержано 11.03.2004

КОМПЛЕКС НИЖНЕГО СЛОЯ СТОЯНКИ САБОВКА 1
И ПРОБЛЕМЫ КОНВЕРГЕНТНОГО РАЗВИТИЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР В МЕЗОЛИТЕ

Исследования комплекса нижнего слоя финальноплейстоценовой стоянки зимовниковской культуры Сабовка 1 позволили охарактеризовать процесс мезолитизации территории степной части Восточной Украины. Характерные черты ранней зимовниковской культуры — наличие отщеповой техники расщепления, основанной на использовании многоплощадочных и подконических нуклеусов, а также преобладание в геометрическом комплексе высоких симметричных трапеций, изготовленных в псевдомикрорезцовой технике. По указанным параметрам зимовниковские комплексы находят параллели в ряде мезолитических культур Восточной Европы. При этом географические рамки распространения таких культур находятся в пределах разных ландшафтных зон. Данное обстоятельство позволяет интерпретировать культурные параллели зимовниковским комплексам как отражение конвергентного развития мезолитических культур.

V.A. Manko

THE ASSEMBLAGE OF THE BOTTOM LAYER
OF SABOVKA 1 SITE AND THE PROBLEMS OF COVERGATION
DEVELOPMENT OF MESOLITHIC CULTURES

Exploration of the bottom layer of the final-Pleistocene site of Zimovnikovskaya culture Sabovka 1 allowed characterizing the process of mesolithization of the territory of the steppe part of the Eastern Ukraine. The typical features of early Zimovnikovskaya culture are flake techniques based on the usage of multiplatformal and almost conical cores, a great number of high symmetric trapezes made using pseudo-microburing technique. Basing on the abovementioned characteristics Zimovnikovskiy assemblages have parallels among a number of Mesolithic cultures of Eastern Europe. At the same time geographically these cultures occur in various landscape zones. This fact allows interpreting cultural parallels of Zimovnikovskiy assemblages as refecton of convergent development of Mesolithic cultures.

Е.А. Кравченко

МАТЕРІАЛИ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ
З ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

*Пам'яті Станіслава Францевича Стржелецького —
дослідника поселення Уч-Баш*

У статті розглянуто матеріали з поселення Уч-Баш у Південно-Західному Криму, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (НЗХТ). Опубліковано кераміку з будівлі 1 цього поселення, а також зроблено спробу її типологічного аналізу та культурної інтерпретації.

Початок ранньої залізної доби на території Північного Причорномор'я, як і у Східній Європі в цілому, знаменувався кардинальними змінами в матеріальній культурі населення, формах господарювання і соціальній структурі племен, які населяли ці землі. Чинником цього стала поява кочівництва зі своєю специфікою соціального устрою та економіки, притім корені цього процесу варто шукати у зміні умов соціально-економічного розвитку степового населення часу фінальної бронзи. Проте насамперед

феномен кочівництва, степовий за суттю, став визначальним чинником для осілого та напівосілого населення, яке за посередництвом номадів отримувало потужний імпульс у розвитку зі зростанням мобільності міжетнічних контактів.

Незважаючи на постійний інтерес до того часу в науковій літературі, на археологічній карті лишається чимало білих плям. Великою мірою це стосується Кримського регіону часу фінальної бронзи — раннього заліза. Попри те, що матеріальна культура цього регіону в зазначений час періодично висвітлювалася в узагальнювальних дослідженнях ¹, поза увагою дослідників залишилася одна з найяскравіших пам'яток Криму — поселення Уч-Баш ². Понад 50 років зберігається у фондах НЗХТ матеріал цього поселення, керамічний комплекс якого багато в чому визначив типологію та хронологію кизил-кобинської культури ³, однак лишився в цілому недослідженим і лише частково опублікованим, на чому неодноразово наголошувалося в літературі ⁴.

Поселення Уч-Баш знаходиться на північно-східному краї Гераклеїського півострова, в районі устя р. Чорна на її лівому березі, на мисі скелі, що височіє над усією навколишньою територією. З боку р. Чорна поселення було неприступним — стрімка скеля близько 14 м заввишки представлена виходом вапняку сарматського віку. Ще на початку ХХ ст. гірлю р. Чорна було загачено. З півночі поселення захищає Чоргів яр, а з півдня — відріг масиву зовнішньої куести Кримських гір (Сапун-гора — Козацька). Потрапити на поселення можна лише з південного заходу, де скеля поволі спускається до Гераклеїського півострова. Слід також зауважити, що в околицях поселення знаходяться потужні відклади високоякісної глини — цеглової, кілу та барвних глин ⁵.

Досліджувати поселення почали ще у 20-х роках ХХ ст. У 1925—1926 рр. Л.Н. Соловйов дослідив місцевість на лівому уривчастому березі р. Чорної, відому тоді як «Чортове городище», тоді ж він провів там збори підйомного матеріалу, колекційний опис якого зберігається в архіві НЗХТ, а також указав на існування могильника поблизу поселення ⁶. Під час Другої світової війни північно-східна частина мису скелі, на якій розташоване поселення, була зруйнована потужним вибухом і, обвалившись, відкрила лінзи господарських ям. Розкопки тут проводились у 1952—1953 рр. під керівництвом С.Ф. Стржелецького і відкрили тільки частину площі поселення ⁷. Розкопки було закладено на зрізах культурного шару, які утворилися після вибуху ⁸ (рис. 1). Вони дали надзвичайно репрезентативний матеріал і певним чином намітили напрями майбутніх розкопок, але в подальшому розкопки на поселенні не відновлювалися.

У культурному шарі, залишках трьох будівель каркасно-стовпкової конструкції та близько 74 ямах було знайдено багатий керамічний матеріал, в тому числі відмінної якості лисковану кераміку, а також пращові камені, уламки кам'яних булав, кам'яні сокири та їх уламки, господарчі знаряддя: фрагменти кам'яних та кістяних мотик, полірувальники, лошила, крем'яні та кістяні скребачки, фрагменти кістяних серпів та крем'яні вкладені до них, кістяні проколки, шпильки і т. ін., а також глиняні прясла, одна ливарна форма, предмети кінського обладунку та кістяні вістря стріл. Це далеко не повний перелік матеріалів поселення, систематизація та дослідження яких іще попереду.

Картину розкопок, на жаль, можна відновити лише за звітами і робочими записами, що зберігаються в архіві НЗХТ. Під час ознайомлення з цими матеріалами з'ясувалося, що розкопками було відкрито значну кількість так званих закритих комплексів — ями, перекриті культурним шаром, будівлі з перекритими обмазкою стін та дахів підлогами і т. ін. Тому надзвичайно важливим завданням є саме публікація таких комплексів, якомога повніша та докладніша. Ця стаття охоплює керамічний матеріал будівлі 1 з розкопок 1952 р. ⁹.

На жаль, серед матеріалів звіту відсутні плани розкопу 1952 р. (імовірно втрачені), тому його площа й обміри чітко не встановлені, але в тексті наведено детальний опис залишків конструкції і шарів, що їх перекривали ¹⁰. Нижче культурного шару була простежена обмазка стін і залишки дахівки, що перекривали глинобитну підлогу на материку, обпалену, ймовірно, спеціально до червоного кольору. У напрямку до північного заходу підлога трохи знижувалася внаслідок природного зниження денної поверхні. По центру споруди, по поздовжній його вісі, було зафіксовано на одній відстані одна від одної та від стін три ямки від стовпів, що підтримували дах.

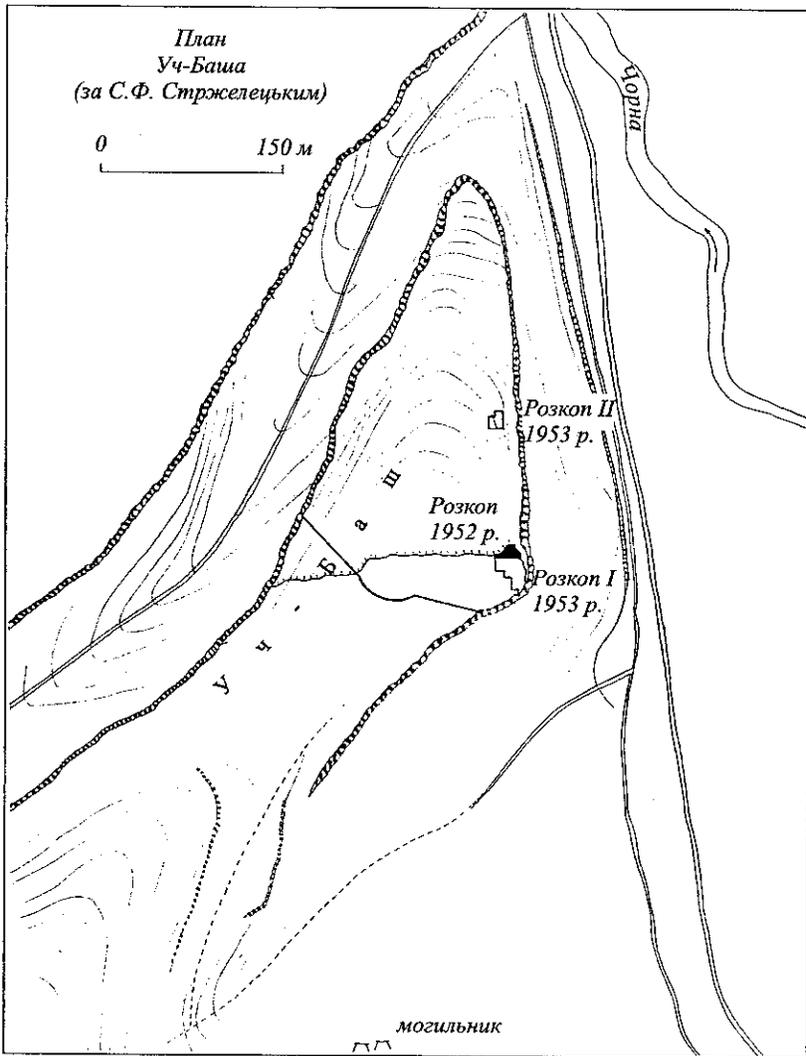

Рис. 1. План поселення Уч-Баш із зазначеним розташуванням розкопів 1952 та 1953 рр. (за матеріалами звіту про розкопки С.Ф. Стржелецького у 1953 р.)

Межі споруди визначалися рядами ямок від вертикально вкопаних стовпів, що тримали каркас, діаметром 25—30 см по боках та завбільшки 40 см по тих кутах, що збереглися. Північна стіна будівлі з частиною її площі були зруйновані пізнішою спорудою середньовічного монастиря. Саманна обмазка споруди трималася на каркасі із кілків та тину, що добре видно по вигорілих порожнинах у глиняній суміші її частин, які перекривали підлогу. У материк навколо споруди було відкрито 8 господарських ям, але зв'язок їх зі спорудою чи культурним шаром, що перекриває її залишки, визначити, а тим більше довести за польовими спостереженнями неможливо. С.Ф. Стржелецький зазначав, що південний бік споруди був відкритим, — там не простежено стовпових ямок, а обмазкою частково перекрито розчавлену посудину, яка лежала наполовину на підлозі, наполовину на давній денній поверхні.

Слід також зауважити, що з південного боку на денній поверхні, синхронній споруді, як і на підлозі, про що піде мова далі, було відкрито чимало об'єктів *in situ*, що свідчить про раптову загибель споруди. Господарсько-виробничий характер цих знахідок не викликає сумніву. С.Ф. Стржелецький вказує окрім розчавлених посудин, знайдених *in situ*, такі предмети вздовж межі долівки приміщення з південного боку споруди: гострилльні камені, глиняні кришки від великих посудин, знайдені поруч з ними, велику господарчу посудину, заповнену чистою глиною (С.Ф. Стржелецький зазначає, що глина запеклася в тому само-

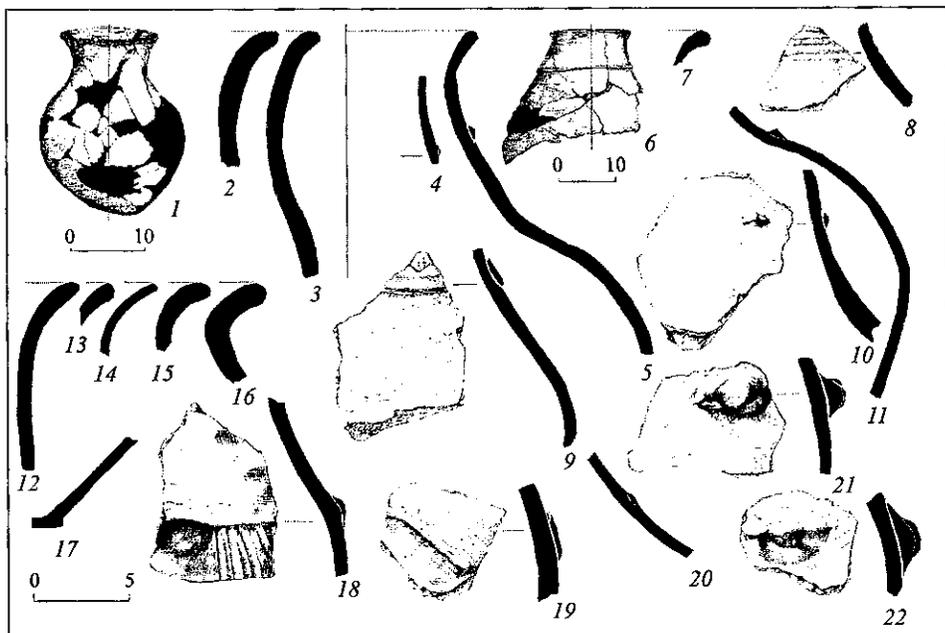

Рис. 2. Лисковані корчаги та корчажки із будівлі 1

му вигляді, в якому була взята з кар'єру¹¹). Поруч із цією посудиною було знайдено два фрагментовані, подібні один до одного, глиняних круги.

Як свідчить документація розкопок, шар між підлогою й обмазкою був непорушений, за винятком північно-західної частини споруди. На решті площі було розташовано піч невстановленого призначення із припічним чотирикутним заглибленням. На думку С.Ф. Стржелецького, вона слугувала для приготування їжі, оскільки на ній було знайдено розбитий кухонний, на його погляд, горщик із зернами пшениці, розсипаними на підлозі та пічці, але під час огляду колекції було встановлено, що це сильно закопчена та деформована у полум'ї буроліскована тонкостінна корчага зі сферичним тулубом і шишкоподібними наліпками на переході плеча у тулуб (рис. 2, 10, 11). Думка про використання цього виду посуду для приготування їжі навряд має рацію, тому варто припустити, що вона опинилася на пічці внаслідок падіння стін і даху споруди. Чотирикутне заглиблення, розташоване до півдня від печі, мало вертикальні, так звані оконтурювальні, бортики та ямку від стовпа у південно-східному куті і, ймовірно, являло собою функціональне ціле із піччю. Матеріал із цього заглиблення цілком показовий: шматочки зеленого шлаку, уламок зернотерки, 2 фрагменти кам'яних сокир, фрагменти 3 мергелевих кружків діаметром до 20 см з отвором у центральній частині, кістяне знаряддя, 3 глиняні кришки, фрагмент пательні, 5 кубків та черпаків малих форм, баранячий астрагал, фрагменти посуду, кістки тварин та мушлі мідій.

Отже, споруда мала чотирикутну форму, була орієнтована з півночі на південь, побудована на денній поверхні каркасно-тиновим способом із саманною обмазкою стін, мала двоскатний дах, що підтримувався опорними стовпами, а південний її бік був відкритим і виходив до господарчого подвір'я. В середині будівлі було простежено піч невідомого, ймовірно виробничого, призначення та дві пічні ями. Розкопками було простежено лише одну підлогу в будівлі.

Матеріал з підлоги споруди — це переважно глиняний посуд, окрім південної частини між чотирикутним заглибленням і, як видно, відкритим південним боком будівлі із синхронним їй продовженням за межами долівки на давній денній поверхні. Там було знайдено: відкриту ливарну форму, гострильний камінь, уламки кружків із мергелю, глиняні кришки, грудку глини, що була затиснута у руці, з відбитками пальців, і в такому вигляді обпалена.

Будівля, як видно, загинула в пожежі, притім її мешканці були захоплені зненацька, про що зазначав і автор розкопок¹². Виробничий характер цієї споруди цілком показовий.

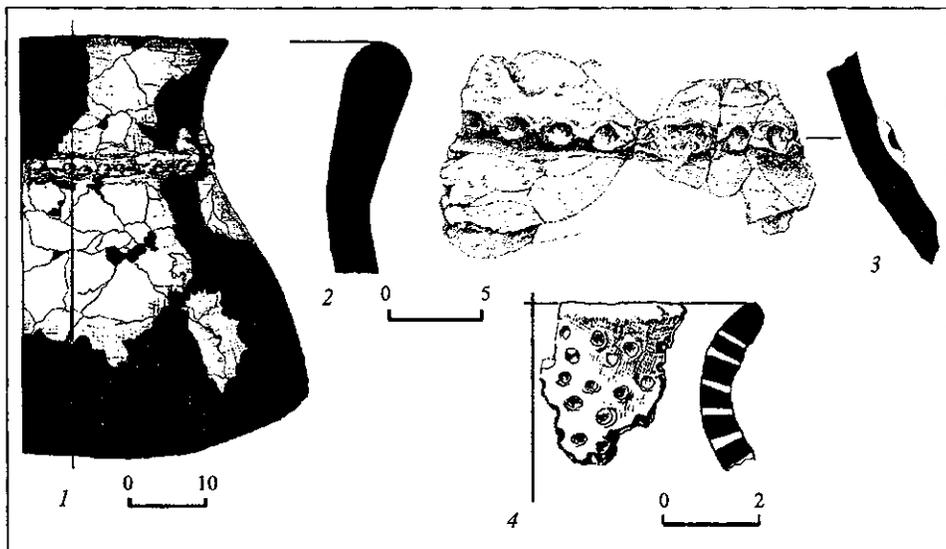

Рис. 3. Господарсько-виробничий посуд із будівлі 1

Обмазку споруди перекривав потужний культурний шар, насичений у тому числі керамічним матеріалом, по поверхні обмежений розкиданими уламками великої біконічної чорноліскованої корчаги.

Розглянемо керамічний матеріал із самої споруди, який, безсумнівно, є єдиним комплексом, що загинув одномоментно і був перекритий шаром обмазки саме цієї споруди.

Посудини будівлі 1 поселення Уч-Баш функціонально та технологічно розподіляються на господарсько-виробничі: великі «піфоси» та друшляки; нелісковані, так звані кухонні, горщики; ліскований, так званий столовий, посуд: корчаги, кубки/черпаки, миски, чашки. Типологічний аналіз особливостей технології виробництва спільно з типологічними ознаками — формою та орнаментацією, ґрунтувався на критеріях, установлених для всіх об'єктів, незалежно від рівня фрагментованості, з урахуванням цілих та археологічно цілих форм і ступеня вторинного обпалу: обробка та колір зовнішньої й внутрішньої поверхонь; наявність анґобу чи ґрунту; склад, вимішаність, характер обпалу та колір тіста; міцність черепка, товщина стінок — опосередковано. Аналіз форми та орнаментації посуду майже не додав нових типів, а лише звівся до виявлення функціонально-видових ознак і підтвердив типи, отримані аналізом технологічних ознак, що зумовлено синхронністю всього комплексу.

Господарсько-виробничі посудини нечисленні, представлені 3 зразками так званих піфосів — великих товстостінних посудин горщикоподібної форми зі звуженим горлом, незначно відігнутих вінцем та розширеним тулубом (рис. 3, 1—3; тип С). Посудини мають ледь пригладжені по тісту поверхні, притому ретельнішу обробку має одна з них — або внутрішня, або зовнішня. Тісто буро-бежевого кольору, слабке, максимально полегшене, з домішками піску, крупнозернистого піску, незначною кількістю жорстви з подрібненого місцевого вапняку, погано товченої черепашки та значної частки соломи. Посудини прикрашені широким наліпним пружком під горлом, орнаментованим пальцевими вдавленнями в середньому через 1 см. Напевно можна сказати, що посудини використовували і як тару під сировину у виробництві кераміки. Саме такий «піфос» було знайдено із залишками глини. Інший вид господарсько-виробничого посуду — друшляки (тип D), широко представлені на поселенні, але матеріал цього комплексу містить лише один такий фрагмент. Це вінце посудини горщикоподібної форми із наскрізними проколами для цідіння, нанесеними від закраїни і нижче по всій площині вцілілого фрагмента. Діаметр вінця дорівнює 9,8 см (рис. 3, 4). Поверхня фрагмента храпувата, ледь заглажено край вінця, тісто і домішки ідентичні «піфосам», за винятком соломи, але випал закономірно краший.

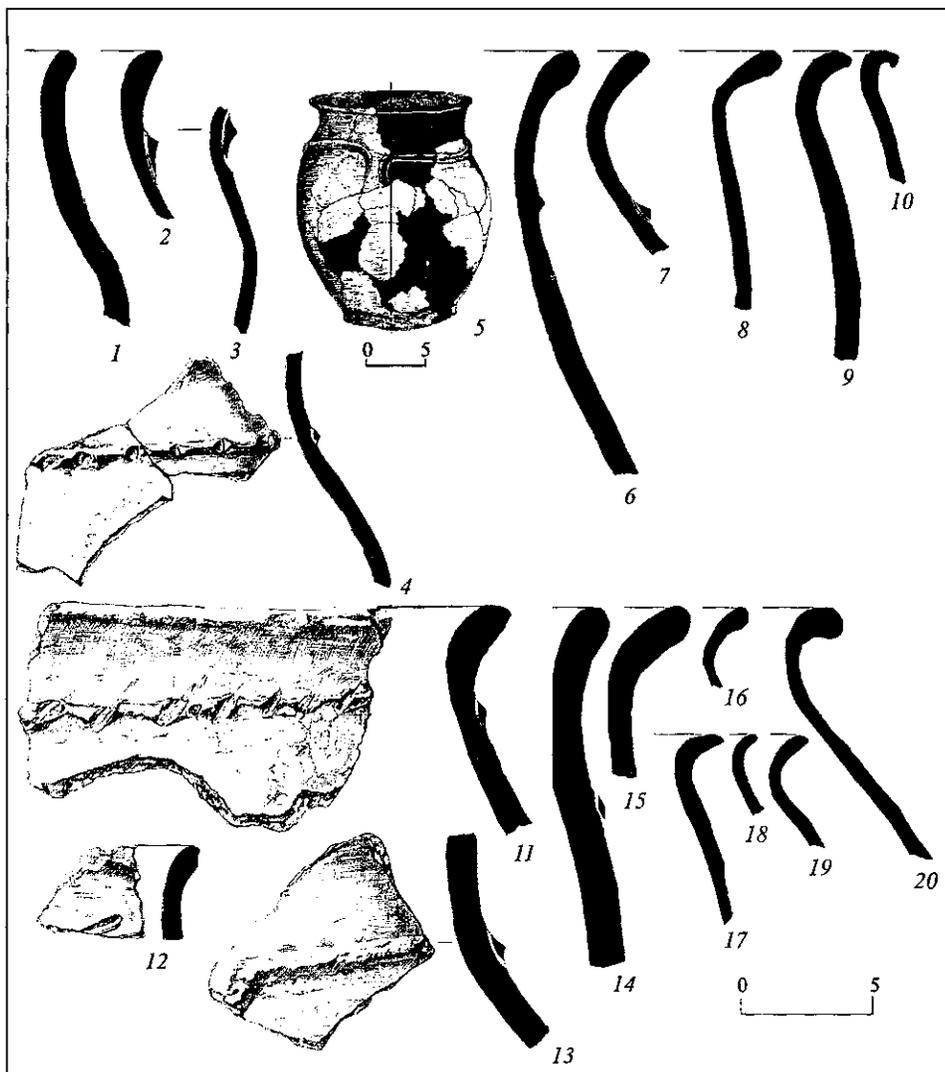

Рис. 4. Нелискований (кухонний) посуд із будівлі 1

Нелискована, так звана кухонна, кераміка (типу В) з будівлі представлена горщиками, що за технологією виробництва поділяються на два типи. Перший тип (група В1) — посудини витягнутих пропорцій із незначно відігнутих вінцем, звуженим коротким горлом, розширеним тулубом та плоским дном (рис. 4, 2—7) — тип В1а. Діаметри вінця становлять 20—30 см. Поверхні зазвичай ретельно заглажені, зрідка підлисковані з внутрішнього боку. Тісто бурого кольору, добре вимішане з домішками піску, крупнозернистого піску або жорстви, товченої черепашки, зрідка — вохри. Випал добрий. Орнаментовані наліпним підтрикутним (на реконструйованій формі — розіркненим з опущеними кінцями) пружком під шийкою або на найменшому діаметрі шийки, іноді прикрашеним паличковими вдавленнями на відстані близько 1 см одне від одного. Один фрагмент посудини (рис. 4, 1; тип В1b), який є винятком серед кухонної кераміки, має ледь відігнуту закраїну, рівне високе горло, що, незначно розширюючись донизу, переходить на перегині у незначно розширений тулуб. Діаметр по вінцю дорівнює 16,4 см. Тісто слабке, з домішками соломи, майже неотощене, випал поганий. Виділяється кілька фрагментів посудин, які за формою можна об'єднати в окремий тип (рис. 4, 8—10) — В1с. Вони мають плавно відігнуте заокруглене в профілі вінце (діаметр 20—25 см), коротку шийку, що поволі переходить у тулуб, найбільший діаметр якого дорівнює або незначно перебільшує діаметр вінця.

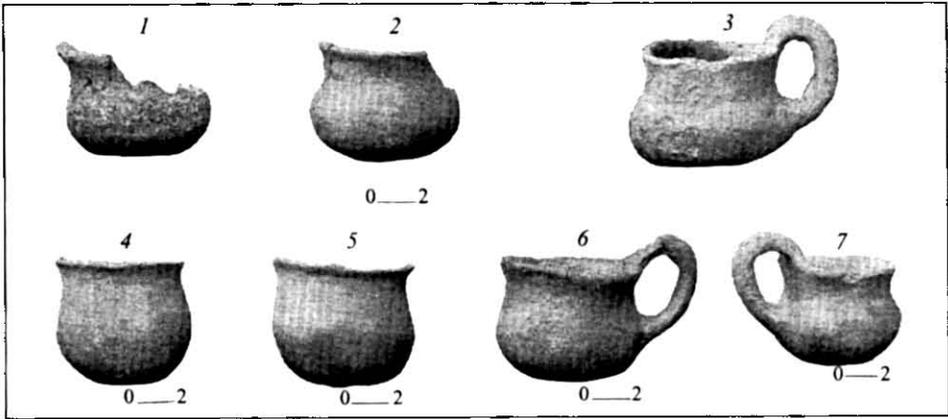

Рис. 5. Кубки та черпаки із будівлі 1

Другий тип (група В2) представлений лише вінцями горщикоподібних посудин (рис. 4, 11—20). За збереженими частинами можна визначити, що вони мали переважно відігнуті вінця, коротку звужену шийку і розширений тулуб (рис. 4, 11—13, тип В2а). Діаметри вінець посудин, що визначені достовірно, становлять 20—30 см, за винятком однієї діаметром 14 см при слабко відігнутому вінці, середній шийці та неширокому тулубі (рис. 4, 14; тип В2b). Орнаментация виконана у вигляді широкого наліпного пружка, декорованого паличковими вдавленнями на відстані близько 1,5 см, наліпного підтрикутного пружка (на одному фрагменті розімкнений кінець пружка опущено донизу) та паличкових діагональних вдавлень, що оперізують горло в його найменшому діаметрі. Посудини цього типу виготовлені з тіста сіро-чорного кольору (імовірно, внаслідок домішування попелу), мають ретельно заглажені поверхні по світлому — бурому або червоному ангобу з домішками піску, крупнозернистого піску або жорстви та товченої черепашки, добре випалені. Дві посудини мають поверхні, заглажені по сіро-чорному тісту без ангобу (рис. 4, 15, 16; тип В2с). Кілька вінців при техніко-типологічних ознаках цього типу за формою близькі до посудин з плавно відігнутим заокругленим вінцем типу В1с, але, як видно зі збережених частин, діаметр тулуба більший або значно більший за діаметр вінця (рис. 4, 17—20; тип В2d).

Лискована, або так звана столова, кераміка (типи А) представлена повним набором посуду: корчаги, кубки/черпаки, миски, чашки. За технологією виробництва вона поділяється на кілька типів, які об'єднують і зовнішньотипологічні ознаки видів.

Посудини перших типів (група А1) виділені за бурим кольором тіста та лискованими помаранчево-бурим або коричневим зовнішньою чи обома поверхнями за відмінної якості лискування, добре відмученим тістом, добре вимішаним з піском і подрібненою черепашкою та зрідка незначними домішками крупнозернистого піску або жорстви в тісті великих корчаг, тонкостінністю за значного об'єму, легкістю та міцністю черепка, добрим випалом. Слід також зауважити, що ці ознаки притаманні доволі значному відсотку парадного посуду поселення Уч-Баш, тому їх варто віднести до типових ознак саме цього локального керамічного комплексу. В розглядуваному комплексі вони представлені як уже сформований тип.

Корчаги та корчажки (менші за об'ємом, але подібні за типологічними ознаками), діаметр вінця становить 10—25 см, — мають середньовідігнуте рівне вінце, що плавно переходить у плече, яке, поволі розширюючись, зі слабким перегином або без нього переходить у широкий сферичний тулуб, який, звужуючись у $\frac{3}{4}$ висоти посудини, закінчується пласким або заокругленим з омфалом денцем, за аналогіями з поселення (рис. 2, 1—11; тип А1а). Переважно корчаги орнаментували наліпним підтрикутним пружком під вінцем або шишками-наліпками на переході плеча у тулуб, лискованим так само, як і поверхня посудини, за винятком одного фрагмента. Його орнамент представлений трьома ряда-

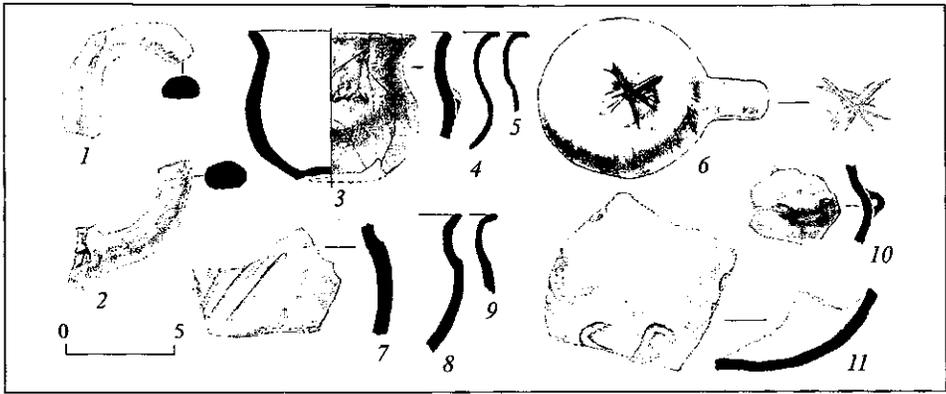

Рис. 6. Кубки та черпаки з будівлі 1

ми діаметральних канелюрів під шийкою за інших характерних для цього типу ознак (рис. 2, 8). Одна реконструйована форма має наскрізні отвори для підвішування на протилежних боках вінець (рис. 2, 1).

Цю групу представлено чудовою колекцією кубків та черпаків малих форм, діаметр вінця становить 5—15 см (рис. 5, 1—7; 6, 1—3, 6), 5 з яких було знайдено в чотирикутному заглибленні будівлі (рис. 5, 3—7). Цілком можливо, що процес їх виготовлення ще не було закінчено на час загибелі будівлі. Про це свідчить характер тріщин на вінцях, що з'являються, коли підсушену посудину випалювали в умовах занадто високої температури або ж перетримали в горні, а також червоно-рожевий колір порепаної поверхні. Загалом за типом форма посудин приземкувата, вінце трохи відігнуте, переходить у ледве звужене горло, тулуб сплющений донизу і закінчується округлим дном переважно з омфалом (рис. 5, 1, 4—7; 6, 3, 6; тип A1b1). Один черпак та один фрагментований кубок (?) мають циліндричну шийку, яка за слабкого перегину переходить у сферичний приземкуватий тулуб (рис. 5, 2, 3; тип A1b2). Ручки черпаків петлеподібні, підійняті над вінцем, овальні в перетині (рис. 5, 3, 6, 7; 6, 1, 2). Один кубок (рис. 6, 3) та один черпак (рис. 5, 7) — цілі форми — мають орнамент у вигляді наліпка у формі перевернутого рогами вниз півмісяця на переході плеча в тулуб (на черпаку — на протилежному від ручки боці). Один черпак на омфалі має вирізьблений по сирій глині петрогліфічний знак (рис. 5, 6; 6, 6).

Миски та чашки (рис. 7, 1—5; тип A1c) лискували як із зовнішнього, так і з внутрішнього боку, частіше темно-бурим або коричневим. З огляду на фрагментарність матеріалу один фрагмент було умовно віднесено до мисок — глибокі посудини (рис. 7, 4) і один до чашок — діаметр приблизно дорівнює або більше висоти (рис. 7, 3). Закраїна і тих, і інших трохи загнута досередини або рівно зрізана та заглажена на внутрішнє ребро. Чашка має шишкоподібний наліпок на закраїні, що трохи над нею виступає. Такий тип мисок і чашок типовий для поселення Уч-Баш.

Другий тип лискованого посуду (група A2) визначається тістом сіро-чорного кольору та поверхнями, покритими світлим (помаранчево-бурим) ангобом або ангобованими лише ззовні та залискованими по обох або зовнішньому боці (відповідно, ретельно заглаженими з внутрішнього), з добре вимішаного, відмученого тіста з домішками піску, подрібненої черепашки, іноді крупнозернистого піску або жорстви. Товщина стінок коливається від 0,5 до 1 см, але значно переважають товстостінні посудини. Черепок міцний та масивний, випал добрий.

Корчаги представлено фрагментами вінця і стінок (рис. 2, 12—22; тип A2a). Вінця відігнуті назовні під кутом 30—45°, але не загнуті, їх діаметри становлять 15—20 см. Тулуб за збереженими фрагментами стінок — широкий. Орнаментация представлена наліпними підтрикутними пружками на переході плеча у тулуб (на одному фрагменті кінець розімкненого пружка опущено донизу), парними шишками-наліпками на тулубі, наліпкою на переході плеча в тулуб разом із опущеними донизу від слабковираженого ребра канелюрами. Три фрагменти тонкостінних корчаг (рис. 2, 12, 14, 20) типологічно та за якістю виготовлення близькі до кераміки, означеної нами типом Уч-Баш.

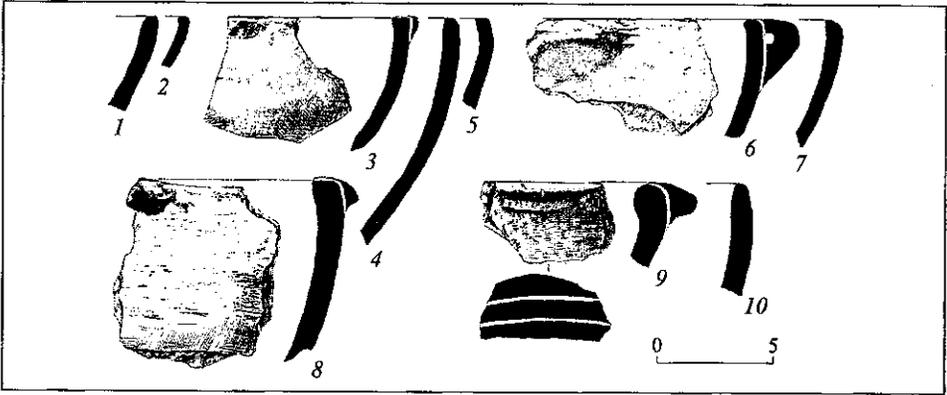

Рис. 7. Миски з будівлі 1

Кубки другого типу тонкостінні, мають відігнуте вінце, циліндричну або підциліндричну шийку, що слабо вираженим уступом або плавно переходить у тулуб (рис. 6, 4, 5; тип А2b). Такі ознаки характерні для кубків і наступного технологічного типу, про що йтиметься далі.

Вищенаведені технологічні ознаки визначають кілька глибоких мисок, закраїна яких трохи загнута досередини (рис. 7, 6—8; тип А2с). На двох фрагментах під закраїною знаходиться шишка-наліпок, в одному випадку з діаметральним наскрізним отвором (для підвішування?). Фрагменти з наліпками — масивні, мають стінки завтовшки 0,7—1 см.

Третій тип (група А3/4) об'єднує фрагменти посуду, виготовлені з добре вимішаного сіро-чорного тіста з домішками піску, подрібненої черепашки, крупнозернистого піску або жорстви з обробкою зовнішньої поверхні лискуванням по чорному. Внутрішню поверхню переважно підлисковували або загладжували чорним, але на 5 фрагментах корчаг вона заглажена або заліскована світлобурих (рис. 8, 1, 2, 5—7). З них 3 вінця корчаг (D вінця близько 20 см) з відмінним лискуванням і діаметральними канелюрами під горлом (рис. 8, 1, 2, 7; тип А3а1) і два фрагменти з набагато гіршим лискуванням і пружковою орнаментациєю (рис. 8, 5, 6; тип А3а2) — імовірно, результат адаптації гончарних традицій.

Інші фрагменти мають чорну лисковану або заглажену внутрішню поверхню за різної якості лискування (рис. 6, 7—11; 7, 9, 10; 8, 3, 4, 8). Винятком є фрагмент денця кубка округлої форми або корчажки з нанесеним у центрі солярним або антропоморфним символом та спущеними донизу по стінці канелюрами (рис. 6, 11).

До корчаг, окрім згаданих вище, належать фрагмент вінця з чорним лискуванням — D вінця = 25 см (рис. 8, 8; тип А4а), фрагмент матової стінки із наліпкою-шишкою на переході плеча у тулуб і наліпним пружком, який оперізує її знизу (рис. 8, 3; тип А4а), фрагмент придонної стінки плоскодонної посудини (рис. 8, 4; тип А4а).

Кубки за формою поділяють на два типи: тонкостінні з відігнутим вінцем, циліндричною шийкою, що з перегином переходить у тулуб (рис. 6, 9, 10; тип А4b1); більш масивні з трохи відігнутим вінцем, короткою шийкою, яка утворює добре виражене ребро на переході у тулуб (рис. 6, 7, 8; тип А4b2). Фрагмент кубка першого типу орнаментовано шишкою-наліпком з наскрізним діаметральним отвором для підвішування (рис. 6, 10). Стінка кубку другого типу орнаментована діагональними вдвленими лініями, що спускаються від ребра на тулуб (рис. 6, 7).

Миски цього типу доволі масивні, закраїна загнута досередини, одна має наліпок-упор на закраїні збоку (рис. 7, 9, 10; тип А4с), лискування чорного кольору як зовнішньої, так і внутрішньої поверхні.

Отже, і за технологією виробництва, і за аналізом форми та орнаментациї посуд із поселення поділяється на три основні категорії:

- типи А1а, А1b1, А1b2, А1с (рис. 2, 1—11; 5, 1—7; 6, 3, 6; 7, 1—5) і А3а1, А4b2, А4с (рис. 8, 1, 2, 7; 6, 7, 8; 7, 9, 10) лискованого посуду;

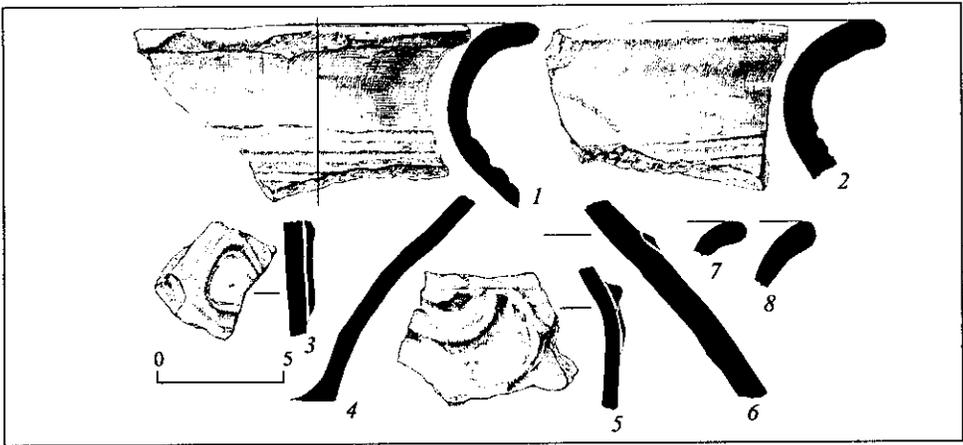

Рис. 8. Чорнолисковані корчаги з будівлі I

- типи В1а, В1b, В1с нелискованого посуду (рис. 4, 1—10);
- типи, які, можна вважати, представлені в чистому вигляді, а також перехідними типами і такими, де виявляється певна змішаність традицій;
- типи А2а, А2b, А2с (рис. 2, 12—22; 6, 4, 5; 7, 6—8) і А3а2, А4а, А4b1 (рис. 8, 3—6, 8; 6, 9, 10) лискованого посуду;

• типи В2а, В2b, В2с, В2d — нелискованого посуду (рис. 4, 11—20). Імовірно, ця категорія демонструє початковий етап трансформації традиції виробництва кераміки, пов'язаної зі зміною у складі тіста¹³ та з прагненнями залишити якомога незміннішим зовнішній вигляд посудини (на сіро-чорне тісто наносили бурий ангоб).

Господарські посудини (рис. 3) важко ідентифікувати з певним культурним впливом. Напевно, так звані піфоси виготовляли ті, хто виготовляв кераміку в будівлі, тому ці посудини можуть бути залучені до традиції, характерної для групи типу А1 лискованої кераміки, кілька екземплярів якого знаходилося у процесі виробництва на час загибелі будівлі. Друшляки ж досить поширені в культурах пізньої бронзи — раннього заліза на всій Причорноморській зоні.

Виділений тип В1b нелискованої кераміки представлений у комплексі білозерської культури у с. Кошниця¹⁴, він також відомий як імпорт на фракійських поселеннях Бабадаг та Хіршова¹⁵, однак в кизил-кобинській культурі він трансформується і навіть на найраніших поселеннях майже не трапляється, хоч і відомий (Чуюнча, Петрівська балка)¹⁶. Ребро на переході від шийки до тулуба свідчить про походження їх від так званих банкоподібних посудин з ребром, відомих як серед кераміки зрубної спільності, так і в підкурганних похованнях Степового Криму¹⁷.

Нелискований посуд типу В2а поширений серед білозерської кераміки і визначається як горщики першого типу з пружками за А.М. Лесковим¹⁸ та Н.А. Гаврилюк¹⁹. Також він знаходить аналогії в кераміці поселення біля с. Яруга часу канельованого гальштату²⁰ та як імпорт на фракійських пам'ятках²¹. Цей тип відомий ще в зрубних пам'ятках²² і широко представлений в Криму протягом усього раннього етапу кизил-кобинської культури²³.

Тип В1с, відомий також як білозерський, А.М. Лесков виділив у четвертий тип горщиків на матеріалах Кіровського поселення²⁴, однак такого типу посуд (рис. 4, 8) трапляється і на фракійських пам'ятках²⁵.

Інші типи нелискованого посуду є типологічним продовженням вищенаведених. Тип В2а відповідає ознакам типу В1а, фрагмент з палочними вдавленнями по шийці (рис. 4, 12) знаходить аналогії у матеріалі білозерського Верхньо-хортицького могильника²⁶, тип В2b, ймовірно, представляє розвиток профілювання типу В1b, тип В2с стоїть окремо і за профілюванням він більше відповідає типу В1с, ознакам цього ж типу відповідає і тип В2d.

Лискована кераміка комплексу типу А1а (корчаги) найближчі аналогії, крім кримських пам'яток Дружне-2 (поселення)²⁷, Ашлама-Дере²⁸, Кизил-Коба²⁹ та інших, отримує як у комплексах білозерської культури (Перротте, Компанійці,

Степовий ³⁰, Тудорово ³¹), так і в західних гальштатських пам'ятках. Кілька посудин такої форми знайдено в курганному могильнику Сбораєво у нижній течії Дунаю ³², у комплексі, що датується в межах 975—875 рр. до н. е. і відповідає межі I—II та II фазі культури Бабадаг (НаВ1/2) ³³. Це цілком підтверджується й аналогіями до типу А2а в культурі Бабадаг серед посудин з наліпками й опущеними донизу від ледь виділеного ребра канелюрами ³⁴, наліпними широкими діаметральними пружками із лискуванням ³⁵, що датуються I та II фазами цієї культури. Тип А3а1 має певну подібність до сильно фрагментованих корчаг поселення Яруга. Як зазначає В.Д. Рибалова, внутрішня поверхня деяких корчаг цього поселення вкрита червоно-помаранчевим ангобом, аналогічним бурому лискуванню внутрішньої поверхні чорнолискованих корчаг Уч-Баша, що свідчить про належність цих ознак до групи Кишинеу-Корлетень чи, меншою мірою, Гава-Голігради ³⁶. Принаймні за характером орнаментации й обробки поверхні вінець учбаські корчаги пов'язані з культурною традицією канелюваної гальштатської кераміки, дуже близької до групи Інсула Банулуй ³⁷. На жаль, нам так і не вдалося знайти відповідні аналогії двом фрагментам корчаг з наліпним фігурним пружком під наліпкою-шишкою типів А3а2 та А4а (рис. 8, 3, 5). Змієподібні пружки відомі на фрагментах кераміки Нестерівського могильника, що на Північному Кавказі ³⁸, але поява їх на кераміці Уч-Баша, ймовірно, пов'язана з місцевою інтерпретацією нанесення канелюрів під шишкою на тулубі або ребрі, широко відомою в культурах раннього фракійського гальштату, або ж має якісь сакральні функції.

Отже, лисковані корчаги, на відміну від нелискованої кераміки, демонструють як місцеву традицію, що виходить із білозерської культури в проявах західних впливів на неї, в типі А1а, так і потужний новий західний імпульс у типі А2а, і типово західну гальштатську традицію у типі А3а1 і змішаних А3а2 та А4а. Корчаги типу А1а поширені лише на поселеннях Південно-Західного Криму часу складання кизил-кобинської культури, можливо, на деяких пам'ятках Східного Криму (Астаніно) ³⁹. Подібні ранні форми трапляються і в білозерських могильниках (Заповітне, р/г Степовий, 5/2) ⁴⁰. До цієї ж групи належать і деякі типи кераміки епонімної пам'ятки — поселення Кизил-Коба ⁴¹. Імовірно, їх побутування у Криму хронологічно не виходило за час їхнього поширення у Причорноморському регіоні. На зміну їм прийшли чорнолисковані товстостінні біконічні корчаги, фрагменти і реконструйовані екземпляри яких у великій кількості знайдено у шарі, що перекриває будівлю 1 поселення Уч-Баш, матеріал з якого ми сподіваємося опублікувати найближчим часом.

Малі форми — кубки/черпаки типів А1b1 та А1b2 найбільше представлені в білозерській кераміці на пам'ятках Широке ⁴², Верхньохортицький могильник ⁴³, Рисове ⁴⁴, Кошниця ⁴⁵, Широчанський могильник ⁴⁶, причому форма черпаків є похідною від кола культури ноа ⁴⁷. Аналогії ж типам А2b та А4b1 трапляються як на білозерських пам'ятках (Кошниця), так і серед кераміки Бабадаг, яка має таку саму характерно профільовану форму ⁴⁸. До цієї ж традиції належить, імовірно, і один фрагмент кубка типу А4b2 (рис. 6, 8). Фрагмент 7 на рис. 6 має аналогії серед інвентарю Широчанського могильника ⁴⁹ і в північнопричорноморській, на думку О.Г. Левіцького, кераміці фракійських пам'яток Холеркань, Калфа, Кишинеу та Греничешть ⁵⁰.

У Криму типи А1b1 та А1b2 представлені в могильниках Суучан та Донське, трапляються на поселеннях Кизил-Коба та Дружне-1 ⁵¹, хоча в останньому значно більшою мірою представлено кубки та черпаки з уже чітко вираженим ребром на переході плеча у тулуб. Подібні до учбаських малі кубки зі слабким профільованням є у керамічному комплексі раннього поселення Бурун-Єлі ⁵², близькі до фрагментів вінців таких форм із поселення Суботівка ⁵³. Цілий кубок такої форми знайдено у шарі Херсонеського городища, продатованому С.Н. Сенаторовим кінцем VI—V ст. до н. е. за знахідками античної кераміки ⁵⁴, з чим навряд можна погодитись. Навіть враховуючи можливість локального збереження цього типу в кизил-кобинській кераміці, варто зазначити, що типам не властива така статичність, вони розвиваються, змінюючи пропорції та орнаментацию. А наявність у шарі ліпної кераміки, що датується від X до VI ст. до н. е., свідчить швидше про те, що шар було законсервовано у V ст. до н. е., аніж сформовано. Цей кубок, без сумніву, належить до раннього поселення, на існування якого на цьому місці вказував ще С.Ф. Стржелецький, син-

хронізуючи його з Уч-Башем⁵². Деякі форми учбаських кубків та черпаків (рис. 5, 6; 6, 3) повні аналогії мають на Балаклавському поселенні⁵⁶.

Усі три типи мисок та чашок комплексу виділені виключно за технологією їх виготовлення внаслідок, по-перше, їх фрагментованості, по-друге, так чи інакше вони традиційно дуже близькі. Миски із загнутим досередини краєм поширені у культурах фракійського гальштату і на похідних від них пам'ятках. Наліпки під вінцями відомі на посудинах групи Інсула Банулуй на нижньому Дунаї⁵⁷, однак учбаські миски дуже зрідка прикрашені врізним, канельованим або штампованим орнаментом, характерним для цієї групи, хоч зразки такого декору на поселенні є, натомість на західних зразках відсутні діаметральні отвори для підвішування. У пізньобронзових пам'ятках Криму та степового Причорномор'я цей тип посуду відсутній, тому тут слід говорити про його західне походження. На пам'ятках кизил-кобинської культури відомі лише миски із загнутою досередини закраїною, а миски з наліпками та діаметральними отворами відомі лише на поселеннях Кизил-Коба⁵⁸, Нейзац та Балаклавське⁵⁹.

На жаль, автор розкопок Уч-Баша так і не ввів до наукового обігу його матеріали, хронологічно визначивши поселення X—VIII ст. до н. е. з припущенням, що воно могло існувати до VI ст. до н. е.⁶⁰. При ознайомленні з матеріалами звітів таке датування справляє враження інтуїтивного, оскільки не підкріплено чіткими хронологічними визначеннями, хоч треба віддати належне С.Ф. Стржелецькому, він був ближчим до істини, ніж його не лише сучасники, а й наступники. Попри це, припущення про існування цього поселення аж до VI ст. до н. е. не підкріплюється матеріалом. Пізніше А.М. Лесков відніс Уч-Баш до найраніших поселень кизил-кобинської культури, датуючи його IX—VIII ст. до н. е. за тридірчатим псалієм з підпрямокутними отворами, розташованими на одній осі, і кістяними стрілами чорногорівських типів⁶¹, але при визначенні хронології не вдався до аналізу ширшого кола матеріалів за комплексами, які, на нашу думку, можливо, й не мали хронологічного розриву, але навіть за стратиграфічними спостереженнями, не кажучи про типологічні ознаки матеріалу, слідували один за одним. В.О. Колотухін визначив виникнення учбаського поселення серединою IX ст. до н. е., припустивши можливість його існування аж до VI—V ст. до н. е. за наявністю кераміки з врізним орнаментом⁶², але не виключив можливості виділення ранішого комплексу. Зі свого боку, ми зазначимо, що розглядуваний комплекс не є найранішим на поселенні. Серед оброблених матеріалів Уч-Баша трапляються форми посудин, архаїчніших за знайдені в будівлі I, що свідчить про наявність ще раніших шарів. Проте фрагментарність, поодинокість і походження із перевідкладених шарів кераміки із врізним орнаментом, заповненим білою пастою, яка, до речі, є близькою до ранніх догрецьких матеріалів Березані, навряд може свідчити про існування поселення у VI—V ст. до н. е. Втім уточнення чи підтвердження цих гіпотетичних припущень надасть лише повна обробка всього матеріалу поселення.

Отже, керамічний комплекс будівлі I поселення Уч-Баш є синхронним фазі I/II поселення Бабадаг, що визначається NaV1 у Центральній Європі і припадає на X ст. до н. е.⁶³ або на кінець XI—X ст. до н. е.⁶⁴. У комплексі виділяється як низка місцевих типів, що походять із білозерського керамічного комплексу, так і суто фракійські гальштатські типи або окремі риси типів, що органічно влітаються у місцеві і що констатує потужний вплив з боку західних культур. Це стоюється переважно лискованій кераміки, позаяк нелискована, так звана кухонна, лишається традиційно місцевою. Майже всі типи, представлені у комплексі, продовжують існувати на першому етапі кизил-кобинської культури, але слід зауважити, що західні впливи найбільш відчутні на західнокримських пам'ятках та меншою мірою на пам'ятках центральної гірської зони (Кизил-Коба, Дружне-1), хоч це, можливо, пов'язане з неповними публікаціями матеріалу цих пам'яток. Саме тому ми вважаємо найважливішим у найближчому майбутньому зробити серію публікацій матеріалів поселення Уч-Баш.

Авторка статті висловлює щире подяку професорові Техаського університету Дж. К. Картеру: без сприяння й матеріальної підтримки керованого ним проекту робота б не відбулася; усім співробітникам фондів та архіву НЗХТ та особисто заступнику Генерального директора з охорони пам'яток, старшому

науковому співробітнику О.Я. Савелі, своїм колегам з Інституту археології НАН України за всебічну допомогу в роботі над матеріалами та цінні поради, а також особисто Д. Пефтицю за чудові рисунки.

¹ Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ. — 1981. — Вып. ДІ-7. — 147 с.; Лесков А.М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965. — 200 с.; Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начала железного века. — К., 1996. — 160 с.; та ін.

² Матеріали, що публікуються, є колекцією розкопок, здійснених С.Ф. Стржелецьким на місі Уч-Баш у 1952 р., що тепер зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (колекційні описи № 36007—36014).

³ Крис Х.И. Указ. соч. — С. 20—32.

⁴ Колотухин В.А. Указ. соч. — С. 56; Колотухин В.А., Пуздровський О.Є. Кизил-кобинське поселення Карагач у Криму // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 130—133.

⁵ Губанов И.Г., Подгородецкий П.Д. Богатства недр. — Симферополь, 1964. — С. 67, 68.

⁶ Соловьев Л.Н. Находки с городища в Чортовой балке // Фонды НЗХТ. — Д. 868А, колл. оп. 36686А, инв. № 131—148.

⁷ Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. е. — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — Д. 680/І — III; Он же. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш. — Севастополь, 1953 г. // НА НЗХТ. — Д. 690/І, Іа, Іб; 1321.

⁸ Стржелецкий С.Ф. Отчет... 1953 г. // НА НЗХТ. — Д. 690/Іа. — Л. 1.

⁹ Тут і далі матеріал наведено за: Стржелецкий С.Ф. Отчет... 1952 г. // НА НЗХТ. — Д. 680/І. — Л. 30—54.

¹⁰ За матеріалами звіту площі підлоги, що збереглася, за обмірами двох боків дорівнює приблизно 40 м², за тим самим звітом А.М. Лесков визначав її 45 м², див.: Лесков А.М. Указ. соч. — С. 20; очевидно, остання цифра вірна, оскільки будівля мала трапецієподібну форму, а А.М. Лесков на час публікації монографії мав повніші матеріали розкопок цього поселення.

¹¹ Стржелецкий С.Ф. Отчет... 1952 г. // НА НЗХТ. — Д. 680/І. — Л. 38.

¹² Там же. — Л. 53.

¹³ Детальн. див.: Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 76, 77.

¹⁴ Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 43. — Рис. 9, 4, 6, 10—12.

¹⁵ Левицкий О.Г. Раннегалльские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье — о диалоге миров // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 192. — Рис. ВБ, 1, 2.

¹⁶ Колотухин В.А. Указ. соч. — С. 113. — Рис. 13, 8; С. 116. — Рис. 16, 3, 12, 13.

¹⁷ Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003. — С. 23. — Рис. 26, 7; 27, 1, 6, 7, 13.

¹⁸ Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 20. — Рис. 11.

¹⁹ Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980. — Л. 31. Авторка статті висловлює щирю подяку Н.А. Гаврилюк за дозвіл використати матеріали її дисертації при підготовці цієї статті.

²⁰ Рыбалова В.Д. Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953 — 1954 гг.) // Археол. вести. — 1999. — № 6. — С. 324.

²¹ Левицкий О.Г. Указ. соч. — С. 192. — Рис. ВБ, 21.

²² Телегин Д.Я., Круц В.А., Братченко С.Н., Смирнов С.В., Корпусова В.Н. Вильнянская курганная группа // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 79. — Рис. 18, 4, 6, 8.

²³ Колотухин В.А. Горный Крым... — Рис. 14, 15, 17, 18; Колотухин В.О., Пуздровський О.Є. Зазн. праця. — Рис. 1, 6; Лесков А.М. Горный Крым... — С. 27. — Рис. 6.

²⁴ Лесков А.М. Кировское поселение... — С. 22. — Рис. 13, 8—14.

²⁵ Стоянов Т. Могилен некропол от раннежелезная эпоха. “Сборяново” I. — София, 1997. — С. 208. — Табло 12, 91.

²⁶ Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981 // НА ИА НАН Украины. — Ф. 12. — Оп. 2. — Д. № 598. — Л. 160. Авторка статті висловлює щирю подяку В.В. Отрощенко за дозвіл використати матеріали його дисертації при підготовці статті.

²⁷ Колотухин В.А. Поздний бронзовый век... — Рис. 59, 1, 2.

²⁸ Крис Х.И. Указ. соч. — Таб. 46, 6.

²⁹ Колотухин В.А. Горный Крым... — Рис. 25, 4, 7, 9.

³⁰ Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 22. — Рис. 1, 3, 8, 10—13.

- ³¹ Мелюкова А.И. Скифия... — Рис. 12, 1—3.
- ³² Стоянов Т. Вж. бел. — Табло XIII, 95, 96.
- ³³ Стоянов Т. Вж. бел. — С. 85, табло.
- ³⁴ Morintz S. Hallstattul timpuriu și mijlociu în zona istro-pontică // Thraco-Dacica. — 1987. — 8. — Fig. 9, 3; 10, 6, 9, 11; Morintz S., Jugănaru G. Raport privind săpăturile arheologice efectuate în sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991 — 1992) // PEUCE. — 1995. — 11. — Fig. XI, 3—6; fig. XII, 3, 4.
- ³⁵ Morintz S., Jugănaru G. Idem. — Fig. XII, 5.
- ³⁶ Рыбалова В.Д. Указ. соч. — С. 338.
- ³⁷ Morintz S., Roman P. Un nou grup hallstattian timpuriu în Sub-Vestul României — Insula Banului // SCIV. — București, 1969. — Т. 20, № 3. — Fig. 19.
- ³⁸ Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — Табл. LX, 1, 2.
- ³⁹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 64. — Рис. 21, 3.
- ⁴⁰ Отрощенко В.В. Указ. соч. — Л. 162.
- ⁴¹ Колотухин В.А. Горный Крым... — Рис. 25, 4, 5, 7, 9.
- ⁴² Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика... — С. 23. — Рис. 2, 5; Она же. Керамика... — Л. 37; Отрощенко В.В. Указ. соч. — Л. 161.
- ⁴³ Отрощенко В.В. Указ. соч. — Л. 161, 162.
- ⁴⁴ Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика... — С. 23. — Рис. 2, 4, 6.
- ⁴⁵ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 9, 1—3, 6, 8, 10, 11.
- ⁴⁶ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 57. — Рис. 17, 1.
- ⁴⁷ Смирнова Г.И. Могильник культуры ноа у с. Старые Бедражы в Молдавии // КСИА СССР. — 1967. — Вып. 112. — С. 68. — Рис. 21, 4.
- ⁴⁸ Morintz S., Jugănaru G. Idem. — Fig. III, 1, 2, 4; VI, 2, 3.
- ⁴⁹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — Рис. 16, 13.
- ⁵⁰ Левицкий О.Г. Указ. соч. — С. 194. — Рис. VB, 16.
- ⁵¹ Колотухин В.А. Горный Крым... — Рис. 22, 23, 25, 26, 32.
- ⁵² Колотухин В.А. Поздний бронзовый век... — Рис. 49, 10, 11.
- ⁵³ Рыбалова В.Д. Указ. соч. — Рис. 3, 1, 2.
- ⁵⁴ Сенаторов С.Н. Кизил-кобинская керамика конца VI — первой половины IV вв. до н. э. из раскопок в Херсонесе // Хсб. — 2003. — Вып. 12. — С. 17. — Рис. 3, 22.
- ⁵⁵ Стржелецкий С.Ф. Отчет... 1952 г. — Л. 22.
- ⁵⁶ Крис Х.И. Указ. соч. — Табл. 27, 15; 30, 8, 19.
- ⁵⁷ Morintz S., Roman P. Idem. — Fig. 10, 2, 4, 15; 11, 9, 10; 14, 12; 16, 8.
- ⁵⁸ Колотухин В.А. Горный Крым... — Рис. 26, 18, 23, 24.
- ⁵⁹ Крис Х.И. Указ. соч. — Табл. 25, 5, 7.
- ⁶⁰ Стржелецкий С.Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. — V в. до н. э.). Рукопись 1951 г. с добавлениями 1953—1954 гг. // НА НЗХТ. — Фонд С.Ф. Стржелецкого. — Д. 1343. — Л. 120.
- ⁶¹ Лесков А.М. Горный Крым... — С. 19, 114.
- ⁶² Колотухин В.А. Горный Крым... — С. 56.
- ⁶³ Стоянов Т. Вж. бел. — С. 85.
- ⁶⁴ Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 49—51.

Одержано 17.03.2004

Э.А. Кравченко

МАТЕРИАЛЫ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Статья посвящается памяти исследователя Уч-Баша, выдающегося археолога Станислава Францевича Стржелецкого, чей труд открыл для археологической науки среди многих других прекрасный памятник позднебронзового — раннежелезного времени в Крыму — поселение Уч-Баш. Материал этих раскопок хранится в фондах Национального заповедника «Херсонес Таврический» (НЗХТ) и в основе своей так и не был опубликован. В данной публикации комплексно приведен керамический материал постройки I поселения, а также осуществлена попытка анализа технологических особенностей изготовления керамики, времени ее бытования и на основе аналогий — распространения отдельных типов как в местных крымских, так и в других причерноморских комплексах. Сделан вывод о процессе адаптации разных традиций в изготовлении керамики. На основе типологических признаков установлено, что типы нелощеной (кухонной) керамики находят аналогии в керамических

комплексах белозерской культуры, тогда как лощеная (столовая) керамика испытывает серьезное влияние культур раннего фракийского гальштата. Хронологически по аналогиям с поселения Бабадаг в Румынии бытование данного комплекса приходится примерно на фазу I/II этой группы, причем дальнейшее развитие типов комплекса в керамике раннего этапа кизил-кобинской культуры имеет место.

E.A. Kravchenko

LATE BRONZE AGE MATERIALS FROM THE UCH-BASH SETTLEMENT

This article is devoted to the researcher of Uch-Bash, a prominent archaeologist — Stanislav Frantsevich Strzheletskiy, who discovered this wonderful Late Bronze — Early Iron Age site for the archaeological science. Materials from these excavations are preserved in the stores of the National Preserve of Tauric Chersonesos and mostly remain unpublished. This article presents full assemblage of ceramics from the Structure 1 settlement, as well as makes an attempt of analyzing the technological details of the ceramics manufacture, the time it was in use, and (basing on analogies) distribution of some of its types in the local Crimean assemblages as well as other Black Sea North Littoral ones. The author has come to a conclusion regarding the process of adaptation of various traditions in the pottery manufacture. On the basis of typological features it was determined that unpolished ceramics (kitchen ware) have analogies among the ceramic assemblages of the Belozerskaya culture, whereas polished ceramics (tableware) are greatly influenced by the cultures of the early Thracian Hallshtatt. Chronological analogies of this assemblage from the Romanian settlement of Babadag date it back to approximately the I/II stages of this group, and types of the assemblage continue to develop within the ceramics of the early stage of the Kizil-Koba culture.

Д.В. Каравайко

МАТЕРІАЛИ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ФОНДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

До наукового обігу введено матеріали з розкопок Ю.Г. Гендуне 1904 р. в Чернігівській обл.

Історія досліджень пам'яток юхнівської культури налічує вже понад 100 років. Саму культуру було виділено доволі пізно — лише 1947 р.¹, проте вже з другої половини XIX ст. численні городища лісової смуги привертала увагу багатьох дослідників. Так, ще 1873 та 1876 рр. Д.Я. Самоквасов провів невеликі розкопки на двох городищах у с. Юхнове². Він же обстежив ще деякі поселення з подібною матеріальною культурою³. Значну кількість городищ Подосення згадано і в списках П.С. Уварової⁴. Загалом наприкінці XIX — на початку XX ст. проводилися переважно розвідки. Розкопки, незначні за площею, мали на меті збір матеріалу, що нагромаджувався стихійно, належним чином не оброблявся, а подекуди навіть не вводився до наукового обігу. Відтак, звернення до результатів розкопок юхнівських пам'яток початку XX ст., зважаючи на відсутність останнім часом публікацій юхнівських старожитностей, видається актуальним.

Одна з таких колекцій зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. Матеріал походить з розкопок 1904 р.

© Д.В. КАРАВАЙКО, 2004

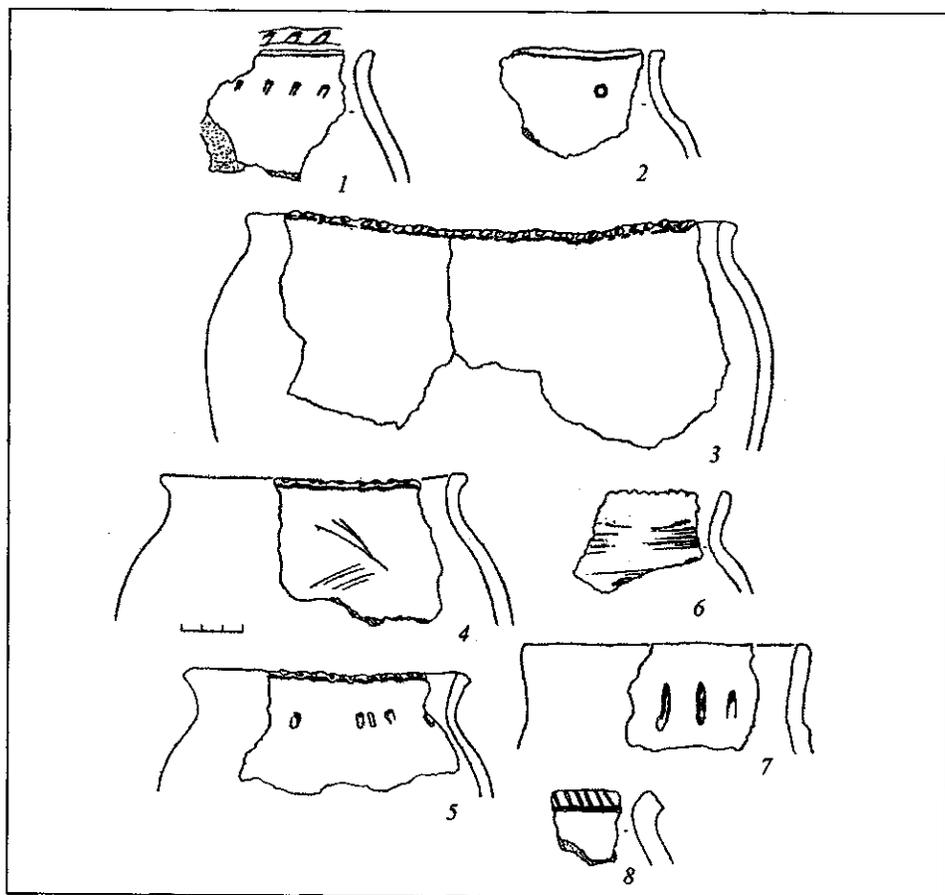

Рис. 1. Фрагменти керамічного посуду

Ю.Г. Гендуне в Корюківському р-ні Чернігівської обл. (городище Красний Колядин). Дослідниця працювала на двох пам'ятках, одну з яких можна ототожнювати з городищем Колядин I (Дротянка) поблизу с. Буда. Іншою пам'яткою можуть бути городища Колядин II або Шишка (Автор висловлює щирю подяку О.Є. Черненко за надану інформацію.) З часом матеріал з двох городищ переплутався, і тому немає можливості співвіднести його з певною пам'яткою.

Колекція (інв. № Арх. 9/9) представлена нечисленними фрагментами керамічного посуду (частина втрачена), уламками мініатюрних посудин та однією цілою формою, пряслицями-важками (всього 22 екземпляри), виробами із заліза та каменю.

Весь посуд ліплений від руки, має добрий випал. Колір сіро-коричневий різних відтінків. У тісті — домішки жорстви. Посуд переважно тонкостінний — 0,5—0,8 см. Діаметр вінець горщиків від 14, 15 до 30 см і більше. Вінець трохи відігнуті назовні. За формою верхньої частини горщиків можна говорити про два типи:

а) шийка майже не виділяється, плавно переходить у ледь намічені плечики (рис. 1, 1, 2);

б) чітко намічені шийка та плечики (рис. 1, 3—6).

Деяко випадають з наведеної типології два фрагменти. Один має високі вінця, плавно відігнуті назовні (рис. 1, 7; А. 9-3/9). Форма не зовсім типова для посуду юхнівської культури. Інший відрізняється більшою товщиною стінки та дещо вуглуватою формою вінця (рис. 1, 8; А. 9-8/9).

Весь посуд орнаментовано доволі бідно. Це насічки по шийці, зроблені косо поставленою паличкою. Краї вінця прикрашені аналогічними насічками. Поряд з орнаментованими посудом трапився фрагмент вінця від неорнаментованої посудини з реставрованим отвором (рис. 1, 2; А. 9-6/9).

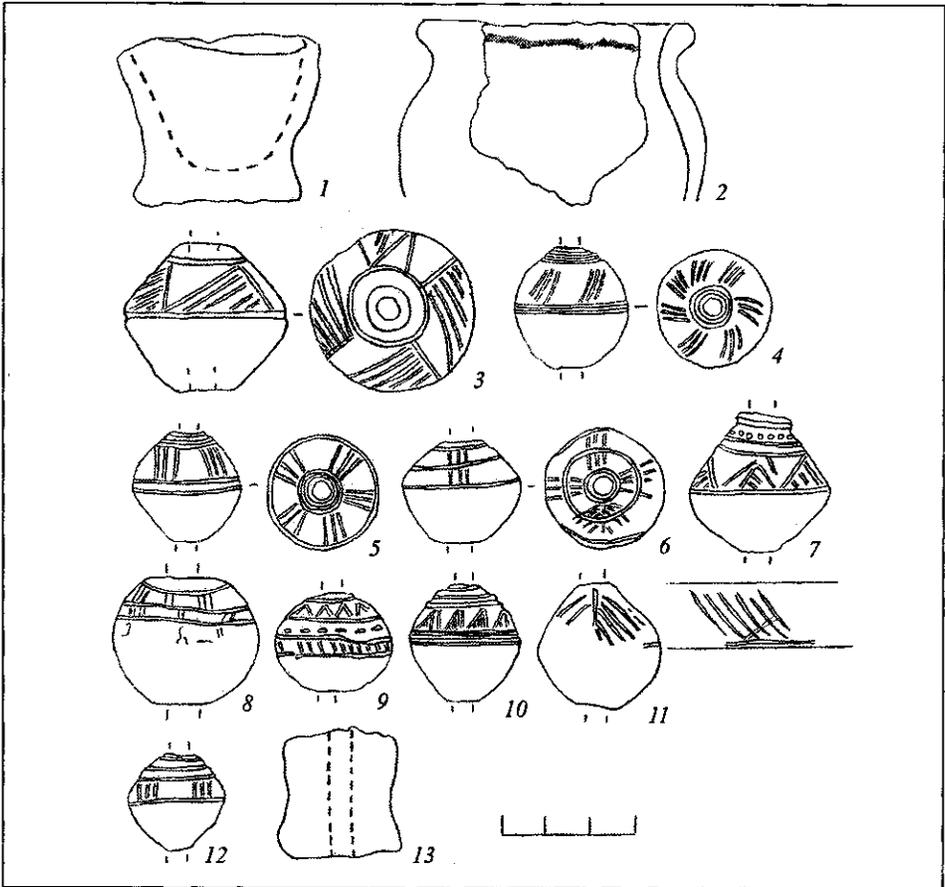

Рис. 2. Мініатюрні посудини та пряслиця-важки з розкопок Ю.Г. Гендуне

У цілому весь посуд — юхнівський і за аналогією з керамікою городищ Мезін, Кудлаївка, Пісочний Рів може бути датований VI—V ст. до н. е.

Доволі типовою знахідкою на юхнівських городищах є мініатюрні посудини (рис. 2, 1, 2; А. 9-9/9, А. 9-2/9). Призначення останніх остаточно не з'ясовано. Можливо, їх використовували для пиття, з ритуальною метою тощо.

Ще однією досить численною категорією знахідок є так звані *пряслиця-важки* (рис. 2, 3—13; А. 9-12-13/9). Більшість з них мають біконічну або шароподібну форму. Катюшкоподібні пряслиця (рис. 2, 13) на юхнівських пам'ятках є рідкісними.

Із 22 екземплярів 15 пряслиць орнаментовані прокресленими лініями, що нерідко нагадують зображення ялинки (рис. 2, 3, 6, 7, 10, 11), або згруповані по три (рис. 2, 4—6, 8, 12). При погляді зверху маємо солярний знак, а загалом все зображення розташоване у верхній частині. У цілому така орнаментация є типовою для пряслиць юхнівської культури.

Вироби із заліза представлені серпом, фрагментом браслета, вістрям дротика (?) та уламками ножів. Останні мають доволі поганий стан, що унеможливає детально їх охарактеризувати.

Привертає увагу знахідка залізного дроту, що названа вістрям дротика (рис. 3, 1; А. 9-14/9). Такі речі, як і взагалі металева зброя, практично не відомі для юхнівської культури, що й надає знахідці неабиякого значення. Попри відсутність прямих аналогій, можемо припустити й інтерпретацію такої знахідки, як знаряддя праці, наприклад деревообробного.

Так само як зброя, скіфське походження мають більшість прикрас, знайдених на юхнівських поселеннях. Зазвичай це бронзові браслети, шпильки, сережки тощо. У деяких випадках юхнівські майстри, що не мали власних родовищ міді,

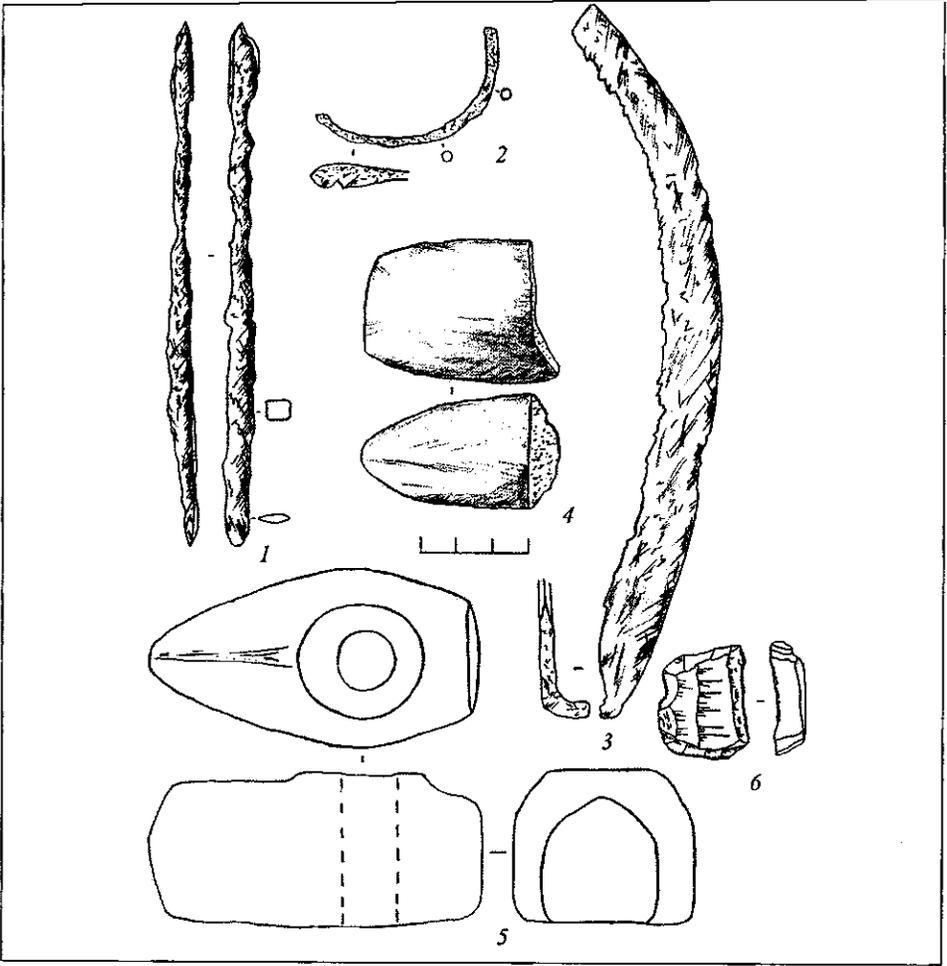

Рис. 3. Вироби із заліза та каменю: 1—3 — залізо; 4, 5 — камінь; 6 — кремень

копіювали деякі прикраси, використовуючи залізо. Так, імовірно, саме місцеве походження має залізний браслет (рис. 3, 2; А. 9-14/9) з колекції Ю.Г. Гендуне.

Про розвиток землеробства у населення згаданих поселень свідчить знахідка залізного серпа з перпендикулярним до леза черешком (рис. 3, 3; А. 9-14/9). Такий тип серпа, на думку О.М. Мельниковської, характерний для юхнівських пам'яток Посейм'я⁵. Проте ці так звані стовпчикові серпи доволі поширені на скіфських пам'ятках (городища Східне Більське, Кам'янське тощо)⁶. Знахідка такого серпа на території Подесення змушує розширити їхній ареал. На цій же території відомі знахідки й серпів з прямим черешком⁷. Отже, припускаємо, що єдиного типу серпів у носіїв юхнівської культури не було. Принаймні можна виділити два типи за способом кріплення руків'я⁸. Серп із розкопок Ю.Г. Гендуне відрізняється наявністю зубців на робочій поверхні, що зближує його зі знахідками в Лісостепу, і може бути виділений як підтип.

Доволі рідкісними знахідками на пам'ятках юхнівської культури є кам'яні сокири. Щодо останніх у публікаціях є лише поодинокі згадки⁹, зазвичай без ілюстрацій, що унеможливило їх детальну характеристику. У колекції музею зберігається одна ціла сокира та невеликий уламок леза іншої (рис. 3, 4; А. 9-11/9). Форма останньої не піддається реконструкції. Досить незвичну форму має цілий екземпляр (рис. 3, 5; А. 9-10/9), який дещо нагадує кам'яні сокири бронзової доби. Проте прямих аналогій немає, що значно ускладнює культурну атрибуцію знахідки.

На цей час залишається відкритим питання використання кременевих знарядь праці юхнівським населенням. Лише зрідка в публікаціях згадуються зна-

хідки кременевих відщепів і жодного разу — цілих виробів. Певний інтерес могла становити знахідка скребачки (рис. 3, б; А. 9-16/9). Утім, по-перше, вона виготовлена не з деснянського кременю, поклади якого знаходилися неподалік, а по-друге, така форма скребачки характерна для більш раннього часу. Отже, припускаємо, що знахідка походить з більш раннього шару або потрапила до колекції помилково.

У цілому комплекс різночасовий, хоча більшість знахідок (фрагменти кераміки, пряслиця-важки, серп, уламок браслету та залізний дріт) можна відносити до юхнівської культури раннього залізного віку. Цей матеріал може бути датований у широких межах — від VI до IV ст. до н. е. Інші предмети (кам'яна сокира, кременева скребачка), ймовірно, походять з інших пам'яток, культурну належність яких поки що важко встановити.

¹ *Воеводский М.В.* Городища Верхней Десны // КСИИМК. — 1949. — Вып. 24. — С. 67—77.

² *Самоквасов Д.Я.* Могила Русской Земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей. — М., 1908. — С. 4, 5.

³ *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. — М., 1908. — С. 103—119.

⁴ *Уварова П.С.* Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского Статистического Комитета, Общества Нестора Летописца и Архива графа П.С. Уваровой // Тр. Моск. предварительного комитета по устройству XIV Археол. съезда. — М., 1906. — С. 73—93.

⁵ *Мельниковська О.М., Симонович Е.О.* Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї // Археологія. — 1975. — № 15. — С. 80.

⁶ *Шрамко Б.А.* Археология раннего железного века Восточной Европы: Учеб. пособие. — Харьков, 1983. — С. 31. — Табл. 13, 7—9.

⁷ *Горюнова Е.И.* Городище Торфель // КСИИМК. — 1950. — Вып. 31. — Рис. 54, 32.

⁸ *Краснов Ю.А.* Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — № 174. — С. 68—80.

⁹ *Левенок В.П.* Городища юхновской культуры // КСИИМК. — 1957. — Вып. 7. — С. 49.

Одержано 05.02.2004

Д.В. Каравайко

МАТЕРИАЛЫ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ ФОНДОВ ЧЕРНИГОВСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Памятники юхновской культуры исследуются уже более 100 лет, но, к сожалению, материалы полевых работ не всегда вводятся в научный оборот. Данная публикация посвящена коллекции юхновского материала из раскопок Ю.Г. Гендуне в Черниговской области, хранящейся в фондах (материал частично экспонируется) Черниговского областного исторического музея им. В.В. Тарновского.

Д.У. Karavaiko

YUHNIVSKAYA CULTURE MATERIALS FROM THE COLLECTION OF THE REGIONAL HISTORIC MUSEUM OF CHERNIGIV

The monuments of the Yuhnovskaya culture have been studied for more than hundred years already. Unfortunately field materials not always go into scientific circulation. The stores of the Chernigivsky Regional Historical Museum (part of the material is on display) keeps a collection of Yuhnovsky material excavated by Yu.G. Gendune in the Chernyiv Region to which this publication is devoted.

РОЗКОПКИ У ЛІТОПИСНОМУ РОМНІ (до 100-річчя роменської археологічної культури)

У статті опубліковано матеріали розкопок археологічних пам'яток на території м. Ромни Сумської обл., зокрема її епонімного городища в ур. Монастирище.

У писемних джерелах ми знаходимо лише одне повідомлення про давньоруське місто Ромен¹. Ця згадка міститься в автобіографічному творі Володимира II Мономаха «Повчання дітям», який дійшов до нашого часу у складі Лаврентіївського літопису. Серед інших епізодів власного життєпису Володимир Мономах розповідає про події, що відбувалися близько 6504 (1086) року, коли половці на чолі з ханами Аепюю та Боняком намагалися захопити місто Вир. Цьому перешкодив Мономах своїм превентивним походом, про що скупю говориться: («...къ Ромну идохъ съ Олгом и дѣтми на нь и онъ очутиши, бѣжаша...»²), тобто кочівники змушені були відмовитися від свого наміру.

Щодо хронології згаданих Мономахом подій погляди істориків не збігаються: деякі вважають 1036 рік автентичною датою (Д.Т. Тихомиров, О.С. Стрижак та ін.)³, тоді як інші, виходячи з даних Іпатіївського літопису, в якому ті самі події, але без згадування міста Ромен вміщено після 1111 р., схильні говорити про кінець квітня цього або ж 1113 р. (Л.Е. Махновець). Останню думку поділяє і визнаний фахівець з вивчення кочівників півдня Східної Європи С.О. Плетньова⁴.

Отже, писемні джерела не дають однозначної відповіді на запитання про час виникнення цього давньоруського міста. Проте для нас важлива не стільки хронологія подій, у зв'язку з якими згадується Ромен, скільки та обставина, що йдеться про вже існуюче місто-фортецю. Цей факт дає змогу припускати виникнення Ромна у дещо раніші часи, ніж згадані Володимиром Мономахом епізоди боротьби з половецькою загрозою. Відповідь на запитання, а коли ж виникло це вагоме у стратегічному аспекті місто Київської держави — сучасний районний центр Сумської області, дають археологічні дослідження.

Територію сучасного міста неодноразово обстежували як у дореволюційні часи (В. Ляскоронський, М. Макаренко), так і в радянський період (Ф. Копилов, І. Ляпушкін, Ю. Моргунов та ін.)⁵, унаслідок чого було виявлено сліди стародавніх поселень з культурними відкладами VIII—X, XI—XIII, XVII—XIX ст. в урочищах Замок та Пригородок поблизу Святодухівського собору на міському ринку та в заплаві р. Ромен неподалік від злиття з р. Сулою (ур. Монастирище). На останньому в 1901 р. М.О. Макаренко проводив стаціонарні розкопки, які продовжив у 1906 та 1924 рр., чим поклав початок вивчення достовірно слов'янської археологічної культури пам'яток роменського типу. Отримані ним матеріали були частково опубліковані, а частина колекції досі зберігається у місцевому краєзнавчому музеї⁶. Проте цілеспрямовані дослідження щодо часу виникнення міста не проводили до 1992 р., коли за ініціативою міської адміністрації на території Соборного майдану в ур. Замок силами Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології НАН України за участю Археологічного центру Фонду «Історія і культура Росії» (Москва) було розпочато розкопки. Роботи проводилися протягом вересня 1992 р. і були переважно зосереджені на території міського ринку, де досліджено загалом близько 150 м² площі за потужності культурного шару 0,9—3,2 м. Тут на глибині 1,9—3,2 м було виявлено залишки заглиблених частин жител і господарських приміщень роменської та давньоруської культур. У цілому культурний шар пошкоджений пізнішими перекопами (швидше за все, XVII—XVIII ст.), насичений будівельним та побутовим сміттям XVII—XX ст. У ньому траплялися й рештки кераміки давньоруського та роменського часів.

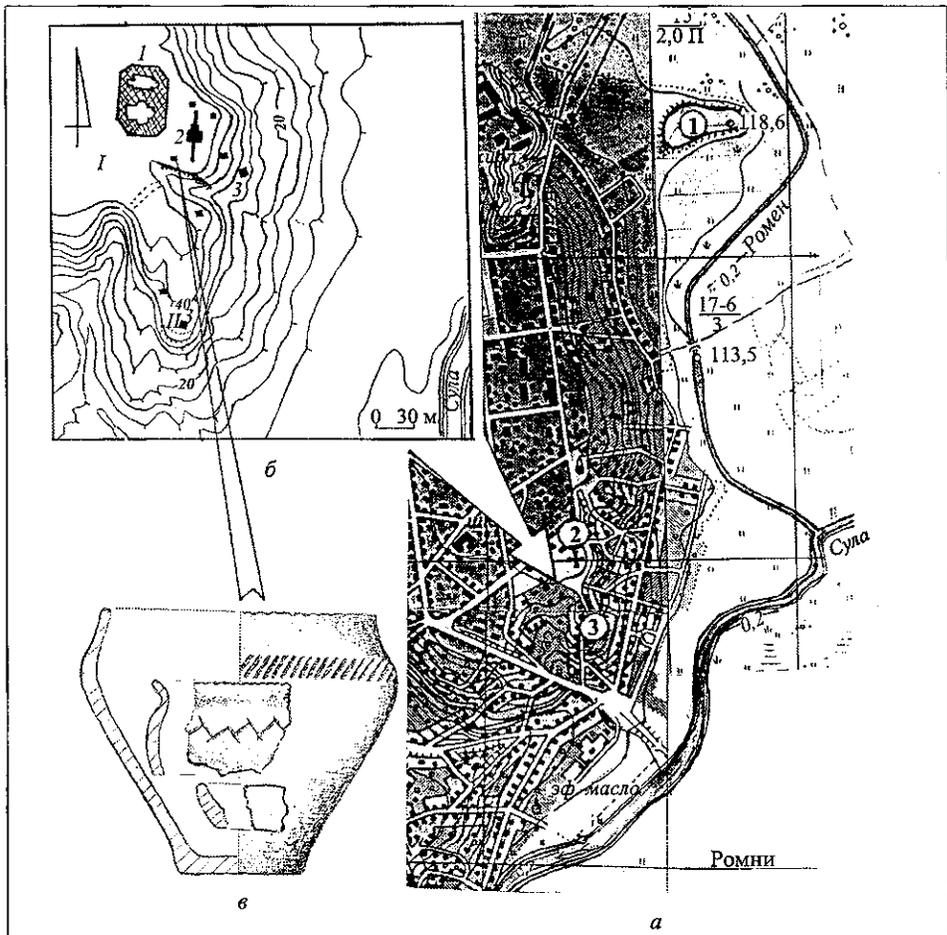

Рис. 1. Археологічні пам'ятки другої половини I — початку II тис. н. е. на території м. Ромни Сумської обл.: а — експлікація карти прибережної частини міста (цифри в кружечках: 1 — городище Монастирище; 2 — урочище Замок (Соборний майдан); 3 — урочище Пригородок (садиба С. Шкурата)); б — експлікація місць досліджень 1992 р. (I — Соборний майдан; II — ур. Пригородок; 1 — садиба Святодухівського собору; 2 — розкоп I; 3 — шурфи); в — кераміка роменського типу з житла напівземлянки (шурф 1) у південно-східній частині Соборного майдану

Лише на східному краї майдану почастило розчистити роменську напівземлянку (шурф 1) з глиняною останцевою пічкою, на склепінні якої була змонтована глиняна жарівка; на ній розчищено невеликий ліпний горщик зі специфічним роменським орнаментом та сковорідку (рис. 1).

Зазначимо, що в закладених на майдані шурфах та траншеях роменські й давньоруські матеріали знаходилися у перевідкладеному стані; при цьому кераміка XI ст. репрезентована окремими уламками, тоді як матеріали XII—XIII ст. представлені ширше.

Крім того, ми тоді ж прошурфували ур. Пригородок (садиба відомого артиста С. Шкурата) та ділянку поблизу валоподібного насипу, в якому Ю. Моргунов убачав залишки оборонних споруд. На жаль, у закладених тут шурфах знайдено лише кілька дуже подрібнених уламків глиняних гончарних горщиків, культурну належність яких визначити важко. Імовірно, це урочище цілком безперспективне щодо проведення археологічних пошуків.

Отримані в сезон 1992 р. матеріали дали змогу припустити, що роменське городище існувало на Соборному майдані ще до кінця X ст., коли відбулося його переоформлення у давньоруське місто-фортецю. Площа, на якій зафіксовано роменський та давньоруський матеріал, становить понад 16 тис. м², що за формальними ознаками не суперечить визначенню поселення як «малого» давньоруського міста, час виникнення якого можна визначити не пізніше середини X ст.

Щоб мати змогу точніше говорити про хронологію поселень у межах сучасного міста Ромни, згідно з поновленою угодою з Роменським міськвиконкомом і відповідно до виділених коштів, у 1999 р. після 75-річної перерви дослідження були поновлені в ур. Монастирище. За морфологічно-типологічними ознаками воно належить до так званих болотних укріплених поселень роменської культури; городище розташоване у заплаві р. Ромен на невисокому острові (рис. 2, 1). Опубліковані свого часу М. Макаренком матеріали (розкопки 1901, 1906, 1924 рр.) давали змогу припускати на ньому наявність культурних відкладів роменської та давньоруської культур. Проте наші спостереження стратиграфії об'єктів і розрізів, разом зі знахідками масового матеріалу, змушують спростувати таке трактування епонімної роменської пам'ятки: давньоруська кераміка траплялася лише в поодиноких випадках (вона хоч і являє собою хронологічний індикатор, однак не є тут виразним складником культурного шару).

Експедиція 1999 р. зняла інструментальний план городища (знімав міський землемір А.І. Білик; рис. 2, 2), здійснила розріз валу (44 м²), заклала розкоп на майданчику поселення (172 м²). У роботах на останньому розчищено дві житлові споруди (№ 1, 3), одне виробниче (№ 2) та одне господарське приміщення (№ 4), а також 11 господарських ям. Потужність культурних нащарувань сягає 1,8—2,2 м.

Під час розкопок на городищі не було виявлено культурних відкладів дороменського часу, однак перевідкладені знахідки кераміки більш ранніх періодів дають змогу говорити про спорадичну заселеність пам'ятки ще з доби неоліту. При цьому найраніші поодинокі речі належать до доби пізнього палеоліту: це фрагмент кінцівки мамонта та уламок кремінної проколки, які потрапили на городище, швидше за все, випадково; кілька грубооброблених кварцитових та андезитових скребків на відщепках, можливо, датуються пізнішим часом. Зазначимо, що ми не знайшли жодного фрагмента посуду культури неолітичної ямково-гребінцевої кераміки IV—III тис. до н. е., проте такий посуд у вигляді доволі виразної колекції представлений у матеріалах розкопок М. Макаренка, які частково зберігаються у фондах місцевого краєзнавчого музею.

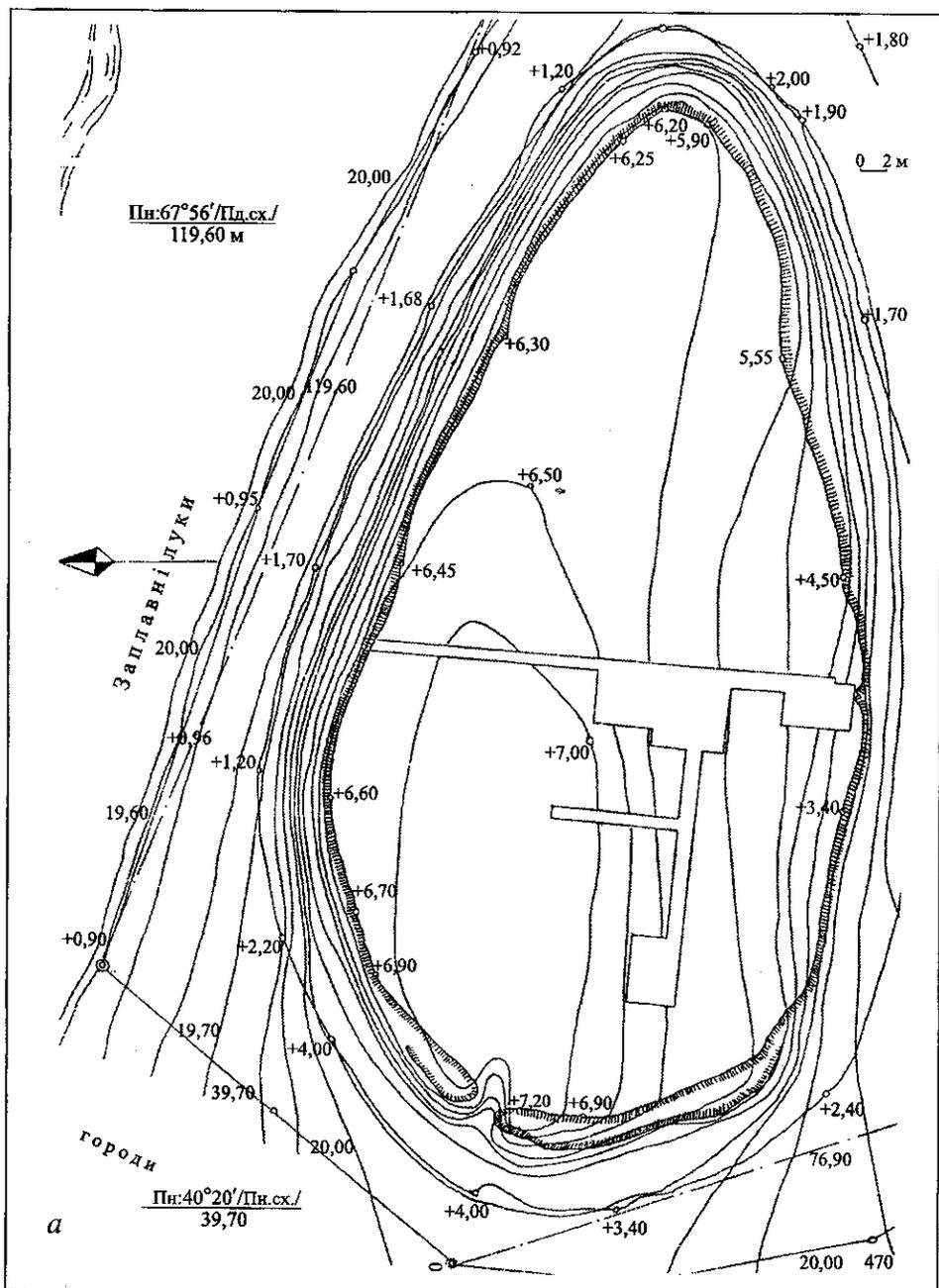
Знахідки доби бронзи репрезентовані кількома уламками посуду сосницької культури (XVII—XV ст. до н. е.), які також є у згаданій колекції з розкопок М. Макаренка; до цього часу слід, можливо, зараховувати й невиразні жовтувато-червоні фрагменти кераміки з рельєфними валиками, іноді — з рзчосами, які мають аналогії серед посуду багатопружкової кераміки (XVII—XV ст. до н. е.). До тих часів, якщо не до неолітичної доби, імовірно, належить і амулет з ікла ведмедя, виявлений у роменському приміщенні (№ 2).

Ранньозалізний вік репрезентований уламками чорноліського посуду (XI—IX ст. до н. е.) і, повніше, керамікою скіфського часу та античної доби; серед останньої відзначимо денце чорнолакового кіліка IV ст. до н. е. Зауважимо, що аналогічні знахідки є і в колекції М. Макаренка.

Під час розкопок насипу валу і в самому розкопі траплялися окремі уламки гончарної черняхівської кераміки, яка виразніше концентрувалася в ямі 5. Проте культурну атрибуцію самого об'єкта можна визначити дуже умовно через невиразність фрагментів ліпного посуду: їх з однаковою ймовірністю можна трактувати як волинцевсько-роменські, так і визнати належними до посуду київської культури. До цього додамо, що фрагменти черняхівської культури на лівобережних теренах трапляються і в пеньківських комплексах V—VII ст. На користь належності ями 5 до київської культури начебто свідчить уламок досить великого ножа або кинджала, який за формами та розмірами має аналогії в комплексах римського часу. Не суперечить цьому і наявність фрагментів сковорідок, які за складом тіста та випалом відрізняються від власне волинцевсько-роменських, хоч і мають досить високий порівняно з київськими сковорідками бортик. Отже, з певними застереженнями цей об'єкт можна датувати серединою I тис. н. е.

Усі ж інші об'єкти, зокрема й вал, так само як і п'ять напівземлянок, розкопаних М. Макаренком, безумовно, мають бути визнані роменськими за культурною належністю.

Розріз оборонної лінії (2 × 17 м), зорієнтований за віссю захід—схід, дав змогу в загальних рисах реконструювати процес спорудження насипу (рис. 3).

На першому етапі було знівельовано поверхню останця. Сучасна поверхня городища лежить в одній площині, проте до моменту заселення вона являла собою невеликий горб, що утворився внаслідок сповзання цієї частини мису корінного берега. На думку М. Макаренка, поверхня вирівнялася за час існування на городищі поселення — як наслідок нагромадження поблизу валу культурних відкладів. Спостереження стратиграфії насипу в розрізі валу дають змогу спростувати перебіг подій, описаний дослідником.

Так, давня поверхня фіксується двома послідовними шарами суглинку без будь-яких культурних решток (2,6 та 3,0 м від репера), а також шаром білої глини, що підстилає їх (на позначці 3,7 м). Над ними лежить шар інтенсивно гумусованого ґрунту (завтовшки 0,6—0,7 м) зі спорадичними інклюдіями культурних

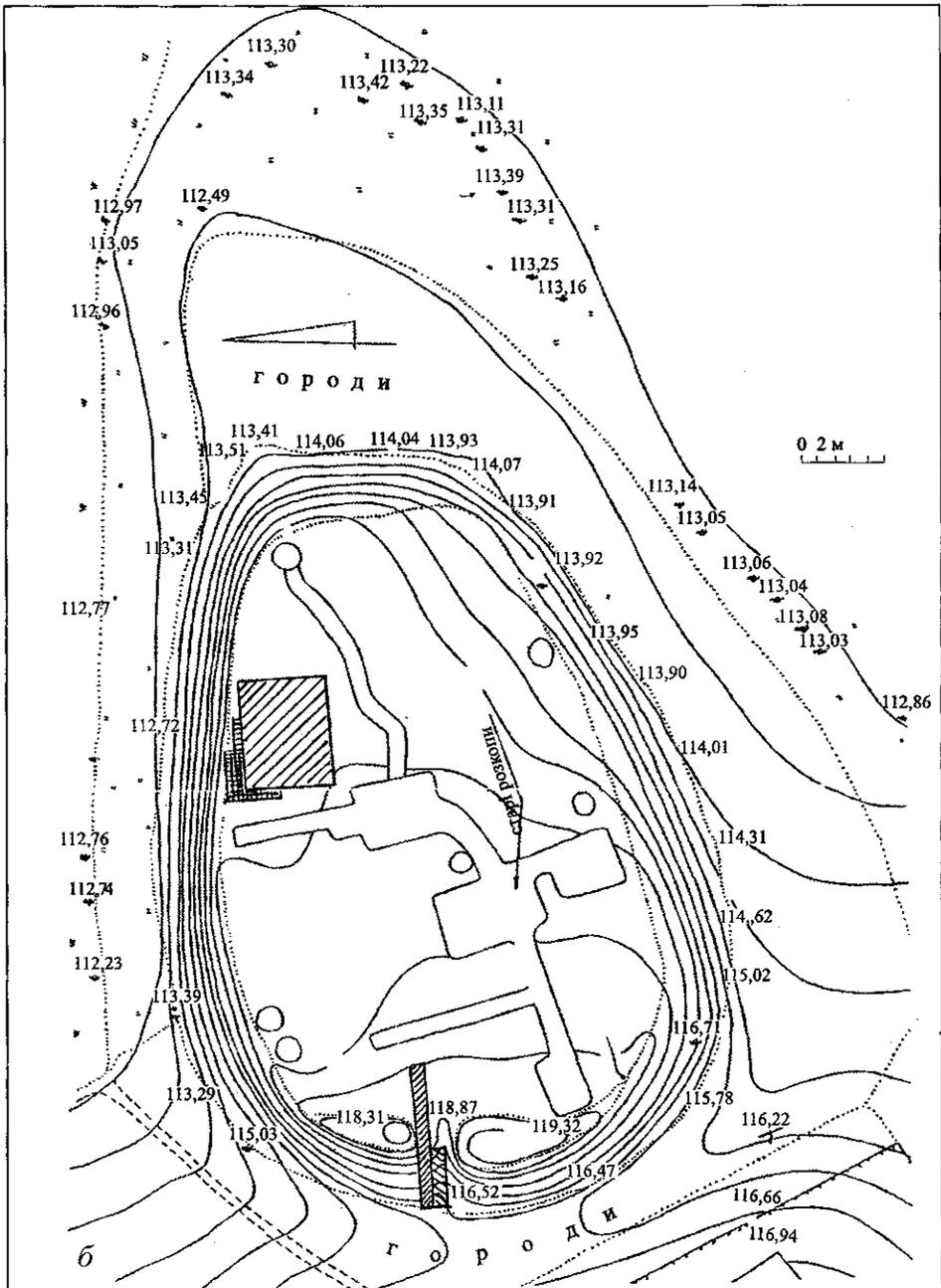

Рис. 2. Городище Монастирище: а — план М. Макаренка 1925 р. із фондів Роменського краєзнавчого музею; б — план 1999 р. (знімав А.І. Білик)

решток, переважно керамікою роменської, сосницької, скіфської та чорноліської, черняхівської (київської—?) культур; у ньому на глибині 2,5 м від нульового репера (близько 2,0 м від верху насипу в місці залягання) виявлено дерев'яні конструкції. Завдяки зробленим прирізкам конструкції простежено на довжину 5,5 м. Вони складаються з двох рядів паралельно покладених дощок завширшки 0,35—0,40 м за товщини 0,08—0,15 м; довжина однієї з них, що цілком потрапила в межі розкопу, становить близько 4,0 м. У цілому деревина збереглася непогано, особливо під найвищою частиною насипу, найгірше — у місці так званого в'їзду. На одній із дощок добре помітні поперечні запилки (ширина 0,5 см), розміщені через 10—15 см, які, очевидно, мали технологічне призначення (наприклад, складали техніку виготовлення дощок).

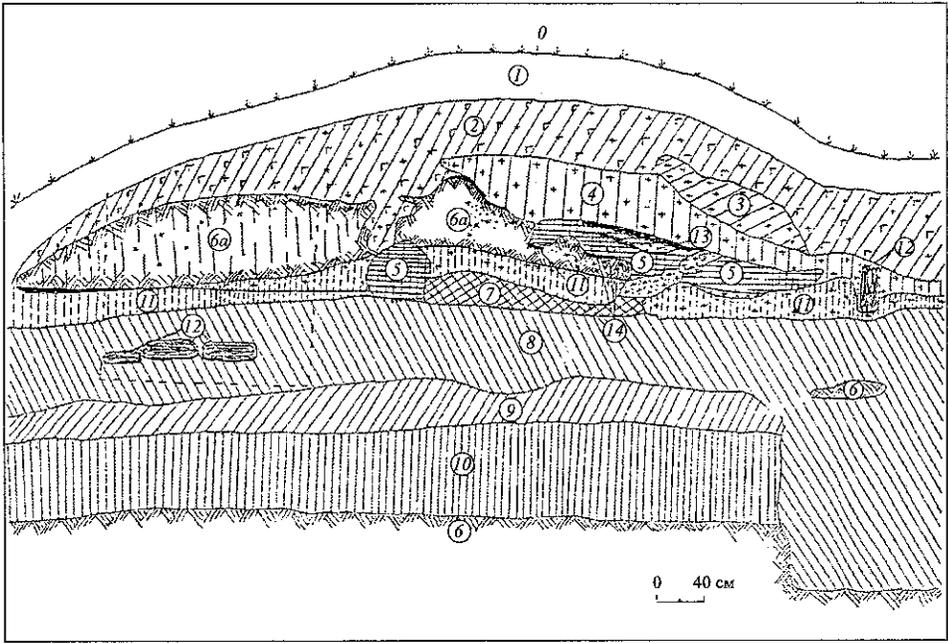

Рис. 3. Розріз валу: профіль північної стінки (центральна частина): 1 — дерновий шар; 2 — темно-сірий гумусований шар зі спорадичними включеннями дрібних вугликів та фрагментів обпаленої глини, інтенсивно насичений культурними рештками; 3 — викид перекопаного суглинку з поодинокими вугликами та вкрапленнями обпаленої глини; 4 — шар темно-сірого кольору, інтенсивно насичений попелом; 5 — шар відрізняється від попереднього меншою насиченістю попелом; 6 — материкова глина білувато-жовтого кольору; 6а — викид шару 6; 7 — темно-сірий суглинок зі спорадичними включеннями вугликів; 8 — інтенсивно гумусований шар чорного кольору з культурними рештками; 9 — суглинок світло-брунатного кольору, частково гумусований; 10 — суглинок темно-жовтого кольору; 11 — викид шару 10; 12 — деревина; 13 — суцільне скупчення вугілля; 14 — скупчення печини

Дошки, покладені під напільну частину валу (не строго паралельно до його довгої осі), мали запобігати сповзанню шарів насипу, а спочатку визначали крайню його межу.

Другим етапом було власне насипання валу, яке, очевидно, здійснювалося з двох боків: ґрунтом, виїнятим під час спорудження рову, та з майданчика городища. Так, з боку рову насип складають шари передматерикового суглинку (потужність 0,15—0,25 м) і материкової глини (товщина сягає 0,7 м), а з майданчика — культурний шар, досить насичений попелом, вугликами, кістками та культурними рештками. Наприкінці робіт уся площа насипу зверху була перекрита культурним шаром рівномірної консистенції з потужністю центральної частини близько 1,0 м.

У верхніх горизонтах насипу не було виявлено будь-яких слідів дерев'яних конструкцій; не пощастило досить точно локалізувати розташування в'їзду на городище. Сучасний в'їзд утворився пізніше внаслідок перерізу роменського валу, про що свідчить наявність уламків посуду XVII—XVIII ст., виявлених нами під час розкопок у заповненні.

Розріз валу і зроблені при цьому стратиграфічні спостереження дають змогу говорити, що він був насипаний тоді, коли на городищі певний час уже існувало роменське поселення. Судячи зі знахідок кількох фрагментів стінок давньоруських гончарних посудин з верхнього горизонту насипу, можна стверджувати, що він був споруджений у давньоруський час, тобто не раніше X ст.

Виразніше хронологічні етапи існування городища простежено в розкопі I, закладеному в південно-східній частині, на якій візуально не фіксувалися залишки розкопів М. Макаренка (рис. 4). Проте під час розкопок з'ясувалося: у розкоп потрапила частина траншеї (ширина 0,6 м, довжина 7,0 м), а також ділянка іншої траншеї (0,9 × 4,5 м), очевидно, з розкопок 1901 або 1906 р.

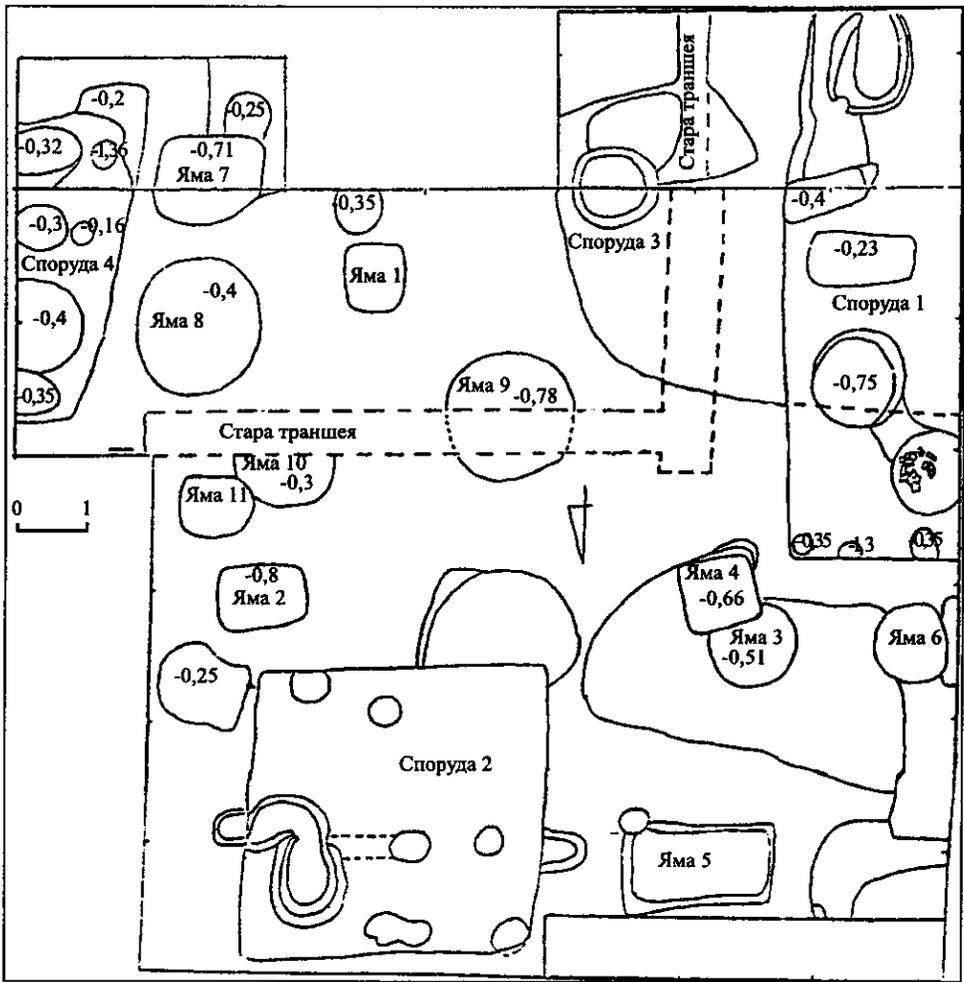

Рис. 4. Розкоп I (загальний план)

Споруда № 1, яку було розкрито лише частково, досліджена у довжину на 8,4 м за ширини 2,7 м; дно розчищено на глибині 1,4 м у материковому суглинку. Досить великі розміри довгої стінки дають змогу припускати двокамерність приміщення. У процесі вибирання заповнення було простежено два будівельно-житлових горизонти, причому піч першого з них, судячи зі стану перепаленої глини, використовували досить довго, а наявність так званих конусів свідчить про неодноразовий ремонт склепіння. Водночас, піч другого горизонту була слабо обпаленою (лише зсередини). На другому етапі існування споруди залишки пічки, разом з уламками, напевно, змонтованої на її склепінні жаровки, були заховані у дві круглі в плані ями, викопані в долівці; після цього поверхня була знівельована двома шарами материкової глини (по 0,3 м кожний). На знівельованій поверхні було споруджено підковоподібний черінь, який, очевидно, належав до споруди № 3; остання частково перекривала зміщення № 1 і, судячи зі стану глини череня, існувала відносно невеликий проміжок часу. Наявність череня замість стаціонарної, вирізаної в останці пічки примушує припускати якийсь інше призначення самої споруди, можливо, з поєднанням функцій виробничого та житлового характеру.

Після того, як споруду № 3 припинили використовувати за призначенням, її котлован був смітником, про що свідчить дуже висока насиченість заповнення керамікою та кістками тварин, попелястими лінзами, вуглинками та печиною порівняно зі звичайним культурним шаром за межами об'єкта. Зазначимо, що завдяки такій насиченості культурними рештками заповнення приміщення фіксувалося вже після зняття перших двох штиків.

Слід зауважити, що крім перевідкладених уламків ліпного посуду доби бронзи всі знахідки з обох споруд (№ 1 та 3) репрезентовані роменським посудом із характерним орнаментом. Зроблені під час розчищення цих приміщень стратиграфічні спостереження дають підстави стверджувати, що роменське поселення безперервно існувало на городищі щонайменше протягом майже століття.

Споруда № 2, швидше за все, мала виробниче призначення. Це було напівземлянкове приміщення майже квадратної в плані форми розміром 4,2 × 4,4, заглиблене в материк на 0,8 м. У південно-західному куті розчищено вхід, у якому під західною стінкою знайдено кришку жіночого черепа. Про виробниче призначення приміщення свідчить залізобобний горн, розташований у північно-східному куті котловану. Верхня його частина майже не відрізняється від звичайних побутових пічок, вирізаних у материкових останцях, і має у плані підковоподібну форму. Робоча камера, розміром 2,2 × 1,3 м, завглибшки нижче долівки споруди на 0,8 м, довгим продухом у вигляді каналу (довжина 1,5 м при діаметрі 0,2—0,4 м) з'єднується з центральною частиною приміщення. У середині робочої камери виявлено досить великі шматки залізних шлаків, фрагмент кам'яного жорна та уламок денця роменської миски.

Заповнення споруди № 2 складала переважно культурні рештки роменського періоду, але на долівці було знайдено шиферне пряслице з широким отвором, яке разом з гончарним давньоруським вінцем із закраїною, характерною для посудин XI ст., і одночасно з орнаментациєю мотузчатим штампом може свідчити про першу половину цього століття як найбільш імовірну дату його існування.

Як і у випадку з вищеописаними спорудами № 1 та 3, напівземлянку № 2 цілеспрямовано використовували як смітник, тому тут також уже на рівні другого штика фіксувалася пляма підвищеної концентрації культурних решток. У цілому ж заповнення останньої наочно свідчить про доволі інтенсивне життя на городищі й у першій половині XI ст. Проте не можна не звернути увагу на поодинокість уламків давньоруських гончарних посудин — у заповненні переважає ліпна роменська кераміка. Серед неї слід відзначити наявність фрагментів ліплених від руки горщиків волинцевського типу з високо поставленими вертикальними вінцями, які, як відомо, властиві лише раннім періодам власне роменського етапу волинцевсько-роменської (тобто сіверянської) культури. Ще одне приміщення — споруда № 4 — розкопане лише частково: простежене в довжину на 4,5 м і на 1,8 м завширшки; долівка її розчищена на глибині 0,2 м. В останній виявлено шість різних за розміром ямок, заглиблених на 0,15—0,35 м, призначення яких нез'ясоване. Можна припускати, що вони слугували для зберігання продуктів у великих корчагах.

Говорячи про верхню межу існування городища, доцільно згадати, що у фондах місцевого музею зберігається давньоруський гончарний горщик кінця X — початку XI ст., який походить із одного з п'яти розкопаних М. Макаренком жител. Посудина вкрай асиметрична, виготовлена за давньоруською традицією (тісто, форма, орнаментация), але, висловлюючись мовою гончарів-професіоналів, виріб «поплив» і був забракований. Отже, така продукція не могла бути предметом обміну чи продажу, але ж для нас вона цікава тим, що є свідченням місцевого виробництва, оскільки не могла бути привезена звідкілься. Це дає підстави припускати, що на городищі Монастирище або принаймні на укріпленому поселенні в ур. Соборний майдан уже наприкінці X ст. діяла гончарна давньоруська майстерня. На користь такого припущення свідчить і фрагмент горщика, виготовленого з високоякісного тіста і, до того ж, добре обпаленого, що був виявлений у заповненні ями № 8; вінця згаданого уламку оформлені у вигляді стрілоподібного в перетині манжета, який, судячи з пропорцій, може бути датований початком XI ст.

Характерне давньоруське вінце XI ст. з виразною закраїною було знайдено і в заповненні споруди № 2 (№ 448 за описом). Наявність відбитків мотузчастої «гусенички» на прилеглий до нього частині плічка дає змогу звузити його дату до першої половини того ж століття.

Розглянемо детальніше керамічний комплекс із розкопок городища в цілому. За інвентарним описом він налічує понад 1200 одиниць, при цьому абсолютна більшість уламків належить до посуду роменського етапу сіверянської культури.

кераміка переважно ліпної технології, хоча й трапляються поодинокі знахідки фрагментів посуду, виготовленого або принаймні підправленого на повільному колі.

За функціональним призначенням у керамічному комплексі Монастирища виділено кілька категорій посуду. Це горщики, миски, сковорідки, кухлики. Кожна з них, у свою чергу, на основі особливостей моделювання верхньої частини та пропорцій за висотою, діаметрами горловини та формами тулубу, співвідношенням діаметрів дна, найбільш розширеної частини посудини, горловини тощо поділяється на типи з варіантами. Провідною категорією є горщики, які становлять понад 60 % усієї кераміки; серед них преважують горщики овоїдної форми з невисокими, ледь відігнутими вінцями та досить виразними плічками (I тип за типологією волинцевського посуду, запропонованою С.П. Юренко)⁷. Майже всі вони невисокі, орнаментовані здебільшого заціпами та насічкою по вінцях, проте трапляються й зовсім неорнаментовані (близько 10 %). Дещо більше репрезентовані уламки посудин III, IV та VII типів; суттєво, що останні відрізняються наявними рисами наслідування гончарних зразків волинцевського комплексу. Це добре помітно у складі глиняного тіста, в цілому добре вимішаного з дрібнішими домішками, а також на підлощуваних поверхні посудин — прийомі, не властивому кераміці роменського етапу. Ретельність виготовлення такого посуду дає підстави розглядати його як кераміку столового призначення.

Слушно зауважити, що, попри відносно значну кількість ліпних горщиків з вертикальними вінцями, у цьому випадку не можна говорити про ранню дату функціонування городища хоча б тому, що в комплексі керамічних знахідок повністю відсутні уламки гончарного сіроглиняного волинцевського посуду. До того ж, не трапилося жодного уламку салтівської кераміки, як і фрагментів амфорної тари, а також якихось речей салтівської культури. У цьому плані нічого не дає і огляд колекції матеріалів з розкопок М. Макаренка, яка частково зберігається у фондах місцевого краєзнавчого музею. У цілому ж можна констатувати, що посудини VII типу широко побутували не лише на волинцевському етапі, а й протягом існування волинцевсько-роменської культури, у межах її хронологічного діапазону (рис. 5, 6).

Орнаментация ліпної частини керамічного комплексу доволі стандартна за технікою: це передусім пальцеві відбитки по вінцях, іноді з виразними нігтьовими вдавленнями, насічка гострим предметом по вінцях або плічках, такі самі наколи гребінчастого штампа зонального розміщення по верхній частині тулубу. Окрім згаданих прийомів орнаментации, слід зазначити і рідкісні. Таким, наприклад, є меандровий спосіб (№ 1020). Досить рідкісними є композиції за допомогою відбитків кінця круглої в перетині палички, які утворюють пірамідки по вінцях (табл. 27: № 1027 Звіту). Вони дуже нагадують прийоми орнаментики та композиції з керамічних зразків юхнівської культури. Є й прямі аналогії із зазначеною культурою у вигляді тих самих пірамідок, обернених донизу або почергово доверху, утворених відбитками пальцевих пучок (№ 1200 за описом). Різноманітні варіанти традиційних «гусених» орнаментів. В одній із своїх попередніх публікацій я налічив близько 50 таких сюжетів⁸. Нині їх можна значно поповнити. Тут же обмежимося лише загальним зауваженням, що вони утворені відбитками палички, перевитої товстою ниткою або тонкою мотузкою, за допомогою яких робили композиції у вигляді ліво- і правобічних рядів зигзагів, подвійних відтисків, «ялинок», «гусячих лапок», косих хрестів, ромбів та ін. Дуже цікаво, що в деяких випадках є сполучення традиційної роменської орнаментации з врізною лінією або хвилею, іноді й багаторядною; буває також, що лінійний ряд нанесено поверх «гусеничого» сюжету (рис. 6). Це, на мій погляд, можна розглядати як певний синкретизм роменських і ранньодавньоруських гончарних традицій в орнаментации кераміки. Разом з тим це явище можна трактувати і як досить виразний хронологічний індикатор вживання роменської культури у загальнодавньоруську, тобто засвоєння сіверянами культури давньоруської держави, що, у цьому випадку, може свідчити про інтеграцію певної частини населення сіверянського племенного союзу і, безперечно, про її вихід зі сфери впливу Хозарського каганату.

Характеризуючи керамічний комплекс городища Монастирище в цілому, маємо всі підстави розглядати його як роменський, який кореспондує з керамікою городища Новотроїцьке та посудом горизонтів переддержавного часу на

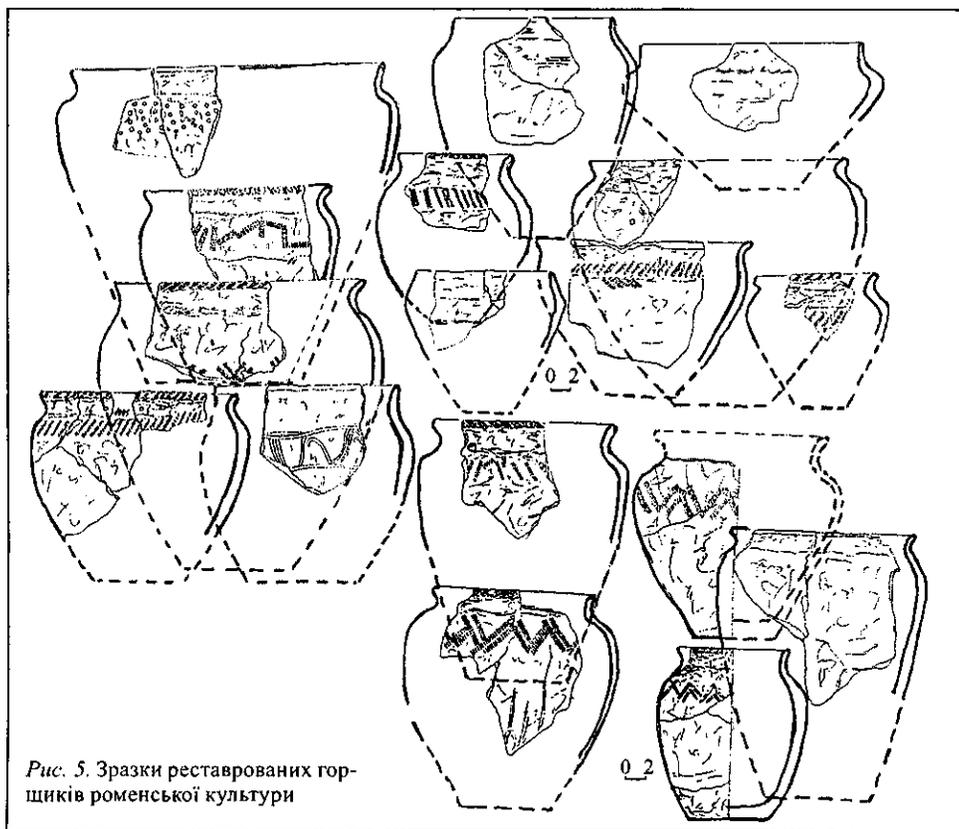

Рис. 5. Зразки реставрованих горщиків роменської культури

городища Ніцаха (басейн р. Ворскли), Полтаві, Кам'яному на Пслі⁹. При цьому особливу увагу привертає повна відсутність на Монастирищі будь-яких речей салтівської культури при одиничності в той же час і кераміки давньоруського кола. Саме це і визначає, на мою думку, культурно-хронологічне місце городища Монастирище в межах постхозарського часу і початкового проникнення давньоруської культури у сіверянське середовище. Ще одним аргументом на користь наведеної думки є стратиграфічні спостереження, зроблені як під час розкопу валу, так і на самому розкопі. Так, виявилось, що вал побудований не під час заселення майданчика, а вже після того, як на ньому певний час існувало неукріплене поселення, засноване кількома близько спорідненими сім'ями. Згодом частина з них за браком площі для домогосподарств (уся площа Монастирища становить 0,717 га) та за інших обставин змушена була звідси відселитися на один з мисів корінного берега, швидше за все, у районі сучасного Соборного майдану. Це мало відбуватися не раніше початку X ст. Така хронологія підтверджується й аналізом керамічного матеріалу, серед якого відсутні салтівський та волинцевський підлощений або прикрашений за допомогою часткового лискування поверхні посуд. Відсутність таких знахідок дає змогу припускати виникнення поселення Монастирище близько межі IX—X ст. і пов'язувати це з діяльністю Олега, внаслідок якої у 884—885 рр. він підкорив певну частину племен сіверянського об'єднання, які до того сплачували данину Хозарії. Приєднання цієї частини сіверян до Київської держави перших Рюриковичів не могло не викликати перегрупування племен у сіверянському середовищі, якогось розмежування західних сіверян, підпорядкованих Олегу, та східних, які лишилися під владою занепадаючого Хозарського каганату аж до середини 60-х рр. X ст. Цілком припустимо, що маргінальною зоною між цими двома угрупованнями сіверян стало Посулля, в якому мали б існувати залоги Київської держави з притаманною їм давньоруською культурою, елементи якої з середини X ст. проникають у роменську. Це, як ішлося вище, добре фіксується в керамічному комплексі, здебільшого внаслідок наших та М.О. Макаренка досліджень.

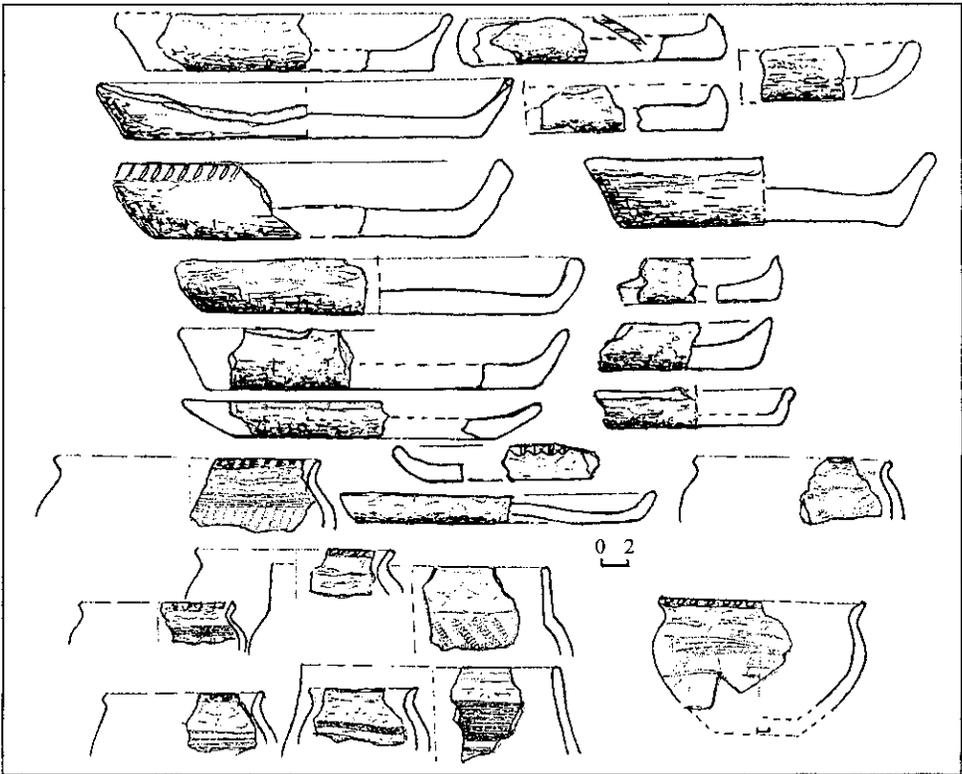

Рис. 6. Зразки сковорідок та уламки роменського посуду фінальної стадії

До того ж, є певні підстави стверджувати, що спорудження валу на городищі Монастирище якимось чином пов'язане з реконструкцією 1-го роменського укріпленого поселення на Соборному майдані за часів Володимира. Щодо містобудівничої діяльності Володимира Святославича доречно навести рядки літопису, в якому слідом за сюжетом Хрещення Русі повідомляється: «...и нача ставити городи по Дьсьнъ, и по Востри, и по Трубежеві, и по Суль...»¹⁰. Цю статтю в Іпатіївському літописі вміщено, згідно з Л. Махновцем, у 988—992 рр.¹¹. Побудовані Володимиром фортеці поклали початок Посульській оборонній лінії на найнебезпечнішому південно-східному кордоні давньоруської держави. Логічно говорити, що разом із будівництвом нових міст-фортець були реконструйовані та укріплені роменські поселення IX—X ст., створені племенами сіверян ще до повної їх інкорпорації у склад Київської держави. І саме такий перебіг подій цілком історично ймовірний для міста Ромен, де давньоруська залога мала б існувати принаймні з середини X ст. Разом з тим можна стверджувати, що сіверянське поселення в болотистій заплаві р. Ромен, тобто городище Монастирище, має дещо ранішу історію, яку є підстави починати з межі IX—X або з початку X ст.

Викладені вище міркування щодо виникнення та ранньої історії літописного Ромна лежать у руслі сучасних поглядів українських археологів-славістів на відкриті 100 років тому М. Макаренком пам'ятку роменського типу. З часів М. Макаренка його трактування цих пам'яток зазнало і гіперкритики з боку деяких фахівців, і суттєвого коригування з боку його прихильників унаслідок як розширення джерельної бази, так і розвитку вітчизняної історіографії. Отже, не зайвим буде коротко зупинитися на сучасному стані вивчення роменської культури, не розглядаючи питання історіографічного кшталту¹².

Нині доволі очевидно, що, говорячи про слов'ян Дніпровського Лівобережжя, слід мати на увазі два (принаймні) культурно-хронологічні етапи в їхньому історичному розвитку, зумовлені впливом двох зовнішньополітичних факторів — дій Хозарського каганату та Руської держави. Дія кожного з цих факторів на різних етапах розвитку сіверянського племінного союзу була дуже відчут-

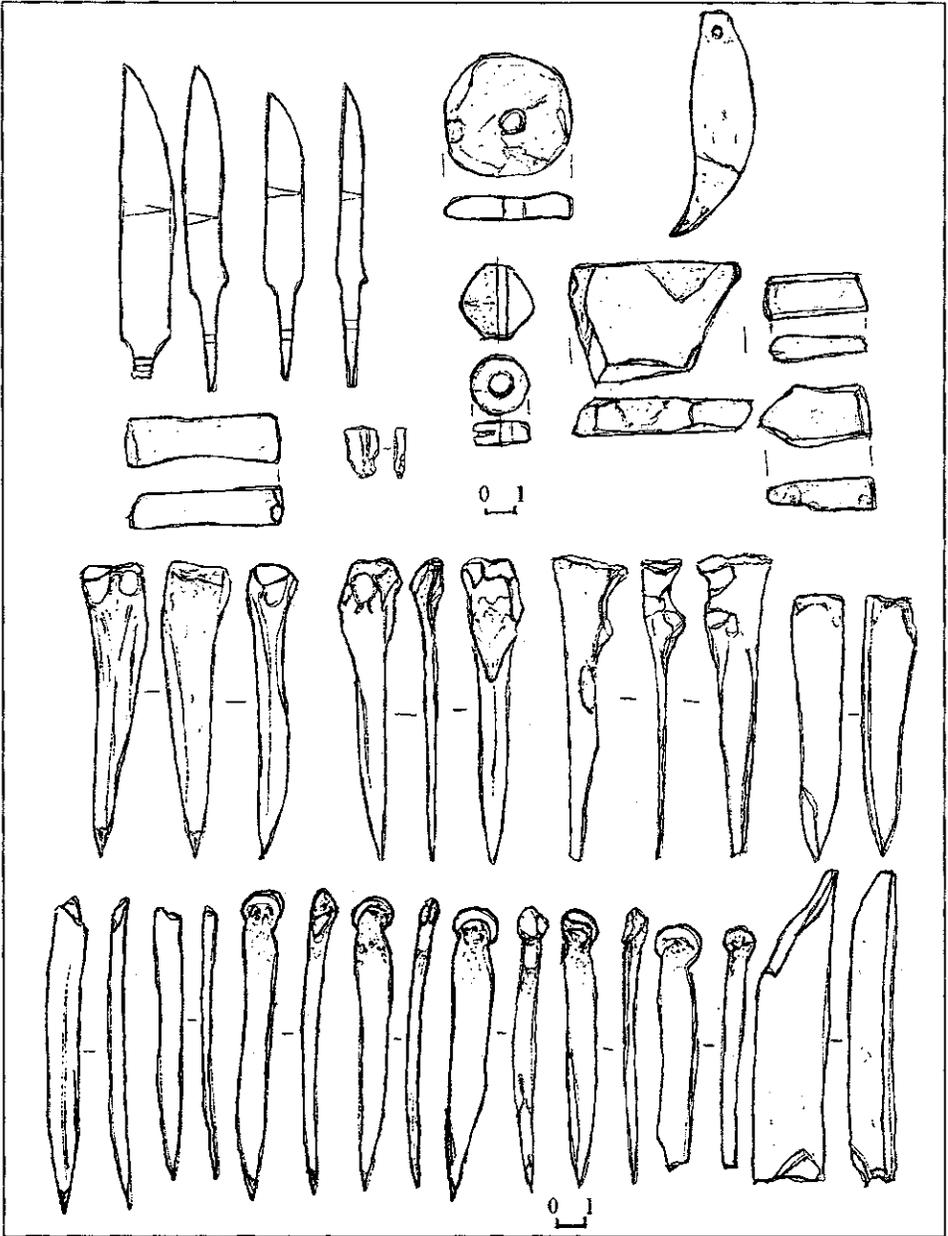

Рис. 7. Металеві (1—4), кам'яні (5, 7—11а), кістяні (6, 12—23) вироби з розкопок городища Мо-
настирище

ною, а інколи — й вирішальною, як, наприклад, остаточне включення сіверян до складу Руської держави та поступова інтеграція їхньої культури в загально-давньоруську.

Археологічним проявом цих впливів були волинцевські пам'ятки для раннього (хозарського) періоду сіверянської культури та власне роменські — для пізнього, фінального стадія якого позначена елементами давньоруської. При цьому обидві групи старожитностей слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя є, безумовно, генетично спорідненими в суто археологічному сенсі, являючи собою два етапи розвитку єдиної волинцевсько-роменської культури, яка репрезентує в археологічних пам'ятках історичний розвиток племен сіверянського племінного утворення. Цю культуру умовно слід було б називати сіверянською: адже не можна на карті колишньої давньоруської держави вказати ще один

Рис. 8. Хронологічно-стратиграфічна колонка археологічних слов'янських культур Лівобережного Подніпров'я I тис. н. е.: А — пізньозарубинські пам'ятки (I—II ст.); Б — київська культура (III—V ст.); В 1 — колочинська культура (V—VII ст.); В 2 — пеньківська культура (V—VII ст.); Г — волинцьєсько-ромєнська культура; Г 1 — волинцьєвський етап (кінець VII — середина VIII ст.); Г 2 — ромєнський етап (середина VIII — початок XI ст.)

регіон, крім лівобережнодніпровського лісостепу, де б літописним повідомленням так точно кореспондували археологічні матеріали і котрий зберігав стародавню племінну назву його мешканців протягом довгих століть («Северия» на картах XVI ст. та в документах XVI—XVII ст.).

Вважаю, що така назва відповідала б історико-культурному змісту самого поняття; в усякому разі її можна взяти як робочу для термінологічної зручності.

Здається, такої самої думки, згідно з історичним розвитком слов'ян Лівобережної України, дійшов і відомий дослідник сіверянських старожитностей Д. Т. Березо-

вель. Хоча він і не виклав своїх поглядів на цю проблему в концентрованому формулюванні, проте сумарне вивчення його наукової спадщини разом з аналізом викладених у нечисленних статтях міркувань приводять саме до такого висновку¹³.

Хронологія волинцевсько-роменської культури (ВРК) у цілому, імовірно, визначається у межах кінця VII — першої половини XI ст., при цьому перший, волинцевський, етап датується зломом VII—VIII — серединою VIII ст., тоді як другий, власне роменський, — з другої половини (кінця) VIII до початку (середини) XI ст. Кожен з цих етапів, у свою чергу, поділяється на періоди. Обґрунтуванню такої хронології та періодизації автор цих рядків присвятив відповідний окремий розділ монографії, що за браком місця звільняє від потреби наводити тут свою аргументацію¹⁴.

У наведеній хронологічно-стратиграфічній колонці слов'янських археологічних культур Дніпровського Лівобережжя I тис. н. е. (рис. 8) можна бачити, що гончарна кераміка волинцевського типу виглядає стороннім включенням серед переважно ліпного посуду вищезгаданих лівобережних старожитностей. Вона, по суті, є елементом іноетнічної культури, засвоєним слов'янським суспільством на волинцевському етапі ВРК. Можна навести численні приклади наслідування форм та декорування гончарних горщиків і мисок у посуді, виготовленому із застосуванням ліпної технології. Це досить поширене явище в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу і значно слабкіше — роменського. Безумовно, тут відбивається дія потужного інокультурного імпульсу, який найбільш виразний саме на волинцевському етапі ВРК, хоча й фіксується вже у матеріалах пізньопеньківських пам'яток Лівобережної України (друга половина VII ст.), в її лісостеповій зоні, як це було доведено харківськими археологами¹⁵.

Тут я наголошую саме на понятті «інокультурний імпульс», оскільки його застосування виключає тезу про перенесення археологічної культури, так би мовити, у готовому вигляді ззовні, відкілясь. До того ж, слід зауважити, що в цьому випадку ми маємо справу з інокультурним імпульсом локального значення, а не з таким універсальним явищем, яким були для східного слов'янства провінційно-римські культурні впливи, що обумовили формування черняхівської культури у першій половині I тис. н. е.¹⁶

У випадку з пам'ятками волинцевського етапу ВРК дія інокультурного імпульсу була нетривалою, а його риси не дуже стійкими, що проявилось лише у своєрідності керамічного комплексу. Не викликає сумнівів, що технологія його виготовлення разом з технікою та характерною орнаментациєю із застосуванням лискування були запозичені з середовища поліетнічного населення міст Причорномор'я.

Носії цього неслов'янського культурного імпульсу, в яких не можна не вбачати якихось племінних утворень з кола тюрко- або іраномовних народів, що входили до складу Хозарського каганату, швидко асимілюються слов'янським (сіверянським) середовищем: інокультурні риси ще відчутні в матеріальній культурі раннього періоду роменського етапу ВРК і стають невлвовимими на його фінальній стадії.

Саме така картина була виявлена нами в керамічному комплексі городища Монастирище. Його цілком імовірно можна розглядати як перше достеменно слов'янське, сіверянське за племінною належністю поселення на території сучасного райцентру Ромни, з якого й розпочалася історія давньоруського міста, що отримало своє ім'я за назвою річки Ромен.

У складі експедиції на розкопках городища Монастирище брали участь співробітники Сумського (Л.Л. Белінська, В.С. Терентьєв) та Роменського (В.В. Панченко, М.І. Полуян) краєзнавчих музеїв, міських організацій (землемір А.І. Білик), студенти історичних факультетів Сумського та Луганського педінститутів та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, школярі та співробітники наукових установ Кисва, що перебували у відпустках, аспірант відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України О.В. Комар та ін. Користуюся нагодою висловити їм усім свою глибоку подяку.

¹ Так, саме Ромен, а не Ромни називалося це місто у часи існування Київської держави. Вважаю, що слід було б повернути місту його історичну назву.

² ПСРЛ, Т. I. — М., 1962. — Стб. 247.

³ Тихомиров М.Я. Древнерусские города. — Изд. 2-е. — М., 1956. — С. 34; PEIU, Т. 4. — К., 1972. — С. 10; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* — К., 1986. — С. 116.

⁴ *Літопис Руський за Іпатським списком: Пер. Л. Махновець.* — К., 1989. — С. 72; *Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества.* — М., 1975. — С. 273.

⁵ *Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XII Археол. съезда.* — М., 1901. — Т. I. — С. 379; *Макаренко М.О. Звіт про роблені археологічні розкопки протягом 1924 року // НА ІА НАНУ, Фонд ВУАК.* — № 538; *Макаренко М.О. Городище Монастирище // Наук. збірник за рік 1924.* — К., 1925. — Т. 19; *Моргунов Ю.Ю. Работы Посульской разведочной группы // Археологические открытия 1980 г.* — М., 1981. — С. 280; *Моргунов Ю.Ю. Предварительные данные о летописном городе Ромне // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тез. доп.* — Суми; Ромни, 1990. — С. 61—63.

⁶ *Макаренко М.О. Городище Монастирище // ХраМ.* — К., 1925.

⁷ Тут і далі користуюся: *Юренко С.П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 116—125; *Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* — К., 1992. — С. 21—25.

⁸ *Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).* — К., 1975. — Рис. 58.

⁹ *Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА.* — 1958. — № 74. — 328 с.; *Сухобоков О.В. Левобережье Днепра // Кучера М.П., Сухобоков О.В, Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.* — К., 1984. — С. 164—167; 157—162; *Супруненко О.Б. На землі Полтавській.* — Полтава, 1998. — С. 77—87.

¹⁰ *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 33.

¹¹ *Літопис Руський...* — С. 67.

¹² *Історіографію проблеми див.: Археологія Української ССР.* — К., 1986. — Т. 3. — С. 191—194.

¹³ *Сухобоков О.В., Сміленко А.Т. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця // Археологія.* — 1990. — № 4.

¹⁴ *Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...* — С. 36—57; 74—86.

¹⁵ *Любичев М.В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в к. VII — нач. VIII вв. // Древности.* — 1994. Харьк. археол. ежегодник. — Харьков, 1994. — С. 87—100.

¹⁶ *Баран В.Д. Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.* — К., 1981. — 263 с.; *Магомедов Б.В. Черняховская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 42—51.

Одержано 01.06.2004

О.В. Сухобоков

РАСКОПКИ В ЛЕТОПИСНОМ РОМНЕ

(к 100-летию роменской археологической культуры)

В статье публикуются материалы раскопок археологических памятников на территории г. Ромны Сумской области, в том числе и эпонимного городища в ур. Монастырище, открытого и исследовавшегося Н.Е. Макаренко в первой четверти XX в.

O.V. Suhobokov

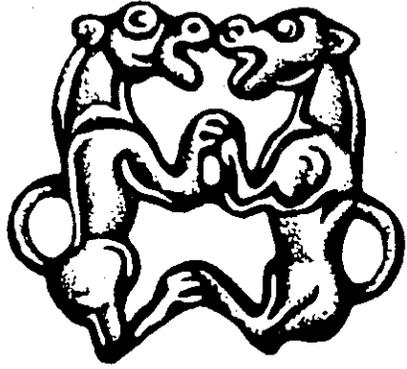
EXCAVATION OF THE ANNALISTIC ROMNY

(dedicated to the 100 anniversary
of the Romenskaya archaeological culture)

The article publishes the excavation materials from the monuments located on the territory of the town of Romny, Sumy Region, including eponymous ancient settlement site in the tract of Monastyrishche, discovered and studied by N.E. Makarenko in the first quarter of the XX c.

В.М. Зубар, Н.О. Сон

ЩЕ РАЗ З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕПІТАФІЇ СОЛДАТА І СУГАМБРСЬКОЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ КОГОРТИ З ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Критично розглянуто відновлення та інтерпретацію епітафії Гая Юлія Валента, солдата І Сугамбрської ветеранської когорти з Херсонеса, які нещодавно запропонував К. Цукерман.

У 1996 р. Національний заповідник «Херсонес Таврійський» придбав фрагментований вапняковий надгробок з епітафією солдата І Сугамбрської когорти, який видали Є.Я. Туровський та А.А. Філіпенко, а потім його було перевидано¹. У результаті аналізу цієї унікальної пам'ятки із залученням широкого кола аналогій було встановлено, що надгробок слід датувати межею II—III ст. н. е. Виходячи з того що в епітафії відсутнє ім'я людини, яка поставила надгробний пам'ятник, а також з наявності в шостому рядку *aeres*, яким неправильно було відтворено множину від *aes*, текст епітафії відновлено таким чином:

I D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(ens)
miles co[h](ortis)
I Sug(ambrorum) Ve[t](eranae)
> (centuria) Paulin[i]
aeres [V—an]
no be[ne mer]
ente p[osuit tit(ulum)?]

Переклад: «Богам Манам. Гай Юлій Валент, солдат І Сугамбрської ветеранської когорти. Центурія Пауліна (чи Павлина) (за) військову службу (впродовж) V—років, що добре заслугував, поставила (надгробний пам'ятник?)».

Проте це відновлення переглянув К. Цукерман. Спочатку в короткому викладенні його позиція була опублікована французькою мовою, а в розширеному варіанті — російською². На основі того що в кінці шостого рядка, що зберігся, на фотографії, опублікованій Є.Я. Туровським і А.А. Філіпенко, перед сколом, нібито чітко видно слід горизонтальної гачки літери P, К. Цукерман пропонує текст епітафії читати так:

I D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(ens)
miles co[h](ortis)
I Sug(ambrorum) Ve[t](eranae)
> (centuria) Paulin[i]
(h)eres p[atros]
no be[ne mer]
ente p[osuit]

Переклад: «Богам Манам. Гай Юлій Валент, солдат І когорти Сугамбров-ветеранов, центурии Павлина. Наследник патрону, хорошо заслужившему, поставил».

Якщо виходити з відновлення К. Цукермана, то надгробок було поставлено патрону наслідником, який опустив в епітафії своє ім'я. Це, а також значні розміри вапнякового надгробка, з погляду К. Цукермана, свідчать про те, що солдат І Сугамбрської ветеранської когорти «был человеком состоятельным, обладателем раба (?) (виділено нами. — В.З., Н.С.) — что неординарно для солдат херсонесской вексилляции — и, очевидно, достаточных сбережений, чтобы обеспечить себе достойное погребение»³. Утім, пропонуючи своє відтворення, у результаті якого «эпитафия начинает приобретать вполне обычный вид», К. Цукерман не пояснює, чому в його відновленні відсутні роки життя і служби померлого, традиційні для такого роду пам'ятників. Уже це виключає віднесення його до добре відомого типу римських солдатських надгробків зі стандартною формою епітафій.

Більше того, запропоноване К. Цукерманом відновлення натикається на одну вельми суттєву перепону. Річ у тім, що основним аргументом для перегляду запропонованого раніше читання, з погляду К. Цукермана, є наявність в шостому рядку, перед сколом, слідів вертикальної гаси літери Р, на чому, власне, й ґрунтується запропонована ним нова інтерпретація епітафії⁴. Проте, посилаючись на фото, опубліковане Є.Я. Туровським і А.А. Філіпенко⁵, де нібито видно вертикальну гасу літери Р, К. Цукерман повністю ігнорує той факт, що в попередніх публікаціях, у тому числі й зазначених авторів, у цьому місці на основі фрагментів, що збереглися, відтворювалася літера чи цифра V⁶. Причому ця реконструкція була зроблена не за фотографією, а в результаті вивчення пам'ятника *in visu* у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський», і не викликає жодних сумнівів (див. рисунок). Тому запропоновані К. Цукерманом відновлення та інтерпретація епітафії солдата І Сугамбрської ветеранської когорти не можуть бути прийнятні, оскільки побудовані штучно, без урахування реальних залишків цифри V у кінці шостого збереженого рядка пам'ятника.

Отже, наведене переконує у можливості запропонованого нами раніше відновлення. Центурія Пауліна (чи Павліна), на протигагу звичайному стандарту римських солдатських епітафій, слугує підметом, а не уточнює тут війську належність померлого, як вважає К. Цукерман слідом за Є.Я. Туровським і А.А. Філіпенко. *Aeges* є не «варварською», як пише К. Цукерман⁷, а помилковою формою написання множини слова *aes*, яким у солдатських епітафій, переважно на території Іспанії, позначали військову службу⁸. Слід урахувати, що такі епітафії у віддалених місцях дислокації римських підрозділів, яким і був Херсонес, писали не професійні різьбляри, а, як правило, товариші по службі померлого. У II—III ст. н. е. переважно це були вихідці з провінцій різного етнічного походження⁹, від яких у написах в усіх випадках важко очікувати класичного вживання латини¹⁰. Цим же, імовірно, слід пояснювати й те, що епітафія поставлена від імені, а можливо, і за рахунок загальної каси¹¹ центурії, в якій служив солдат, а також відсутність зазначення його віку, на відміну від традиційної форми римських епітафій, які загалом мали низку особливостей¹². Природно те, що надгробок фрагментований, а формула епітафії має особливості. Це не дає змоги вважати запропоноване нами відтворення єдино правильним. Утім слід рішуче відмовитися від спроб його перегляду не на основі аналізу самого пам'ятника, а виходячи зі слідів літер, існування яких лише припускається, а насправді вони на камені відсутні.

Надгробок Гая Юлія Валента, солдата І Сугамбрської ветеранської когорти з Херсонеса. Шостий рядок збільшено

¹ Туровский Е.Я., Филиппенко А.А. Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического // Археология. — 1996. — № 2. — С. 140—143; Зубар В.М., Сон Н.О. З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса // Археология. — 1997. — № 1. — С. 120—128; Зубарь В.М., Сон Н.А. Надгробие солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса // ВДИ. — 2000. — № 3. — С. 39—47.

² АЕ. — 2000. — Р. 479—480, № 1286; Цукерман К. О надгробии Гая Юлия Валента из Херсонеса // МАИЭТ. — 2003. — 10. — С. 399—401.

³ Там же. — С. 400.

⁴ Там же.

⁵ Порівн.: АЕ. — Р. 480.

⁶ Туровский Е.Я., Филиппенко А.А. Указ. соч. — С. 140—141; Зубар В.М., Сон Н.О. Зазн. праця. — С. 124; Зубарь В.М., Сон Н.А. Указ. соч. — С. 44.

⁷ Цукерман К. Указ. соч. — С. 400.

⁸ *Vohes Y.Le. Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr.* — Stuttgart, 1993. — S. 13; порівн.: *Holder P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.* — London, 1980. — P. 272, N 351; P. 273, N 391; P. 275, N 451, 453; P. 289, N 801.

⁹ Для території Мезії детальн. див.: *Mann J.C. Legiary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate.* — London, 1983. — P. 36—39.

¹⁰ Порівн.: Савеля О.Я., Сарновский Т. Надгробие Юлия Валента из Балаклавы // Сарновский Т., Савеля О. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 195; Приклади подібного роду наводить і К. Цукерман, див.: *Цукерман К. Указ. соч.* — С. 400.

¹¹ Порівн.: *Parker H.M.D. Roman Legions.* — New York, 1958. — P. 219; Зубарь В.М. К пониманию IOSPE, P, 550 // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 126 з літературою.

¹² Порівн.: *Sandys J.E. Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions.* — Groningen, 1969. — P. 60—82.

Одержано 01.06.2004

В.М. Зубарь, Н.А. Сон

ЕЩЕ РАЗ ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЭПИТАФИИ СОЛДАТА I СУГАМБРСКОЙ ВЕТЕРАНСКОЙ КОГОРТЫ ИЗ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Заметка посвящена анализу нового восстановления эпитафии солдата I Сугамбрской ветеранской когорты из Херсонеса Таврического, которое предложил К. Цукерман. Вариант исследователя базируется на предположении, что в конце шестой строки читается вертикальная гаста буквы Р. Однако это заключение было сделано по фотографии, а не в результате работы с памятником, где в указанном месте сохранились верхние части цифры V. Поэтому предлагаемое К. Цукерманом восстановление ошибочно и не может быть принято. Следует решительно отказаться от попытки пересмотра интерпретации этой достаточно оригинальной эпитафии без знакомства с ней *in visu*, а лишь исходя из предполагаемых следов буквы, которые в действительности отсутствуют на камне.

V.M. Zubar, N.O. Son

ONCE MORE TO THE INTERPRETATION OF THE EPITAPH TO THE SOLDIER OF THE I SUGAMBR VETERAN COHORT FROM TAURIC CHERSONESOS

The article is devoted to the analysis of a new reconstruction of the epitaph to the soldier of the I Sugambr veteran cohort from Tauric Chersonesos, which was recently suggested by K. Tsukerman. The proposed reading is based on the suggestion that there are traces of a vertical bar of letter P in the end of the sixth line. However, this assumption was made by photograph, without working on the monument itself on which the top parts of figure V have remained. For this reason K. Tsukerman's reconstruction is erroneous and cannot be accepted. One should decidedly reject the attempts of reconsidering the interpretation of this rather unusual epitaph without becoming acquainted with it *in visu* and proceeding from probable traces of a letter, which are actually absent on the stone.

В.В. Кропотов

САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ЛИСА ГОРА

Публікацію присвячено аналізу матеріалів нового пізньосарматського поховання другої половини II — першої половини III ст. н. е. з Нижнього Наддніпров'я.

Скіфське поселення IV ст. до н. е. Лиса Гора розташоване в однойменному урочищі на лівому березі Каховського водосховища за 1,5 км на північ від смт Василівка Запорізької обл.¹ Протягом його вивчення в 1984—1990 рр. Скіфською експедицією ІА АН УРСР разом із Запорізькою обласною станцією юних туристів крім численних житлових будов і господарчих ям вдалося дослідити кілька різночасових поховань, впущених до культурного шару поселення чи ним перекритих. Одному з них — сарматському — і присвячена ця публікація.

Сарматське поховання було знайдено на західній околиці поселення і на час розкопок на поверхні нічим не виділялося. Як поховальна споруда була використана звичайна підпрямокутна яма із заокругленими кутами завдовжки 1,85 м і завширшки 0,52 м, впущена до материка на глибину 0,4 м (0,95 м від рівня сучасної поверхні). Похований лежав на дні могили випростано, на спині, головою на північний схід. Скелет зберігся погано. Кисть правої руки лежала на тазових кістках, ліва — у зоні живота, ноги перехрещені в гомілках (рис. 1). При похованому знаходився такий інвентар. Уздовж південно-східної стіни могили біля лівої ноги стояло дві посудини: гончарний кубок (рис. 1, 2) і ліпний горщик (рис. 1, 3). За головою, ближче до північного кута могили, знайдено бронзову фібулу (рис. 1, 1).

Гончарний світло-глиняний кубок трохи витягнутих пропорцій з ледве рифленим тулубом мав маленьку петлеподібну ручку, вузький кільцевий піддон та відігнутий зовні вінець (рис. 2, 1). Його висота 13 см, діаметр вінця 11,5 см, діаметр денця 4,5 см. Подібні посудини різних пропорцій, зазвичай укріті червоним лаком, широко відомі у Північному Причорномор'ї як в античних центрах, так і на могильниках варварського населення. Їх традиційно відносять до II—III ст. н. е.²

Ліпний горщик на пласкому денці з розтрубоподібним горлом і високими плечиками сформований із темної глиняної маси з великою кількістю домішок (рис. 2, 2). Його висота 12 см, діаметр вінця 9,5 см, діаметр денця 8 см. Такі посудини нерідко трапляються в сарматських пам'ятках³. Ідентичні горщики знайдено і в розташованих неподалік сарматських похованнях біля с. Скельки та м. Кам'янка-Дніпровська⁴.

Бронзова одночленна фібула (рис. 3) належить до типу складнопрофільованих із гачком для тятиви (серія I групи II за класифікацією А.К. Амброза⁵). Її кругла в розрізі, колінчасто вигнута дужка прикрашена двома профільованими намистинами. Суцільний приймач закінчується масивною кнопкою. Пружина багатовиткова зі вставленою в неї залізною віссю. Довжина фібули 5,8 см.

Беручи до уваги конструктивні деталі нашої застібки (пропорції корпусу, який відстоїть від задньої намистини, складну форму намистин та ін.), відповідно до традиційних датувань, її слід було б віднести до другої половини I ст.

н. е. (за класифікацією А.К. Амброза, варіант I-1 з додатковою орнаментацією) ⁶. Проте зразки, повністю ідентичні надрукованому, не є численними і походять в основному з випадкових знахідок, які точно не датуються ⁷. У типових же похованнях другої половини I ст. н. е. ми знаходимо складнопрофільовані фібули зовсім іншої форми: невеликі (завдовжки до 3 см), із гладенькими, близько посадженими намистинами ⁸. Наш екземпляр типологічно більш пізній і за формою та великим розміром подібний до профільованих застібок 2—3 варіантів I серії за класифікацією А.К. Амброза, які датуються II — першою половиною III ст. н. е. ⁹.

Цей комплекс за супровідним інвентарем та деталями поховального обряду входить до групи пізньосарматських поховань другої половини II — першої половини III ст. н. е. ¹⁰. У Нижньому Наддніпров'ї подібні пам'ятки нечисленні (рис. 4). Окреме поховання без жодних ознак курганного насипу, здійснене в простій прямокутній могилі, виявлено на території скіфського

грунтового могильника IV ст. до н. е. біля с. Скельки Запорізької обл. При похованому знайдено два подібні нашому горщики, залізу складнопрофільовану фібулу та скляне намисто ¹¹. Розграбоване пізньосарматське поховання досліджено в кургані 3 біля с. Бузівка Дніпропетровської обл. У заповненні могили виявлені уламки трьох світлоглиняних вузькогорлих амфор «танаїського» типу, червонолаковий глечик, ліпний горщик, фрагменти скляної посудини, залізні деталі дерев'яної скриньки, срібний перстень та ін. ¹². Невеликі курганні могильники того часу розкопані біля м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. ¹³ та смт Брилівка Херсонської обл. ¹⁴.

Крім того, низка речей II—III ст. н. е., нібито знайдених у колишньому Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії (нині Верхньодніпровський р-н Дніпропетровської обл.), — кругла фібула з емаллю, дзеркала-підвіски з тампоподібним орнаментом на зворотному боці диска та

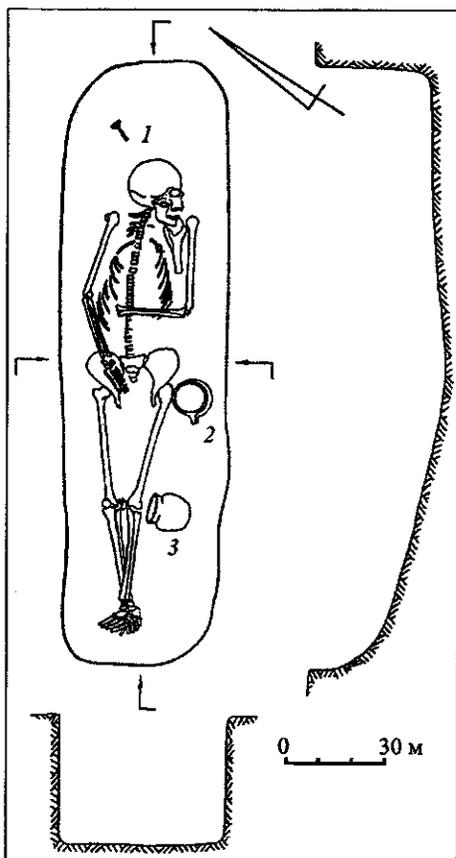

Рис. 1. План сарматського поховання з поселення Лиса Гора: 1 — бронзова фібула; 2 — гончарний кубок; 3 — ліпний горщик

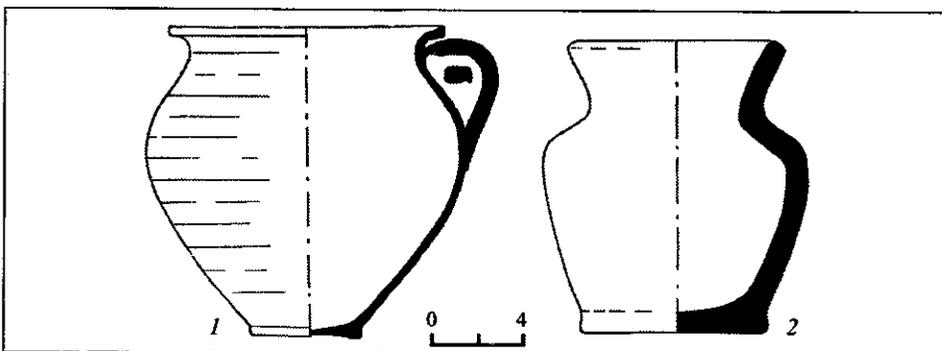

Рис. 2. Посуд з поховання: 1 — гончарний кубок, 2 — ліпний горщик

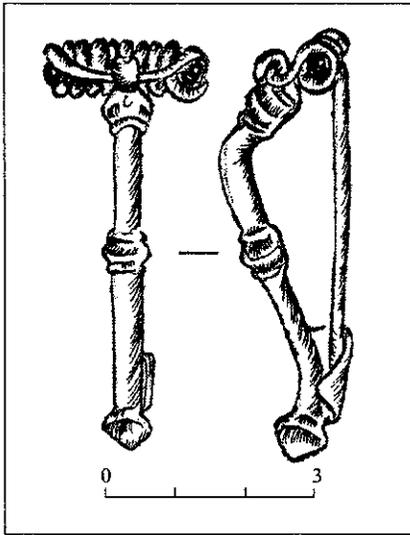

Рис. 3. Бронзова фібула з поховання

Рис. 4. Сарматські пам'ятки Нижнього Наддніпров'я другої половини II — першої половини III ст. н. е.: I — підкурганні поховання; II — безкурганні поховання; 1 — Бузівка; 2 — Лиса Гора; 3 — Скельки; 4 — Кам'янка-Дніпровська; 5 — Брилівка

інші — є в зібранні відомих колекціонерів Б.Н. і В.І. Ханенків¹⁵. Проте наявність серед «верхньодніпровських» знахідок і типово кримської орлиноголової пряжки VI ст. н. е.¹⁶ ставить під сумнів походження цих речей як з Верхньодніпровського повіту, так і з Наддніпров'я взагалі.

Переліченими об'єктами й обмежується список пізньосарматських пам'яток Нижнього Наддніпров'я другої половини II — першої половини III ст. н. е. Усі поховання дуже подібні. В усіх випадках як поховальну споруду використано підбійні або прості підпрямокутні могили, перекриті невеликими індивідуальними насипами заввишки не більше 0,5 м. Часто кургани настільки малі, що помітні на поверхні лише за світлими плямами могильних викидів. Можливо, низькі, повністю знівельовані на час розкопок насипи мали і поховання з Лисої Гори та біля с. Скельки. За розмірами (висота 1,3 м, діаметр 32 м) відрізнявся тільки курган біля с. Бузівка, що навіть після пограбування вирізнявся серед інших пізньосарматських поховань Наддніпрянщини багатством поховального інвентарю (амфори, червонолаковий і скляний посуд, дерев'яна скринька, срібний перстень та ін.). Матеріал же інших поховань маловиразний. Крім дрібних прикрас похованих супроводжували одна-дві прості глиняні посудини, лише в окремих випадках їх кількість досягала трьох-чотирьох. У трьох могилах знайдені однотипні складнопрофільовані фібули (курган 4 Кам'янки-Дніпровської і поховання з Лисої Гори та біля с. Скельки). Із предметів озброєння в могилі тільки один раз трапився уламок кинджала чи короткого меча (Брилівка, курган 118).

Характерна для всіх поховань орієнтація у північному секторі традиційно вважається розпізнавальною відзнакою пізньосарматської культури. Проте для сарматських пам'яток Причорномор'я така орієнтація була типовою вже на ранній стадії (II—I ст. до н. е.), а тому не є культуроутворювальним фактором. Вельми поширений серед пізніх сарматів Волго-Донських степів обряд штучної деформації голови у Наддніпров'ї зафіксований лише в одному випадку (поховання біля с. Скельки).

Нечисленність у Нижньому Наддніпров'ї сарматських пам'яток другої половини II — першої половини III ст. н. е. не витримує жодного порівняння з попередніми періодами, коли цей регіон був одним з найбільш густозаселених кочовиками¹⁷. Починаючи вже з середини II ст. н. е. основним районом розселення сарматів у причорноморських степах стає Дністро-Прутське міжріччя, де їхні

поховання налічуються сотнями. Наддніпрянина ж переходить у положення периферії сарматського світу. Сарматська присутність тут зберігається і після вторгнення готів у середині III ст. н. е. Проте пам'ятки кочовиків другої половини III—IV ст. н. е. (Балки, Богодар, Соколове, Дмухайлівка та ін.) також нечисленні й концентруються на Лівобережжі, поза ареалом черняхівської культури¹⁸. Кінець же понад 500-річній сарматській гегемонії поклав прихід гуннів, які стали новими господарями степу.

Автор висловлює щире подяку Н.О. Гаврилюк за дозвіл опублікувати цей матеріал.

¹ Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в степном Поднепровье. — К., 1992. — С. 2—55; Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999. — С. 61—67.

² Див., напр.: Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV веках н. э. — Харьков, 1970. — С. 97. — Рис. 12, 3—6; Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982. — С. 75—79. — Рис. 48—51.

³ Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века н. э. — Саратов, 1984. — Рис. 8, 3; Дзиговський О.М. Сарматы на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. — перший половині IV ст. н. е. — К., 1993. — Рис. 11, 1—5; Ильюков Л.С. Позднесарматские курганы левобережья реки Сал // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов н/Д, 2000. — Рис. 11, 5, 6.

⁴ Ельников М.В. Сарматские курганы у города Каменка-Днепровская // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. 2. — Рис. 1, 16; Попондопуло З.Х. Отчет о раскопках грунтового могильника эпохи раннего железа у с. Скельки Васильевского района Запорожской области в 2000 году // Архив ИА НАНУ, д. 26818. — Рис. 13—15.

⁵ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 40—41. — Табл. 8, 1—8.

⁶ Там же. — С. 40. — Табл. 8, 1—5.

⁷ Ханенко Б.Н., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1901. — Вып. IV. — Табл. IV, 137; Амброз А.К. Фибулы юга... — Табл. 8, 1—2; Амброз А.К. Фибулы из раскопок Танаиса // Античные древности Подонья—Приазовья. — М., 1969. — Табл. IV, 1; Гороховский С.Л., Сон Н.О. Фібули з Тіри // Археологія. — 1989. — № 3. — Рис. 1, 8.

⁸ Див., напр.: Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991. — Рис. 14, 2.

⁹ Амброз А.К. Фибулы юга... — С. 40—41. — Табл. 8, 7—8, 10—11.

¹⁰ Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история: Дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1999. — С. 195—266.

¹¹ Попондопуло З.Х. Отчет... — С. 8.

¹² Костенко В.И. Культ огня и коня в погребениях сарматского времени междуречья Орели и Самары // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 83—84. — Рис. 2, 1—11.

¹³ Ельников М.В. Указ. соч. — С. 163—167.

¹⁴ Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — Киев, 1993. — С. 94—98.

¹⁵ Ханенко Б.Н., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1900. — Вып. III. — С. 4, 5, 13, 14. — Табл. XLII, 343, 344.

¹⁶ Там же. — С. 5. — Табл. XLI, 337.

¹⁷ Костенко В.И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника). — Днепропетровск, 1993. — С. 5—7; Симоненко О.В. Раньосарматський період у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 32—48; Симоненко А.В. Соотношение ранне- и среднесарматской культур в Северном Причерноморье // Ранне-сарматская культура. Формирование, развитие, хронология. — Самара, 2000. — Вып. 2. — С. 187—204.

¹⁸ Симоненко А.В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье // РА. — 2001. — № 4. — С. 90.

Одержано 12.12.2003

В.В. Кропотов

САРМАТСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ НА ПОСЕЛЕНИИ ЛЫСАЯ ГОРА

Скифское поселение IV в. до н. э. Лысая Гора расположено на левом берегу Каховского водохранилища в 1,5 км к северу от пгт Васильевка Запорожской обл. Сарматское захоронение было обнаружено на его западной окраине и ко времени раскопок на поверхности ничем

не выделялось. Погребение было совершено в простой подпрямоугольной могиле, вытянуто головой на северо-восток и сопровождалось гончарным кубком, лепным горшком и бронзовой фибулой. Анализ погребального обряда и инвентаря позволяет отнести захоронение к позднесарматскому периоду и датировать второй половиной II — первой половиной III вв. н. э. Сарматские памятники того времени в Нижнем Поднепровье немногочисленны, и публикуемый комплекс дополняет их список.

V.V. Kropotov

SARMATIAN BURIAL AT THE LYSAYA GORA SETTLEMENT

The Scythian settlement of the IV century BC called Lysaya Gora is situated on the left bank of the Kahovskoe reservoir, 1.5 km to the north of the urban village of Vasilevka in the Zaporizhya Region. The Sarmatian burial was discovered at its western edge and at the time of excavation it was inconspicuous on the surface. The burial oriented northeast was made in a simple almost rectangular grave, which contained a wheel-made beaker, a hand-made pot, and a bronze fibula. The analysis of the burial rite and the inventory makes it possible to associate this burial with the late Sarmatian Period and date it to the second half of the II — first half of III centuries AD. The Sarmatian monuments of this period in the lower reaches of the Dnieper River region are not numerous and publication of this assemblage expands their list.

А.В. Пекарська, В.В. Павлова

ПРОЦЕСІЙНИЙ ХРЕСТ ІЗ КИЇВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

Уперше детально досліджено унікальну київську знахідку — процесійний хрест, а також срібний медальйон із зображенням святого Феодора, який був окрасою його перехрестя. Останній, що вважався майже століття втраченим, нещодавно був виявлений в одному з музеїв Вашингтона.

Здобутий Вікентієм Хвойкою та зосереджений у Національному музеї історії України матеріал настільки цінний, різноманітний та цікавий, що навіть його сучасники зазначали, що для вивчення всього потрібно чимало праці й часу багатьох осіб¹. Підтвердженням цього були доповіді на двох конференціях, присвячених ювілеям В. Хвойки і Національного музею історії України (НМІУ), де було введено до наукового обігу та по-новому атрибутовано низку предметів, пов'язаних з розкопками дослідника².

Стаття також присвячена одній важливій знахідці, яка належить В. Хвойці. Серед археологічного матеріалу, відкритого дослідником під час розкопок у Києві в 1908 р. на садибі лікаря М. Петровського (вул. Володимирська, 2), особливий інтерес становив великий, кований із заліза й обтягнутий посрібленими бронзовими пластинами хрест із оздобленнями. Його знайшли у братському похованні початку XIII ст. біля Десятинної церкви. Автор знахідки зазначав: «... боясь, чтобы почитаемая святыня не попала в руки неверных, последние защитники Киева положили его на дно могилы и прикрыли телами»³.

Із результатами успішних розкопок В. Хвойки ознайомилися відомі вчені того часу, археологи й мистецтвознавці, серед яких був і Н.П. Кондаков. За його визначенням, хрест належав до грецької роботи X—XI ст.⁴. Унікальна знахідка спочатку надійшла до приватної колекції Богдана Ханенка, за фінансової підтримки якого проводилися зазначені розкопки⁵. З архівних документів відомо, що Б. Ханенко в 1909 р. планував виставити хрест з Десятинної церкви в міському музеї⁶. У 1911 р. під час візиту до Києва імператора Миколи II хрест уже знаходився в експозиції Київського художньо-промислового й наукового музею, хоча ще не був його власністю. Під час ознайомлення імператора з археологічною колекцією музею у супроводі В. Хвойки, Б. Ханенка, О. Бобринського та М. Біляшевського, які давали свої пояснення, Микола II звернув особливу увагу на зазначений хрест⁷.

У 1915 р. хрест потрапив до Петрограда, де експонувався на виставці церковної старовини в музеї барона О. Штіглиця. Матеріал виставки походив переважно з ризниць соборів та храмів Петрограда (Казанського, Петропавлівського, Олександроневської лаври, імператорського Зимового палацу). Особливий інтерес становили речі високої художньої цінності, які надійшли з приватних зібрань відомих тогочасних колекціонерів — графа Бобринського, Маковського, Мусіна-Пушкіна, Балашова, Шереметьєва, Богдана та Варвари Ханенків. Останні надали для виставки 29 предметів своєї колекції, серед яких був і великий хрест з Києва, що розміщувався в розділі експозиції, присвяченому християнству Київської Русі. Стан збереженості хреста, як зазначено в каталозі виставки, був незадовільним, і єдиний медальйон, що зберігся на перехресті, ледве тримався на ньому⁸. Поверхня медальйона була вкрита товстим прошарком оксиду, через який ледве проглядалося зображення⁹.

Конкретні обставини та рік надходження хреста до колекції Київського художньо-промислового й наукового музею ¹⁰ невідомі, але до інвентарної музейної книги його записали лише в листопаді 1923 р. ¹¹ Незважаючи на унікальність, історичне та мистецьке значення, хрест не став предметом спеціального дослідження. Його лише згадували чи подавали ілюстрації в окремих працях ¹². За тривалий час забуття деякі деталі оздоблення хреста зникли, зокрема й срібний медальйон із зображенням святого, відомий лише з короткого каталогу виставки 1915 р.

Через 70 років перебування в музейній колекції хрест було відреставровано ¹³ (рис. 1). Християнські старожитності, пов'язані з Десятинною церквою, зокрема й хрест, увійшли до каталогу предметів культового призначення ювілейного збірника НМГУ, присвяченого 1000-річчю освячення першого кам'яного храму Київської Русі ¹⁴. Зважаючи на центральне розташування на хресті втраченого медальйона із зображенням святого Феодора, було висловлено думку про належність його Федорівському монастирю, збудованому в Києві сином Володимира Мономаха у XII ст. ¹⁵ Цим, практично, вичерпується історіографія процесійного хреста з Києва. Спробуємо детальніше проаналізувати цей надзвичайно рідкісний твір середньовічного мистецтва.

За формою хрест чотириконечний, двобічний, здійснений на стрижні і має стрункі пропорції (розмір 62,0 × 40,0 см; довжина стрижня — 10 см) ¹⁶. Його рамена від перехрестя повільно розширюються й завершуються на кожному з кутів мініатюрними дисками. Уздовж рамен спочатку проходила низка вставок із дорогоцінного каміння й різнокольорової емалі, від яких лише на верхньому з рамен збереглися контури гнізд круглої форми. Перехрестя й рамена з обох боків прикрашали медальйони, центральні з яких були оточені накладними декоративними пластинками. Одні з них мали трикутну форму, інші були зроблені у вигляді шестипелюсткових розеток. На момент знахідки від усіх оригінальних оздоблень збереглися окремі декоративні пластинки та один медальйон на перехресті з погрудним рельєфним зображенням святого Феодора.

Подібні за розміром та формою хрести, оздоблені з обох боків медальйонами, відомі в Київській Русі з X ст. Найбільш поширеною візантійською іконографічною темою на лицьовому боці подібних хрестів, як і на інших літургійних виробках, був Деїсус. Зображення Христа зазвичай розміщувалося в центрі та було оточене медальйонами із зображеннями Богоматері й Іоанна Хрестителя (горизонтально), а також архангелів Михаїла і Гавриїла (вертикально).

Зважаючи на те, що київський хрест, як свідчили сліди оздоблень на ньому, первісно мав 10 медальйонів, можна припустити, що його лицьову сторону прикрашала композиція з Деїсусом, а зворотну — вибрані святі воїни із зображенням святого Феодора в центральному медальйоні. Цей зниклий з хреста медальйон не

Рис. 1. Деталі процесійного хреста під час реставрації. 1993—1995 рр.

Рис. 2. Срібний медальйон святого Феодора Стратилата на бронзовій основі (лицьова й зворотна сторони). Колекція Дамбартон Оакс, Вашингтон

було виявлено навіть під час інвентаризації всієї археологічної колекції НМІУ, що відбувалася наприкінці 1970-х років. Як правило, втрачені предмети ніколи не повертаються, але іноді досліднику вдається знайти, відтворити й об'єднати зниклі частини стародавніх речей. Саме так сталося і з хрестом, про який ідеться.

Уже понад 40 років у колекції Дамбартон Оакс у Вашингтоні зберігається срібний карбований медальйон, аналізу якого не було приділено належної уваги¹⁷. На медальйоні — рельєфне поясне фронтальне зображення святого в мантиї, декорованій прямокутною із завитками лінією на грудях. Верхні кути мантиї скріплені фібулою на правому плечі. Складки одягу передані плавно та елегантно. У правій руці святий тримає перед собою чотириконечний хрест. Високе й хвилясте волосся у вигляді тонких завитків та довга й вузька борода витончено розроблені та добре контрастують із гладко відшліфованим німбом навколо його голови. З обох боків німба грецькими літерами чітко вигравірувано ім'я зображеного — святий Феодор. Медальйон оточений меандровим орнаментом. Стиль виконання виробу характеризується досконалим малюнком та вишуканими пропорціями, які свідчать про роботу досвідченого майстра-карбувальника (рис. 2). Окресу публікував американський дослідник Марвін Росс без зазначення місця знахідки як медальйон константинопольської роботи X ст.¹⁸

Аналіз медальйона свідчить, що виріб виготовлено з дуже тонкого листового срібла — це пластинка круглої форми без вушка для підвішування. Він знаходився на бронзовій основі також круглої форми, але дещо більшого діаметра. Зазначені особливості свідчили, що пластинка-медальйон не могла бути самостійною прикрасою особистого убору, а слугувала накладним оздобленням якогось бронзового предмета. Завдяки архівним матеріалам, пов'язаним із надходженням цього експоната до музею Дамбартон Оакс, вдалося з'ясувати, що раніше він входив до приватного зібрання київського колекціонера Бориса Кас'яновича Жука.

Подальші події простежено за документами музейного архіву: у 1943 р. професор Б.К. Жук емігрував до Австрії, потім до Німеччини. Своєю археологічну колекцію він запропонував одному з найвідоміших в Америці музеїв візантійського мистецтва Дамбартон Оакс у Вашингтоні¹⁹. В одному зі своїх листів до директора музею проф. Б.К. Жук пропонував придбати деякі речі з його колекції, серед яких і срібний медальйон з карбованим зображенням святого Феодора на бронзовій, ледь увігнутій пластинці. Медальйон, як зазначив колекціонер, був знайдений у Києві, поблизу Десятинної церкви²⁰. Отже, зображення на медальйоні, його бронзова основа, розміри та місце знахідки цілком збігаються з ознаками медальйона, що зник свого часу із зазначеного процесійного хреста. Відокремившись від хреста, медальйон опинився у приватній колекції і згодом зовсім «втрапив зв'язок» з предметом, якому належав. Обставини, за яких медальйон потрапив з музейної колекції до приватної, встановити важко, можна лише висловити певні припущення.

Захоплення професора Б.К. Жука старовиною мало своє підґрунтя. За фахом археолог, він добре розумів історичну цінність стародавніх речей і протягом життя збирав власну колекцію. Добре знайомий з Б. и В. Ханенками, О. Бобринським та іншими відомими колекціонерами свого часу, Б.К. Жук у 1902 р. брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові²¹, окремі речі з його приватної колекції експонувалися на Першій Південноросійській кустарній виставці, влаштованій у Києві в 1906 р.²² Свою колекцію писанок він подарував етнографічному відділу Київського художньо-промислового й наукового музею, де працював науковим консультантом-експертом. У 1921 р., коли за наказом влади проводилося грандіозне вилучення золотих і срібних речей з церков та музеїв «на допомогу голодуючим», загинуло безліч художніх історичних речей²³. Якщо золоті чи срібні вироби були частиною предмета, то їх знімали з нього. Так учинили, наприклад, із багатьма євангеліями: срібні оправки було знято, а самі євангелії, незалежно від їхньої історичної цінності, викинуто. Із загальної маси вилучених речей музейні експерти відокремлювали ті, що мали історичну або художню цінність. Напевно, саме за таких обставин срібний медальйон відокремили від залізного хреста, однак, зважаючи на історико-містецьку цінність, медальйон потрапив не на переплавку, а до приватної колекції музейного консультанта-експерта.

Повернемося знову до публікації М. Росса. Серед аналогій до цього медальйона він подав константинопольський медальйон святого Феодора з Берлінського музею та кістяний триптих із зображенням Деїсуса зі святими з Музею Ватикану. Проте для прямого порівняння таких різних за матеріалом і характером оформлення виробів немає достатніх підстав. Так, медальйон київського процесійного хреста виготовлено з тонкої пластинки срібла у високому рельєфі технікою карбування, тоді як медальйон святого Феодора з Берлінського музею менший за діаметром (3,3 см) виконаний із бронзи технікою лиття і зображення святого на ньому повернуто ліворуч на $\frac{3}{4}$ ²⁴. На кістяній іконі-триптиху з Музею Ватикану святий Феодор зображений на повний зріст, як озброєний воїн, у панцирі зі списом та щитом²⁵.

Аналогіями до київського медальйона, швидше, можна вважати срібний медальйон візантійської ставротеки з колекції Ермітажу, на якому, ідентично до київського, карбовано погрудне зображення святого Феодора з хрестом²⁶, а також константинопольську стеатитову іконку кінця X — початку XI ст. з колекції Лувра в Парижі²⁷. Іконка розділена написом на дві частини: у верхній зображено престол Христа, по боках якого — архангели Михаїл та Гавриїл, а в нижній зображено на повний зріст чотирьох відомих у Візантії святих воїнів — Димитрія, Феодора (Стратилата), Георгія та Прокопія. Зображення Феодора Стратилата, який тримає чотирьохкінечний хрест у правій руці, його зовнішність, хвилясте волосся, довга вузька борода, вбрання з ошатними та м'якими складками дуже подібні до зображення цього святого на срібному медальйоні з київського хреста. Дати виготовлення обох речей також хронологічно збігаються. Святий Феодор Стратилат став відомим у X ст. після вшанування його візантійськими імператорами-воїнами, особливо Іоанном I Цимісієм (969—976), який збудував на честь святого церкву в Константинополі. Феодор став одним із найпопулярніших святих захисників Візантії. Як правило, святого Феодора Стратилата зображували з кучерявим волоссям та звуженою бородою на багатьох іконах як самостійно, так і з іншими святими воїнами, найчастіше з Георгієм, Димитрієм та Феодором Тироном.

Отже, за формою та стилізованими ознаками київський хрест подібний до візантійських процесійних хрестів X ст. Гострі кути його рамен завершуються пелюстковими розетками. Дуже подібним до цієї форми і ознак є срібний процесійний хрест візантійської роботи X ст. з Адріанополя, який зберігається в музеї Бенакі в Атенах (Греція)²⁸. На раменах київського хреста навколо центрального медальйона були накладні оздоблення. Аналогічні окраси рамен, але в техніці гравіювання, відомі на процесійних хрестах константинопольської роботи X ст. Серед них — хрести святого Петра (розмір 70,0 × 44,0 см) із музею Канелопулос (Kanelloupolous Museum) в Афінах²⁹ та святої Анастасії (розмір 62,5 × 40,3 см) із музею Ашмоліан (Ashmolean Museum) в Оксфорді³⁰. Ті самі прийоми оздоблення — декоровані накладки та медальйони на раменах, завершення їхніх кутів додатковими елементами у вигляді кульок або дисків, трапляються на дорогих візантійських процесійних хрестах, оздоблених золотом, сріблом та чорно. До них належать хрести

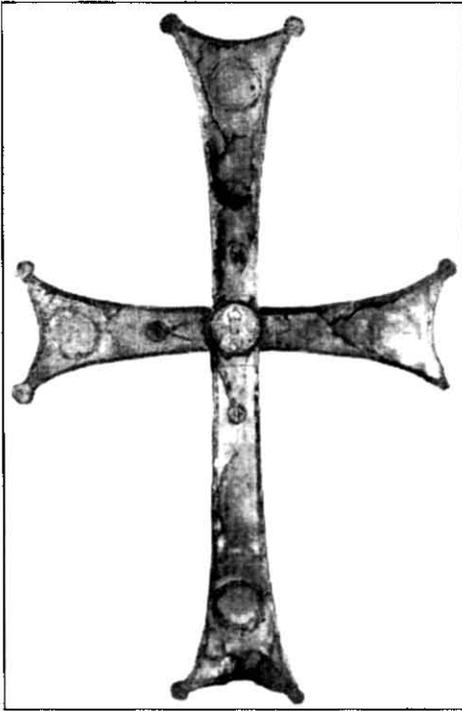

Рис. 3. Процесійний хрест із медальйоном святого Феодора в перехресті (реконструкція). Візантія, кінець X ст.

середини XI ст. з Музею мистецтва в Клівленді, Метрополітен-музею у Нью-Йорку, а також з колекції Джорджа Ортіза в Женеві (Швейцарія)³¹. Техніка медальйонів київського хреста, принаймні одного, відомого нам, подібна до техніки медальйонів візантійського срібного хреста першої половини XI ст. із колекції Метрополітен-музею у Нью-Йорку та хреста XI—XII ст., знайденого в 1891 р. у Херсонесі, з колекції Ермітажу³². Вищезазначені хрести аналогічні київському не лише за декором, а й за технікою виготовлення самої речі та її деталей.

Такі процесійні хрести широко використовували у Візантії під час імператорських церемоній, військових компаній (як засаду перемоги імператорських військ), у літургійних процесіях, для благословення, як цілющу й

благодійну силу. Символізуючи перемогу Христа й нову державну релігію, такі процесійні хрести з'явилися на Русі в перших християнських храмах Києва. Їх зберігали за церковним вівтарем, у спеціальних підставках, куди вставляли стрижнями нижнього рамена. Хрести виносили поряд з іконами на численні релігійні свята — Вербну неділю, Воздвиження хреста та ін., використовували в літургійних церемоніях, ритуальному благословенні і брали з собою у військові походи.

Отже, висловлена думка щодо належності цього хреста Федорівському монастирю в Києві навряд чи має підстави³³. По-перше, монастир заснував великий князь Мстислав Володимирович на честь святого Феодора Тирона³⁴, а на медальйоні зображений святий Феодор Стратилат. По-друге, цей монастир збудовано в 1129 р., а хрест виготовлено принаймні більш ніж на століття раніше. Аналогії щодо форми хреста, техніки виготовлення збереженого медальйона та грецького напису на ньому свідчать, що знайдений біля Десятинної церкви процесійний хрест з медальйонами, оздоблений свого часу посрібленими пластинами, дорогоцінним камінням та емаллю, належить до візантійської роботи кінця X ст. Навряд чи можна конкретніше з'ясувати місце його виробництва. Історично ж хрест пов'язаний із князем Києвом, його центральною й найдавнішою частиною, і складає єдине ціле з медальйоном, що потрапив наприкінці 1940-х років до колекції Дамбартон Оакс у Вашингтоні (рис. 3).

Імовірно, хрест належав до перших християнських трофеїв церкви Пресвятої Богородиці в Києві, більше відомої як Десятинна, які князь Володимир привіз із Корсуня («ікони і начиння церковне і хрести») ³⁵. Цим хрестом, напевно, разом із корсунськими священиками князь охрещував киян на Дніпрі влітку 988 р. Крім того, церкву було зведено на місці двору перших християн-варягів Феодора та Іоанна, роздергих у Києві в 983 р. У цьому простежуються певна символіка і зв'язок між постраждалими за віру мучениками і першим мурованим християнським храмом Київської Русі. На думку деяких дослідників, саме в Десятинній церкві, де християн-мучеників Феодора та Іоанна особливо шанували, було складено їхнє проложне житіє³⁶. Під час оборони князівської резиденції від монголів узимку 1240 р. цей хрест як символ захисту та наочне свідчення віри й перемоги над ворогом взяли в бій останні захисники Києва. Саме з ними хрест і поховали у братській могилі, а через сім століть його знайшов Вікентій Хвойка.

¹ РА ПМК РАН. — Фонд 1. — Спр. 30. — 1908. — С. 69 (лист від 2 квітня 1900 р.).

² Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Темат. збірник наук. праць. — К., 2000; *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи* (матеріали ювіл. міжнар. наук.-практ. конф.). — К., 1999.

³ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторическое время. — К., 1913. — С. 75—76.

⁴ ИИАК. Прибавление к вып. 26. — СПб., 1908. — С. 28—29.

⁵ XIV Археологічний з'їзд, який висловив подяку В. Хвойці за значні й науково організовані розкопки 1907—1908 рр. на садибі М. Петровського, запропонував звернутися до уряду щодо придбання зазначеної садиби в державну власність для подальшого її дослідження. Хоча В. Хвойка домогся згоди власника на продаж садиби державі, це не знайшло підтримки з боку уряду. Більше того, В. Хвойка був усунутий ІАК від продовження розкопок біля Десятинної церкви. Лише завдяки коштам Б.І. Ханенка він завершив роботу. Див. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908.* — М., 1911. — Т. III. — С. 68, 144; *Бахмат К.П.* Вікентій В'ячеславович Хвойка // *Археологія.* — 1964. — 17. — С. 188—198; *Грибанова Н.* «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908—1914 рр. // *Церква Богородиці Десятинна в Києві.* — К., 1996. — С. 24—28; *Брайчевський М.Ю.* В.В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія // *Археологія.* — 1989. — № 3. — С. 126—137.

⁶ ІР ЦНБ. — Ф. ХХХІ. — Ар. 2218: з листа Д. Щербаківського до М. Біляшевського: «...Хочется ему выставити хрест Десятинной церкви. Хтів зпочатку він его поставити в вікні, що проти входа в славянську кімнату, потім думав в правых дверях і доавити 2 паникадила великокнязівськи». Орфографія листа подається без змін.

⁷ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1911 год. — К., 1912. — С. 5—6.

⁸ Эрст С. Церковная старина в Петрограде // *Старые Годы.* — 1915. — С. 3—15, рис. на с. 3 (зворот).

⁹ Макаренко Н. Выставка церковной старины в музее барона Штигилица // *Старые Годы.* — 1915. — С. 70—71. — Кат. № 443. — Рис. 2.

¹⁰ Паралельно вживалася назва «Київський міський музей», нині НМІУ.

¹¹ Цей хрест, а також подібний до нього з колекції Ханенків, були записані завідувачкою археологічного відділу В. Козловською до музейного каталогу під номерами 24719-24720 (НМІУ, Археол. відділ, інв. № в-4553/81).

¹² *Историко-Культурный Атлас по русской истории, составленный Н.Д. Полонской под редакцией проф. М.В. Довнар-Запольского.* — К., 1913. — Табл. XXXIX, № 9; *Болсуновский К.В.* Slady Obrazdow Poganskich na Ziemiach Slowian. — К., 1913. — Табл. 1; *Каргер М.* Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 505; *Миллер М.* Тасмниця Десятинної церкви // *Наша культура.* — Вінніпег, 1952. — Ч. 9 (174). — С. 24—26; *Національний музей історії України.* Фотоальбом. — К., 2001. — С. 37, 192, кат. № 70; *РА ИИМК РАН.* — Ф. 77 (архів Г.Ф. Корзухіної). — Спр. № 7: «Раскопки в Киеве и Киевской области»; *Куриний П.* Українська ікона княжого часу X—XIII ст. // *Записки НТШ.* Релігія в житті українського народу. — Мюнхен; Рим; Париж, 1966. — 181. — С. 83, № 12.

¹³ Роботу провели: у 1993—1995 рр. художник-реставратор вищої категорії А.І. Марченко; у 1996 р. доцент О.І. Мінжулін.

¹⁴ *Церква Богородиці Десятинна...* — С. 147, кат. № 2, інв. № в-4553/81.

¹⁵ Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // *Церква Богородиці Десятинна...* — С. 75—76.

¹⁶ Розміри подано за даними В. Хвойки, зафіксованими щойно після знахідки. Нині розмір хреста становить 61,0 г 35,0 см.

¹⁷ *Byzantine Collection, Dumbarton Oaks, Washington D.C., inv. no. 49.8 (d — 4,9 см; діаметр основи — 5,7 см).*

¹⁸ *Ross Marvin C.* Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 2. Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period. — Washington, D.C., 1965. — P. 24—25, pl. XXIII, 20.

¹⁹ *Pekars'ka L.V.* Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum of Art and Dumbarton Oaks // *Metropolitan Museum Journal.* — New York, 1997. — Vol. 32. — P. 65—75.

²⁰ *Archive of the Byzantine Collection, Dumbarton Oaks, Washington D.C., Letter of Prof. V. Zhuk to John S. Thacher, 1949; Пекарська Л.* Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // *Музей на рубежі епох...* — С. 64—65.

²¹ *Труды XII Археол. съезда в Харькове 1902 г. / Под ред. графини Уваровой.* — М., 1905. — Т. 3.

²² ДАМК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 3.

²³ *Шугаєвський В.* Нищення в Україні національно-культурних цінностей // *Наша культура.* — Вінніпег, 1952. — Ч. 5. — С. 7—12; Ч. 6. — С. 25—30; *Цитович В.* Музей імені Ханенків ушановує своїх фундаторів // АНТ. — 2000. — № 4—6. — С. 75.

²⁴ *Volbach W.F.* Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz. Staatliche Museen zu Berlin: Bildwerke des Kaiser Friedrich-Museums. — Berlin; Leipzig, 1930. — P. 149, № 9298, pl. 5.

²⁵ *Goldschmidt A., Weitzmann K.* Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII. Jahrhunderts. — Berlin, 1934. — Vol. 2. — P. 34, № 32, a, b.

²⁶ *Банк А.В.* Византийские серебряные изделия XI—XII вв. в собрании Эрмитажа // ВВ. — 1958. — 14. — С. 234—242. — Рис. 1 (нижний ліворуч).

²⁷ *Kalavrezou-Maxeiner I.* Byzantine Icons in Steatite. — Wien, 1985. — Bd. 2. — Pl. 3, 4, № 3; *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843—1261* / Ed. H.C. Evans and W.D. Wixom // The Metropolitan Museum of Art. — New York, 1996. — P. 157, N 103.

²⁸ *Bouras L.* Benaki Museum, Selections, I. — Athens, 1979. — Fig. 15; *The Glory of Byzantium*. — 1996. — P. 59, N 23.

²⁹ *Byzantine and Post-Byzantine Art*. — 1986. — N 193; *The Glory of Byzantium*. — 1996. — P. 58, N 22.

³⁰ *Buckton D.* Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. — London, 1994. — P. 159—160, cat. N 175.

³¹ *The Glory of Byzantium*. — 1996. — P. 61—67, cat. № 24—27.

³² *Искусство Византии в собраниях СССР*. — М., 1977. — Т. 2. — С. 62—63, кат. № 25; С. 92, кат. № 568; ОАК за 1891. — СПб., 1893. — С. 6; *The Glory of Byzantium*. — 1996. — P. 62—63, cat. № 25.

³³ *Билоусова В.* Культові речі... — С. 75—76.

³⁴ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки Древнего Киева. — К., 1897. — С. 121—125.

³⁵ *Літопис Руський.* За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1989. — С. 67 (991); *ПСРЛ*. — Т. 2. Іпатъевская летопись. — М., 1998. — Ст. 106, л. 45.

³⁶ *Насонов А.Н.* История русского летописания XI—начала XVIII века. — М., 1969. — С. 25.

Одержано 12.05.2004

Л.В. Пекарская, В.В. Павлова

ПРОЦЕССИОННЫЙ КРЕСТ ИЗ КИЕВСКОГО ДЕТИНЦА

Статья посвящена исследованию процессионного креста, найденного В. Хвойкой в братском погребении начала XIII в. возле Десятинной церкви в Киеве в 1908 г. Исчезнувший с его перекрестия серебряный медальон с изображением святого, который с 1920-х годов считался утраченным, был недавно найден в коллекции музея Дамбартон Оакс в Вашингтоне.

На основе анализа внешних типологических черт медальона и архивных документов доказана его принадлежность киевскому процессионному кресту и прослежен его путь в западную музейную коллекцию. Атрибутировано изображение святого на медальоне, которое принадлежит одному из наиболее почитаемых святых воинов Византии — Феодору Стратилату. Приведенные в статье данные и многочисленные аналогии дают основание считать, что процессионный крест, как и сохранившийся декоративный медальон с его перекрестия, — византийской работы конца X в. Приведена наиболее полная библиография предмета.

L.V. Pekars'ka, V.V. Pavlova

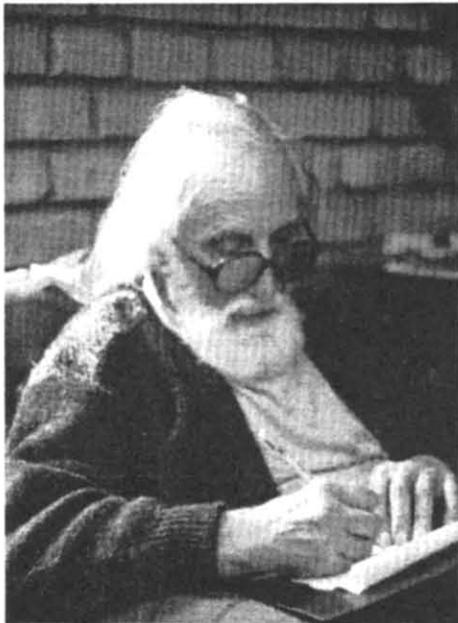
PROCESSIONAL CROSS FROM THE KYEVAN DYTNETS'

The article deals with a processional cross discovered in 1908 by V. Khvoyko in a communal grave dating from the beginning of the XIII century beside the Desiatynna Church in Kyiv. Its missing silver inter-sectional medallion depicting a saintly image, which was considered to be lost since the 1920's, was recently re-discovered among the collection at the Dumbarton Oaks Museum in Washington, D.C.

Analysis of the medallion's typological features reveals it to be an integral part of the Kyivan processional cross, and its route to a Western museum's collection has been traced via archival documents. The medallion's saintly image has been attributed to Theodore Stratelates, a highly respected and one of the most popular military saints in Byzantium. The data cited in the article and numerous analogies suggest considering the processional cross with its decorative plaque medallion to be of Byzantine make dating from the end of the X century. A complete bibliography on the subject matter is provided.

М.А. Сагайдак

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ У ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 60—80-х років XX ст.

Михайло Юліанович Брайчевський пішов із життя на зламі ХХ — ХХІ ст. Сталося так, що творчий шлях цієї видатної людини цілком вклався у другу половину століття, яке за визнанням багатьох культурологів, варто оцінювати як один із звивистих та крутих поворотів на магістралі руху земної цивілізації. Накопичена різними культурними регіонами (передовсім «Схід» — «Захід») енергія спричинила своєрідний культурний землетрус, під впливом якого Всесвітня історія, пройшовши через дві світові війни та виникнення і зникнення тоталітарних систем, почала різко змінювати свою сутність та спосіб свого руху. Під цим кутом зору є сьогодні сенс розглянути один із етапів творчої біографії цієї неординарної особистості.

Наприкінці 40-х років, коли після закінчення Київського університету М. Брайчевський

розпочав свою наукову діяльність, багатьом здавалося: шойно завершена війна остаточно розставила всі крапки. Маршем по більшій частині Європи пройшли радянські війська. У більшості населення СРСР створилося стійке враження, що країна, у якій вони проживають, принесла визволення та прогрес усім народам світу. Людські втрати, покладені на алтар війни, до уваги не бралися, не кажучи вже про те, щоб помічати тоді вже доволі помітну відсталість порівняно з іншими європейськими народами. Ми були переможцями, а як відомо, — переможців не судять.

Наука, особливо її гуманітарна частина, еліта якої була винищена репресіями та на полях війни, опинилася у глибокій кризі. Драма полягала у тому, що процес пізнання було зведено до порожнього формалізму. Панування абстрактних ідеологічних схем та канонічних правил робило свою чорну справу, і за фасадом науки все більше було порожнечі, а роль і місце науки визначалися не інакше як у механізмі казенно-політичної державної машини. Науковці мали забути про будь-які пошуки, тепер їм, здебільшого, відводилась роль добирачів потрібних фактів, якими ілюстрували ідеологічні директиви.

Звичайно, про це не писалося і не говорилося вголос, така правда була б нестерпною. Отже, молодий Брайчевський, приймаючи своє рішення присвятити життя археологічним студіям, був налаштований оптимістично. Його можна було б визначити як особу романтичного кшталту, причому романтизм цей був такого зразка, який допомагає зберігати своє Я долаючи нігілізм, що все більше опановував інтелігенцією і паралізував будь-який рух уперед.

Уже у перших великих працях М. Брайчевський демонструє свою відкритість та готовність до відвертої дискусії на будь-яку тему. Він використовує навіть стандартні розділи праць, де мала б йти мова про виняткову роль марксистсько-ленінського вчення та заслуги радянської історіографії. Замість лаконічної малозначущої писанини, притаманної більшості тогочасних праць, він береться до аналізу таких теорій, як норманізм,

індоевропеїзм, міграціонізм, вчення М. Марра тощо, одна згадка про які могла принести важко уявлювані наслідки та проблеми для автора.

Слід нагадати, що самий прихід М. Брайчевського в науку збігся із черговим, шойно розгорнутим у країні наступом на космополітизм та «рещидиви буржуазного націоналізму». Зокрема, українській історичній науці постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р., було вказано, що історія України розглядається відірвано від історії народів Росії, недостатньо висвітлюється велика прогресивна роль Російської держави для історії України.

На це «пристосування» історії України до історії Росії М. Брайчевський відреагував повсюдно. В археологічних працях він помітно розширює ареал досліджень, пробує всіляко пов'язати історію слов'янства із контекстом світової історії. Що ж до виховання радянського патріотизму, чого так вимагали від істориків партійні настанови, він заявляє: фальсифікація та перебільшення реальної історичної ролі слов'янських племен і надмірне розширення слов'янських земель, що повсюдно спостерігається у радянській історіографії, не можуть піти на користь цій справі. Михайло Юліанович виступає проти того, аби слов'янам приписувались такі археологічні явища, до яких вони не мали жодного відношення (зокрема, салтівська культура, пам'ятки Криму типу Суук-Су, навіть пізні шари античних міст і т. д.) («Біла джерел...», с. 10).

Можна тільки уявити сум'яття та перестороги редакторів, які вчитувались у ці розділи його книг. Разом з тим вони також розуміли необхідність свіжої сміливої думки серед моря сірятини, якою були завалені видавництва. Блискуча ерудити та феноменальна працездатність, помножена на справжній академізм, сприяли тому, що коло прихильників та шанувальників його таланту швидко зростало.

Традиційно слов'янська археологія, як і загалом славистичні студії, становили великий громадський інтерес. У цій царині протягом другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. працювали такі видатні авторитети, як П. Шафарик, Л. Нідерле, В. Хвойка, О. Спішин, Д. Самоквасов, О. Шахматова, М. Грушевський, В. Петров. Коли молодий М. Брайчевський включився до досліджень, у радянській науці домінуюче положення займали такі історики та археологи, як Б. Греков, М. Тихоміров П. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рибakov, В. Мавродін, які активно утверджували марксистсько-ленінську систему суспільствознавства, одночасно ще продовжували працювати академіки старої школи: І. Крип'якевич, П. Білецький, Д. Попов, П. Єфіменко.

У таких умовах «найрозумніше» було б піти по дорозі добре протоптаній — «магістральній», або зайнятися каталогізацією артефактів, у чому справділиво бачила свій обов'язок більшість археологів. М. Брайчевський виявився фігурою з помітно більшим кутом зору, ніж його сучасники, одночасно набагато синтетичнішою, тобто в його особі найяскравіше проявлялися характерні риси нового покоління дослідників, він був

також помітно рішучішим за інших, що важливо. Переїнявши естафету із рук старшого покоління, він одночасно рушив різко вперед, формуючи потужний власний голос, у якому не було місця ані дешевому популяризаторству, ані еклетиці, ані політичній кон'юктурі.

Протягом всього лише трохи більше ніж 10 років з-під його пера виходять сотні статей та низка книг, науковим стрижнем яких стала проблема етногенезу східноєвропейського слов'янства протягом I — II тисячоліття н. е. Суть, а відтак і новизна авторської концепції зводилися до того, що центральним моментом, який призвів до кардинальних перетворень та змін у Східній Європі, на його думку, була поява тут так званої черняхівської культури, що порівняно з іншими культурами демонструвала найпрогресивніші тенденції для свого часу в усіх напрямках: господарстві, ремеслі, торгівлі, грошовому обізі, соціальних відносинах тощо.

Так, у книзі «Римська монета на Україні» (К., 1959) у ньому взяв гору археолог-нумізмат, який, висліджуючи монетні знахідки та накопичення скарбів римської монети, реконструює торговельні шляхи, що зв'язували давню територію України з римським світом. Кількісна різниця монет, також виявлених разом з ними інших римських імпортованих, показувала різні напрями цих зв'язків. Проте найважливішим досягненням автора варто було б вважати те, що йому вдалося, відновивши складну картину першого грошового обігу, пов'язати це з приходом на терени Східної Європи принципово нової економіки, за якою слід у слід мали прийти нові суспільно-політичні відносини.

Власне вже дві наступні книги: «Біла джерел слов'янської державності» (К., 1964) та «Походження Русі» (К., 1968) стали послідовним описом цього процесу. Максимально вичерпно скориставшись досягненнями таких дисциплін, як археологія (включаючи нумізматку), лінгвістика з її етнологічними студіями, історія (що вивчала передовсім письмові джерела), не абсолютизуючи жодних результатів, М. Брайчевський здійснив міждисциплінарний аналіз, доповнивши це все міждисциплінарним синтезом.

Величезний за хронологією, культурно-історичною належністю, за обсягом та фактажем матеріал було зведено до системи, винайдено адекватні методи і форми досліджень. Книги були написані так ясно і зрозуміло, як ні в кого з попередників, вони щасливо уникали характерної для більшості археологічних праць ситуації, коли за детальним описом артефактів губилась цілісність історичної картини.

Надаючи перевагу соціально-економічним аспектам розвитку (що притаманно археології, яка будує свої знання на матеріальній культурі) М. Брайчевський, тим не менше, глибоко розкривав всі діючі пружини історичного розвитку. Як історик другої половини ХХ ст. він розуміє її, на відміну від попередників, для нього субстанція історії є комплексом мінливих, пластичних різного роду кривих, які у певні моменти можуть сходитися в один клубок і являти вже іншу

реальність. Ніколи в історії все одночасно не знаходиться в точці однакової висоти, ні політика, ні економіка, ні мистецтво, ні релігія. Саме різнобіт, а не синхронна змінність становлять історичний ритм, і тому історик змушений рухатися всередині того часу, який він вивчає.

Такий паралелізм історичного процесу і адекватність застосованих методів якнайкраще спостерігаємо у «Походженні Русі», видрукуваній 1968 р. Книга мислилась, з одного боку, як спроба розібратися в теоретичних основах проблеми етногенезу, з іншого, — як конкретне дослідження історії конкретного народу, докликане заповнити лакуну в тогочасній історіографії.

Передусім М. Брайчевському довелося відстоювати право археології, тобто матеріальної культури, бути джерелом, здатним відобразити етнічні процеси. Дискутуючи з відомим мовознавцем Ф. Філінім, який стверджував, що тільки мова може бути ознакою етнічної належності, М. Брайчевський зазначає: «Ну а хіба в різних мовах немає спільних рис? Хіба слово “плуг” не є спільним для всіх слов’ян? Хіба слово “Handel” не є спільним у польській і німецьких мовах? ...Очевидно, справа не в окремих елементах культури, які можуть бути спільними чи специфічними у різних етнічних явищ; справа у всьому комплексі культури як системи, що завжди і всюди є специфічною», і далі: «... отже, етногенез — проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології».

Звертаючись до наявної літератури, він констатує дуже строкату картину розбіжностей думок, яку пояснює спеціалізацією дослідників. На думку вченого, кожна наука має свій предмет і метод. І коли проблеми, що стосуються сфери, предмету однієї науки, намагаються розв’язати методом, властивим для інших наук, наслідки мають, як правило, негативний характер. Головна біда етногонічних студій тривалий час полягала в тому, — зазначає М. Брайчевський, що історичну по суті проблему розв’язували методами лінгвістики, причому нерідко всупереч даним історичних джерел. У зв’язку з цим претензії лінгвістики або етнографії доводиться рішуче заперечити. І справа зовсім не в тому, щоб нехтувати лінгвістичними або етнографічними фактами, а в тому, щоб при постановці історичної проблеми розглядати ці факти як історичні джерела, розробивши відповідний підхід до них, тобто аналізуючи їх методами історичного дослідження.

Іще на одній тезі, яка і нині має надзвичайно актуальний характер, варто було б зупинити свою увагу. Для М. Брайчевського процес етногенезу завжди носив конкретний характер. Суть його полягає у формуванні народів, але народів конкретних, таких, що існують (або існували) реально, виникнення яких охоплює точню визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, що розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту (с. 19).

Ця теза, на думку дослідника, знаходить підтвердження на конкретних матеріалах з історії Київської Русі, доля якої, з моменту виникнення і до розколу на окремі культурно-політичні утворення (Росію, Україну, Білорусь), була обумовлена, передовсім, попередньою етнічною картиною Східної Європи. Він пише: «Етнічна карта I тис. н. е. відбиває ту ситуацію, від якої почався процес формування Русі, але ця карта, як ми вже бачили, сама по собі характеризується динамічним станом, етногенічні процеси протікали в той час у середовищі східнослов’янських племен з різними темпами. Звідси — труднощі у зв’язуванні синхронних зв’язків: період, що відзначався відносною сталістю в одних районах, в інших був багатий на бурхливі події, що мали значення переламних. Втім вже на середину I тис. н. е. можна констатувати загальне вирівнювання розвитку, в чому, власне, і знаходять свій вираз перші наслідки консолідації усього східного слов’янства — в масштабі, в якому воно виступило на арені світової історії».

Всебічне розкриття однієї із основних причин, що впливали на хід середньовічної слов’янської історії, причини, що майже ніколи не зникає і народившись один раз, без втрати своєї ідентичності та гомогенності, здатна змінюватися і набувати нових форм, стало стрижнем наукових концепцій Михайла Юліановича.

Його підхід до історії, в основі якого лежало вільне і обдумане ставлення до історичних фактів, тобто практичний здоровий глузд, був для багатьох його сучасників і послідовників своєрідним надихаючим принципом, або нормативним зразком ставлення до всієї історико-культурної спадщини України.

Недарма у середині 1960-х років він не тільки стає одним із найпопулярніших авторів з питань історії та археології України, а й швидко займає доволі помітну позицію всередині національно-демократичного опозиційного руху інтелігенції. Його суто наукові ідеї, позначені оригінальним мисленневим стилем, дивним чином стають каталізатором — ферментним матеріалом тодішніх політичних процесів, явищем громадського життя, осереддям проблеми свободи особистості в Україні.

Формально не будучи ані антирадянськими, ані «ідейно хибними», вони несли в собі такий заряд індивідуальної свободи автора, що скоро стали науково-етичними підвалинами, на які великою мірою опирався український рух шестидесятників.

Діяльність вченого, таким чином, переросла рамки суто наукової діяльності і водночас ставала явищем культурно-політичного процесу. Отже, якщо скористатися культурологічним визначенням терміна «культура», як здатності людини завжди надавати сенс своїм діям, отримаємо наочне підтвердження факту про те, що наука є формою культури, а науковець виступає її дійовою особою. М. Брайчевський одним із завдань убачав звільнення української історичної науки від численних ідолів періоду соціологізаторства.

Якщо у контексті нашої статті згадати про тодішні тенденції у світовій історичній науці, або точніше у історичному пізнанні, то можна без перебільшення визнати, що саме працями М. Брайчевського ми потроху поверталися в колію світового процесу, широкого перегляду та переосмислення парадигм, які ще зовсім недавно здавалися незворушними. Сутністю його був відхід від суто раціоналістичних принципів, утверджених наукою XIX ст. в інтерпретації стародавніх суспільств, суспільних груп і держав та все частіше використання як бази історичного пізнання не діяння великих людей, як це було раніше, а тих установок людей і повсякденної діяльності (релігія, психологія, культура), якими диктувалися багато вчеників. Отже, простір, що формувалася історичним пізнанням, ставав культурним простором. Розширювати горизонти науки, вводити до неї нові характеристики, нові несподівані аспекти, історичний контекст, світосприйняття давніх суспільств, їх ідеали, або так звані культурні моделі, тобто те, що на цей час називають етно- або культурно-антропологічним виміром. У тодішньому СРСР, з його ідеологічною агресивністю, хворобливою підозрілістю до Заходу, доморошенням «академізмом», що розглядав науку виключно ареною боротьби, а не інструментом примирення, ці тенденції не тільки не культивували, а й розглядали як принципово шкідливі. Якісну вищість М. Брайчевського можна вбачити в його книгах, статтях, літературних творах, публіцистичних виступах. Якщо співвідносити їх з реаліями буття, у яких писалися ці твори, аналіз показує, що автор ніколи не знаходився у ладі із сьогоденням, можна навіть стверджувати, що сьогоdnішній ідеал був ворогом ученого. Ці книги та статті писалися з позицій завтрашнього і навіть післязавтрашнього дня.

З такого способу мислення, а точніше філософствування (а не перевіщування ідеологічних ярликів, чим і досі займається переважна більшість пострадянських істориків), з'явилася така публіцистична праця, як «Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». У ній М. Брайчевський спробував чітко висловитися і зняти ідеологічне «табу» із теми Переяславського акту 1654 року. Після десятиліть забороненості і навіть підпільності всього, що могло якось критично висловлюватися з цього приводу, це виглядало як небувале зухвальство, як екстравагантний «вивих», і багато кому із тодішніх колег здавалось, що таке собі може дозволити або ж запеклий ворог усього радянського, або психічно схилена людина з нав'язливою ідеєю хоча б у такий спосіб повернути до себе увагу.

Звичайно ж висновок «компетентних органів» не забарився: М. Брайчевського звинуватили в націоналізмі, зарахувати до ідеологічних супротивників комунізму і вжили організаційних заходів, які вилились у звільнення з роботи, фактичну заборону його праць, обмеження фахової діяльності.

На дворі був 1968 рік, а це означало, що

коротка мить ідеологічної «відлиги» — шестидесятників — закінчилась. Настав час випробування якості індивідуалізму — стійкості та здатності протистояти жорсткому тиску, що сформувався у більш як 10-літньому протистоянні Михайла Юліановича Іжанауці.

Він активно працює, поглиблюючи свої наукові студії, значно розширює та універсализує проблематику. Як один із кроків переосмислення усталеного світу наукових концепцій, він піддає сумніву правильність методології радянської науки, яку розглядає як суперпокірливу служницю радянської ідеології. Цей погляд віддзеркалюється у серії статей, які фактично не призначалися для якогось конкретного видання, зокрема, мова йде про переосмислення доби середньовіччя у суспільному прогресі людства та ролі наукових знань у цілому.

Під спільною рубрикою середньовіччя та сучасності було написано такі статті: «Навернення Єретика», «Про хімію, алхімію та користь сумнівів», «Про парадокси розуму та інші критерії істини», «Про бога та фізичні поля», «Про парапсихологію душі та психічне поле», «Про два різновиди містики», «Про чудеса та всемогутність науки», «Про ікони, Рафаеля та несповідимі шляхи мистецтва» тощо. Головним завданням науки, як і мистецтва, автор убачає не утвердження догм чи так званих істин, а вміння спостерігати навколишнє життя, досліджувати, пояснювати, конструювати і вдосконалювати світ. Стосовно археології чи історії, яким Михайло Брайчевський присв'ятив все своє життя, він наголошує, що вчений не повинен надміру переоцінити власний розум і недооцінити безмежну складність буття. Корифеї такої науки здебільшого попадали пальцем в небо. Вони бачили перспективу на два кроки вперед, третій був закритий ідеологічним туманом. Іще до одного важливого висновку приходимо, перечитуючи ці статті видатного вченого: справжня смерть науковця починається там, де припиняється його індивідуальність.

Якщо спробувати обережно говорити про основну філософську систему, що на неї опирався автор, то вона, на наш погляд, спирається на класичні зразки, у яких *буття і єдине* — центральні поняття. Основним законом, який править у цій концепції, є закон вічного повторення. Модель, що уявляв М. Брайчевський, була одночасно і простою, і складною. Суспільний розвиток нагадує сходження по драбині. Кожен марш тих сходів над уже пройде-ним маршем, що лежить нижче. Він іде паралельно, але не повторює його: рух відбувається на більш високому рівні. Отже, таке повторення не є простим відтворенням одного ж і того самого, а його утвердженням.

Ця система багато в чому нагадує філософію Ніцше, де вічне повернення відіграло ключову роль. Вищим принципом цієї філософії є контингентність, котра розумілась, як необхідність випадкового, поява якого, проте, мала свій закон, а не відбувалася абияк.

«Відмичкою» кожного історичного періоду розвитку людства вчений вважав світогляд. Він стосується усіх сфер розумового життя — науки, мистецтва, філософії, моралі, можна ще від себе додати — політики. Проте поняття світогляду немислимо без етичної його основи. І в особистому, зокрема у виборі знайомих, друзів, колеґ, М. Брайчевський висхідною точкою вважав етичне. Ця обставина створювала йому чимало незручностей та розчарувань, оскільки серед чималої кількості людей наукових, літературно-художніх та інших гуманітарних професій, які претендували на його увагу, не часто можна було зустріти так званих «осіб з системи».

Параметри постаті М. Брайчевського — людини великої культури і великих знань, сягають найвищої світової мірки. Археолог, етнолог, історик, русист, тонкий знавець візантійських джерел, як і інших гуманітарних проблем, починаючи від філософії і закінчуючи історією мови, він мав обдарування, що не вписувалося у рамки тільки науки. Проте найхарактернішою рисою цієї особистості була така, яка обходила його багатьма нещастями, а саме — рухатися завжди тільки своїм, чужим для інших шляхом. Ця риса ґрунтувалася на переконанні, що людський розум у формі спрIMITизованого «здорового глузду» нерідко заводить людину на манівці, отже, не може виступати в ролі головного (не кажучи вже єдиного) критерією істини. Вона змушувала М. Брайчевського знаходити у собі сміливість шукати істини у тому, що багато хто вважав абсурдом. В історіософському есе «Про парадокси розуму та інші критерії істини» він заявляє: «Сенс того, що відбувається в наші дні, визначається тим, що під сумнів взято розумність об'єктивного світу. Природньо, “розумність” в її старому (тобто метафізичному) трактуванні, коли кожне явище, кожна річ задалегідь визначається рівною сама собі... Для засвоєння цієї “нерозумної” розумності потрібні інші засоби, інший розум, який з позиції традиційних уявлень виявляється зовсім нерозумним.»

Ця науково-філософська позиція зближує, а деколи і ставить знак рівняння між цією постаттю та багатьма діячами авангардного мистецтва ХХ ст., що значно розширили територію попереднього класичного періоду. Останнє також було гнаним, підпільним і елітарним, а водночас — якнайширше відкритим для світу. В літературі, живописі, музиці був завжди присутній компонент історизації, що за твердженням самих творців, вносило безталанний духовний стан. Кохатися минулим означало не що інше, як відновлювати духовний зв'язок з минулим, а це було відповідально. В авангардному мистецтві час не гине — він відновлюється. Як зазначав відомий мистецтвознавець, — авангард вирішував проблеми ар'єґарду.

В історії України настав час збирання каменів. Куди рухатися далі? Крокувати до більшовицьких міражів, за якими через горе і поневіряння прямували понад 80 років радянської історії? То вже ж і самі поводири,

відчувши міфічність задуманого, розбіглися хто куди і багато хто із громади, що продерли очі, вже не так активно збираються під червоні прапори. Повернутися до шляху, яким країни Європи долали непрості перехресття ХХ століття та досягли стабільного благополуччя, виявилось непросто: ілюзія, ніби двері Заходу варто лише відкрити, виявилась примарною. Якщо буржуазна вправність для багатьох співвітчизників не стала перепорою, то морально-етична стоїчність у досягненні результату виявилась багато кому не під силу. Зрештою, це не в нашій традиції наслідувати когось — ми звикли робити може і не правильно, але ж по-своєму.

Минули часи, коли якась одна потужна соціальна сила могла взяти на себе ініціативу вирішення національної проблеми. Щоб сформувати нову українську державність, мало одного дружинного стану, як це було у добу Київської Русі чи козацтва у пізньому середньовіччі. Нові часи не змогли vytvoжити ні політичної, ані економічної сили такого кшталту. Ті ж, які походять іще із радянської системи, хоча і еволюціонують та видозмінюються, всеж не можуть позбутися стереотипів та рудиментів її, аби достатньо чітко та глибоко відчуті всю новизну ситуації, що постала перед Україною.

Та, власне, чи в змозі на сьогодні пересічний громадянин розпізнати в усьому багатоголосі патріотичних говоринь перелицювань давно повторюваних кліше, гучних гасел та жупелів, що витягуються на догоду новій кон'юктурі, той нефальшивий, мудрий голос, котрий скаже йому правду про Україну, про її приховане коріння у глибинах історії? Чи не настав час звернутися за порадою до тих, хто, так би мовити, стоїть вище нас, тих, хто на нашу нетерпимість до всього оточуючого, самовпевненість у прогнозах може сказати словами апостола Петра: «...вже стоїть за дверима той, хто тебе викине геть».

Слова ці міг повторювати той, хто мав безоглядну мужність руху вперед, хто міг відчувати безумовну свободу і одночасно твердо опирався на почуття і авторитет історії — Михайло Брайчевський.

¹ Брайчевський М.Ю. Римська монета на Україні. — К., 1959.

² Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

³ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

⁴ Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. — К., 1999.

⁵ Сагайдак М.А. Відзначення 75-річчя М.Ю. Брайчевського // Ант. — № 4 — 6. — С. 8 — 12.

⁶ Європейський альманах. Історія. Традиції. Культура. — М., 1991.

⁷ Марков Б.В. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры. — СПб., 1999.

⁸ Баткін Л. Про модернізм та постмодернізм. Доля цінностей у післямодерну добу // ІАБ. Арт-панорама. — № 12 (17).

ДО 80-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА ФЕДОРОВИЧА ГЕНІНГА

Цього року Володимир Федорович Генінгу (1924—1993) виповнилося б 80 років. Вже за 10 років, як його немає. Час поблажливий до пам'яті — гасить пристрасті й емоції, які кипіли навколо цієї фігури, але не стирає радості спілкування й співпраці із ученим.

Ми б сказали, що доля не була ласкавою до Володимира Федоровича. Окрім незгод, що випали на долю більшості радянських людей, обставини його життя були обтяжені національністю (німець), а потім і шлюбом: дружина — Тамара Карпівна — родом з кримських вірменів. Відтак обоє надовго були заруховані до «ненадійних», що обмежувало свободу пересування і зобов'язувало до щотижневих відвідин певних установ. Проте Володимир Федорович почувався цілком щасливим, оскільки займався улюбленою справою — археологією. Йому випало щастя розбудувувати її на підйомі повоєнних років та грандіозних новобудов, які дали простір його кипучій енергії і не лишали місця для скепсису.

Народився Володимир Федорович 1924 р. на Алтаї. Туди на початку ХХ ст. з Поволжя переїхав його дід з двома братами, де в с. Підсоснове вони організували зразкову комуну; пам'ять про них шанують там і нині. Через другий шлюб матері в 1930-х рр. сім'я потрапила до Казахстану. Батько В.Ф. Генінга та вітчим загинули у вихорі передвоєнних років, а закінчення школи збіглося з початком війни.

Його мобілізували до трудармії — на будівництво залізниці. То було випробування не менш жакливе, аніж фронт. Наприкінці війни Володимир Федорович працював на лісоповалі в Пермській обл. і звідти за розпорядженням райвідділу народної освіти був переведений учителем до с. Велс, а потім і в м. Красновішерська. Якраз тоді в туристичних походах з учнями він залюбився в природу Камського краю і захопився археологією. Його творчу біографію відмічають три чіткі віхи.

1947 р. — Володимир Федорович вступив до Пермського (Молотовського) університету. Відтоді й розпочинається його наукова діяльність. Перші її кроки пов'язані з Удмуртією. Там у 1948 р. він провів зі школярами свою першу експедицію на р. Вішера, студентом 3-го курсу очолив загін Камської експедиції, а у 1954 р. став заступником директора Удмуртського музею й очолив Удмуртську експедицію. Впродовж п'яти років експедиція здійснила тотальне обстеження Прикам'я і провела значні розкопки на Вятці й Чепці, що стали підґрунтям нової культурно-хронологічної схеми розвитку краю. Палкий інтерес до історії Прикам'я, особливо на зламі ер, Володимир Федорович проніс через все життя. Матеріали Прикам'я стали основою обох дисертацій, більше третини праць, а їх за 200¹, присвячено археології й історії того краю.

У 1950-х рр. В.Ф. Генінг навчався в аспірантурі при Інституті мови, літератури та історії Казанської філії АН СРСР і провадив розкопки в Удмуртії, Марій-Ел і Татарстані. По закінченні аспірантури мав працювати в Казані, але склалося інакше.

1960 р. — В.Ф. Генінг став доцентом Уральського університету. Саме в Свердловську (Скатеринбурзі) найбільш повно реалізувалися його творчі, педагогічні та організаційні здібності². Чотири факти фіксують масштаби тієї діяльності: організація спеціалізації з археології в Уральському університеті, Уральської археологічної експедиції, серійного видання «Вопросы археологии Урала» і археологічної лабораторії. Навчальний і виховний процеси, наукові дослідження і публікація результатів замкнулися в логічний ланцюжок — і виникла Уральська археологічна школа. Прекрасно організована теоретична підготовка студентів із залученням столичних фахівців поєднувалася з напруженою польовою практикою. Уральською експедицією було розпочато

суцільне обстеження величезного Уральсько-Західносибірського регіону, проведено розкопки в Челябінській, Курганській, Тюменській та Омській областях. На тій ниві зросла ціла генерація археологів, які нині плідно працюють у наукових і освітніх установах Росії.

Розкопки, культурно-хронологічна атрибуція пам'яток, систематика джерел ніколи не були самоціллю для В.Ф. Генінга. Все то було підпорядковано одній ідеї — реконструкції історії давніх суспільств. Пізніше йому довелося доводити цю думку іншим, для нього ж вона була очевидною. З усього розмаїття історичних тем найбільше уваги вчений приділяв етнічним проблемам — походженню різних народів і етномовних спільнот. Саме це гостро поставило на порядок денний проблему зв'язку археологічних і етнічних класифікацій, вияву етнічної інформації в матеріальних джерелах, трансформації археологічної інформації в етнологічну. Цьому мали слугувати розроблені ним поняття археолого-етнічного комплексу й археолого-етнічного типу, що обумовило увагу до археологічної культури — її археологічного та історичного змісту.

Володимир Федорович мислив системно. Розробка однієї проблеми потребувала уваги й до інших. Так, стрімке нагромадження археологічних джерел, диспропорція між цим та їхнім осмисленням, намагання якомога повніше залучити їх до розв'язання якихось завдань висувала необхідність вдосконалення прийомів їх обробки та аналізу з метою підвищення інформативності, посилення аргументованості висновків. Археологічні матеріали мали перейти з розряду ілюстрації історичних схем у систему доказів. А це передбачало залучення масових матеріалів. Поставала проблема їхньої подачі. В.Ф. Генінг звертається до наймасовішої категорії матеріалу — кераміки — і пропонує програму її обробки. Через 25 років це набрало вигляду фундаментального дослідження. Тоді ж він звертається ще до однієї масової категорії пам'яток — поховань — і разом з В. Борзуновим розробляє структуру поховального обряду та програму сумарної характеристики і порівняльного аналізу його рис — логічну, просту, наочну.

Зрештою з'являється усвідомлення того, що спеціальної уваги потребує розробка категоріального апарату археології, процедури археологічного дослідження. Тоді ця ідея визріла незалежно в кількох центрах СРСР, що зокрема продемонстрував виступ групи вчених на Ташкентській сесії 1972 р., серед яких був і В. Генінг, — В. Массона, Ю. Захарука, Л. Клейна, Г. Федорова-Давидова. Пізніше їхні шляхи розійшлися, вони гаряче сперечалися, критикували один одного або ж ігнорували. І лише Володимир Федорович зберіг абсолютну прихильність до теоретичної археології.

Розквіт теоретичних досліджень припадає на кийський період життя вченого. 1974 р. — В. Генінгу лише 50. Навесні він захистив докторську дисертацію, а восени з'явився у Києві — несподівано для більшості з нас — із властивою йому

заповзятістю поринув у вир нового життя. Вперше він потрапив у суто наукову, академічну, устанovu і, здавалося б, міг би обмежитися науковою діяльністю. Проте Володимир Федорович був лідером і хотів робити все на власний розсуд: організація експедицій, а тоді Інститут провадив колосальні розкопки на новобудовах, видавнича справа, робота вченої ради, методологічний семінар, теми відділів, особисті плани співробітників — в усе він вникав дієво, корегував, наполягав, пропонував, переконував, доводив, вимагав. Його критичність, постійні вимоги звертати увагу на методологічні й теоретичні проблеми приваблювали одних і відштовхували інших. У тому був почасті винен і сам Володимир Федорович. Він так гаряче обстоював теоретичну археологію, що порушував добре знані ним правила: 1) наука розвивається за взаємодії традиційних і новаторських підходів; 2) ідеї не варто впроваджувати силоміць, тим паче ті, які ґрунтуються на марксистсько-ленінській теорії. Відраза до тої теорії, а точніше — ідеології, глибоко засіла в душах не тільки археологів. Виникло відчуття, що то вже пройдений етап; 3) зрештою, кожен напрям діяльності визнається інтересом, схильністю, і не всі археологи мають смак до теоретичних досліджень.

Не полишаючи надії переробити традиційну археологію, В.Ф. Генінг зосереджує увагу на роботі у відділі. Він горів бажанням довести результативність своїх ідей, і декілька років було витрачено на створення Банку даних щодо курганних старожитностей. Тепер — це елементарна річ, тоді ж це була надзвичайна громіздка робота. Під його керівництвом було розроблено Формат звіту про розкопки, який не прижився через супротив начальників експедицій. Нині вернулися до цієї ідеї, а в інших країнах вона давно працює. Від своїх учнів він вимагав строгості процедури дослідження і чіткої доказовості висновків.

Сам Володимир Федорович дуже багато працював — паралельно над кількома темами. Він був невдоволений станом археології, вважав, що вона тупіє на місці, а археологи неповністю використовують можливості джерел. Він поспішав, оскільки розчарувався в інших теоретиках, оскільки мав виконати сам оте завдання теоретизації археології. Поринання в теоретичні й методологічні проблеми, «проживання» в тому світлі відкрило йому якийсь потаємний вхід до іншої археології, якісь інші перспективи. Він якось особливо вимовляв це слово — *перспективи*. І вони такі е...

¹ Повний список праць В.Ф. Генінга див.: Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 23—32.

² Детально про свердловський період життя В.Ф. Генінга див.: Мельникова О.М. Свердловская научная археологическая школа В.Ф. Генинга. — Ижевск, 2003. Там же в додатку опубліковано: Генинг В.Ф. Автобиография научной деятельности.

ДО 80-РІЧЧЯ ІВАНА ІВАНОВИЧА АРТЕМЕНКА

Відомий український археолог Іван Іванович Артеменко народився 15 вересня 1924 р. у с. Гаврилівка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. у незаможній селянській родині. 1930 р. сім'я Артеменків перебирається до Дніпропетровська, де хлопчик закінчує школу й потрапляє у вир Другої світової війни. 24 вересня 1941 р., під час артилерійського обстрілу, юнак зазнає контузії й втрачає руку. Проте важкі фізичні травми не відвернули хлопця від обраного ним шляху в науку. 21 листопада 1943 р. І. Артеменко стає студентом історичного факультету Дніпропетровського державного університету, а з 1945 р. бере участь у дослідженнях експедицій Інституту археології АН УРСР у межах порожистої частини Дніпра. Цим дослідженням присвячено й дипломну роботу, успішно захищену 1948 р. Тоді ж молодого фахівця направлено науковим співробітником до Дніпропетровського державного історичного музею; він одружується і невдовзі стає батьком двох доньок.

У 1951—1955 рр. І. Артеменко працював заступником директора з наукової роботи згаданого музею. Бажання стати фахівцем у галузі археології приводить його до аспіранту-

ри Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у Москві (1955—1958). Згодом він стає молодшим науковим співробітником цієї установи, перейменованої в Інститут археології АН СРСР. Московський період життя Івана Івановича позначено передусім активними польовими дослідженнями, до яких у нього був особливий хист. Упродовж 1956—1968 рр. він очолював Білоруський загін, а з 1968 по 1973 р. — Середньодніпровську експедицію Інституту археології АН СРСР. Сферою його наукових інтересів стає на все життя неоліт і бронзова доба Полісся, а особливо улюбленою культурою — середньодніпровська. Всебічну характеристику середньодніпровської культури І.І. Артеменко дав у кандидатській дисертації та монографії «Племена Верхнього и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы», Москва, 1967. Могильники цієї культури Стрільця та Ходосовичі, розкопані Іваном Івановичем, стали еталонними комплексами доби середньої бронзи лісової зони. Пізніше, вже працюючи в Україні, він обґрунтовує виділення соницької культури доби пізньої бронзи у Дніпро-Деснянському межиріччі та мотивує прабалтську етнічну належність її носіїв.

Пам'ятною подією в житті науковця стала виставка «Археология СРСР», експонована у 1966—1967 рр. у Голландії, Швейцарії, Італії та ФРН. І. Артеменка було призначено директором цієї виставки, де експонувалися і старожитності України. Іван Іванович особисто добирав експонати для неї в Києві. Виставка пройшла успішно, ставши резонансною подією в житті археологічної Європи.

Організаційні здібності І. Артеменка помітили: 1972 р. він очолює сектор новобудовних експедицій ІА АН СРСР, а наступного — Інститут археології АН УРСР. Призначення московського українця на посаду директора ІА АН УРСР ще й досі викликає різні оцінки, аж до занадто категоричних: «Внедрение коммунистической партии в науку своих людей, сплошь и рядом невежественных и агрессивных, характерно не только для 1920—1930-х годов. В 1970—1980-х годах крупнейший Институт археологии АН Украины возглавлял деятель такого типа И.И. Артеменко. Меж тем Л.С. Клейн готов причислить его к группе серьезных ученых»¹. Наведена характеристика видається нам дещо емоційною. Іван Іванович як директор Інституту (1973—1986) не був ні невігласом, ані агресором. Він прийняв установу,

роз'єднану навпїл тривалою руйнївною сварою, але йому вдалося виконати функцію мїротворця й зосередити увагу колективу на розв'язаннї фахових проблем. З новим директором Інститут пережив новобудовний бум, кїлькїсно зрїс практично удвїчі, в науку прийшло нове поколїння особистостей, якї нинї значною мїрою репрезентують українську археологїю у свїті. З вїдстанї рокїв помітно, що запрошення ним на посаду заступника директора з науки В.Ф. Генїнга загалом пїдняло теоретичний рївень української археологїї. Нагадаємо, що присмна традиція нагородження авторських колективів Інституту державними премїями УРСР, а потїм України започаткована за керівництва Івана Івановича. Він і сам одержав звання лауреата Державної премїї УРСР у галузі науки і технїки за участь, радше органїзаційну, у пїдготовцї багатотомної «Історїї Української РСР» (1980). Крім того, за його участю як автора та редактора видано такї фундаментальнї колективнї праці: «Гїсторїя Беларускай ССР», Мїнск, 1972; «Археология Украинской ССР», Кїїв, 1985; «Археология СРСР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР», Москва, 1987.

Науковї здобутки І.І. Артеменка втїлилися також у рукописї докторської дисертацїї «Середня та Верхня Надднїпряньщина наприкінцї енеолїту та за доби бронзи (середина III — початок I тис. до н. с.)», успїшно захищеної в Москві (1977). У 1982 р. Івана Івановича у гострїй конкуренцї обирають членом-кореспондентом АН УРСР, а у 1984 р. — членом-кореспондентом Нїмецького Археологїчного інституту в Берлїні. В його послужному списку також державнї нагороди — орден «Дружби народів» та медаль «В пам'ять 1500-рїччя Києва».

Паралельно з адмїнїстративною та кабїнетною науковою дїяльністю І.І. Артеменко продовжував польовї дослідження могил у Правобережному лїсостепу, вїв колективну тему з дослідження трипїльських поселень-гїгантїв. Очолюючи вїддїл первїсної археологїї та сектор археологїї енеолїту—бронзової доби (1973—1989), Іван Іванович керував пїдготовкою кандидатських дисертацїй В. Клочка, С. Рїжова, Ю. Шилова, дїнших здобувачїв та аспїрантїв.

І сїчня 1987 р. Інститут археологїї вперше за його тривалу історїю очолив корїнний спївробїтник, тодї ще член-кореспондент АН УРСР П.П. Толочко. І.І. Артеменко лишився на посадї завїдувача вїддїлу первїсної археологїї, помітно переживаючи не стїльки втрату директорського крїсла, скїльки змїну ставлення до себе з боку деяких колег. 13 рокїв поспїль він знаходився в епїцентрї подїй археологїчного життя, а тут несподївано для себе опинився на «почесному» узбїччї. Загострилася невилїковна хвороба, і 27 квїтня 1989 р. І.І. Артеменка не стало.

У спадок археологїї Іван Іванович лишив численнї науковї звїти, понад 140 друкованих праць, яскравї колекцїї розкопаних ним старожитностей. Фонд № 31 (І.І. Артеменка) у Науковому архїві Інституту археологїї НАН України налїчує 233 теки з рукописами та фотоматерїалами. У спогадах колег І.І. Артеменко лишився чуїною, уважною до проблем оточуючих людиною.

¹ *Формозов А.А.* О книге Л.С. Клейна «Феномен советской археологии» и о самом феномене // РА. — 1995. — № 3. — С. 227.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ІВАНОВИЧА ПРИВАЛОВА

У серпнї цього року виповнилося б 55 рокїв донецькому археологу Олександру Івановичу Привалову, який трагїчно загинув 20 липня 2002 р. пїд час розкопок кургану в Донецькій обл.

Він народився 10 серпня 1949 р. у с. Золотарївка Кїровоградської обл., дитинство та юнїсть провів у мїстї Приднїпровськї Днїпропетровської обл., куди в 1952 р. переїхала його сїм'я.

Вступивши в 1970 р. на першїй курс історичного факультету Днїпропетровського державного унїверситету, Олександр Іванович

продовжив навчання в Донецькому державному унїверситетї, який і закінчив у 1976 р.

З 1973 по 1978 р. О.І. Привалов керував археологїчним гуртком у Донецькому Палацї пїонерїв та школярїв ім. О.М. Горького, а з 1978 по 1987 р. працював науковим спївробїтником археологїчної новобудовної експедицїї Донецького унїверситету.

Потїм сїмейнї обставини змусили його певнїй час (з 1988 по 1997 р.) працювати в кооперативних та акцїонерних органїзацїях м. Донецька. А вїд 1997 р. і до останнього дня свого життя Олександр Іванович обїймав

Експедиція «Дніпро—Донбас», с. Магдалинівка, 1970 р. Прямо — О.І. Привалов

посаду наукового, згодом — старшого наукового співробітника Донецького обласного краєзнавчого музею.

Олександр Іванович зі шкільних років захоплювався археологією, брав участь в археологічних експедиціях Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького під керівництвом відомого дослідника-краєзнавця Л.П. Крилової та в загонах експедиції «Дніпро—Донбас» Інституту археології АН Української РСР під керівництвом Д.Я. Телєгіна, С.Н. Братченка і О.С. Біляєва на території Дніпропетровської обл.

Ще будучи студентом, а потім і дипломованим спеціалістом, Олександр Іванович брав участь у роботі археологічних експедицій Донецького краєзнавчого музею і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в Донецькій обл. У 1978—1987 рр. він проводив самостійні новобудовні розкопки курганів та розвідки в Донецькій і Луганській областях.

З 1999 по 2002 р. Олександр Іванович очолював археологічну експедицію Донецького краєзнавчого музею та Донецького університету, яка проводила дослідження двох поселень доби бронзи біля с. Стара Ласпа Тельманського р-ну Донецької обл.

Під час цих робіт улітку 2002 р., проводячи розвідки в околицях села, він виявив сучас-

ний грабіжницький хід у великому кургані, відомому місцевим жителям під назвою Кирсан-Аба. Це змусило його розпочати непланові охоронні розкопки кургану. Спonsorську допомогу надало місцеве ТОВ «Авангард», яке забезпечило роботи потрібною технікою. Саме під час цих розкопок у процесі дослідження катакомбного поховання доби бронзи і загинув Олександр Іванович унаслідок обвалення склепіння катакомби.

Починаючи із шкільних років і протягом усього свого свідомого життя О.І. Привалов самовіддано працював у галузі археології південного сходу України. Він відкрив, дослідив та ввів до наукового обігу низку нових пам'яток. Його наукові інтереси стосувалися доби бронзи, зокрема культури багатопружкової кераміки. Олександр Іванович брав участь у наукових конференціях, опублікував понад 20 друкованих праць, у тому числі книгу «Список археологічних пам'яток: Донецька область», К., УООП., 1988 (у співавторстві з О.Я. Приваловою) та низку статей у наукових збірках.

У пам'яті колег Олександр Іванович Привалов залишиться як самовідданий археолог-польовик, невтомний відкривач і дослідник нових пам'яток, які склали цінний доробок у галузі вивчення археології первісної доби південного сходу України.

С.В. Конча

ДО 85-річчя

ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

З іменем Дмитра Яковича Телегіна пов'язана ціла епоха в становленні вітчизняної археології мезоліту, неоліту та енеоліту. Нині можна наголосити, що незалежно від того, які ще нові відкриття будуть зроблені і як зміняться погляди фахівців на характер історичних процесів первісної доби, ім'я Дмитра Яковича назавжди буде вписане золотими літерами в історію української археології.

Народився Дмитро Якович 26 жовтня 1919 р. у с. Плисове Зміївського р-ну на Харківщині у багатодітній селянській родині. На початку 30-х рр. сім'я Телегіних перебирається у Донбас, де і розпочалася трудова біографія молодого Д.Я. Телегіна. Гуманітарні здібності проявилися рано. Закінчивши у 1936 р. річні вчительські курси, сімнадцятирічний Дмитро починає викладати у початкових сільських школах. Одночасно він продовжує підвищувати власну освіту. У 1940 р. закінчує історичний факультет педа-

гогічного інституту у м. Слов'янську, і вже невдовзі був призначений директором школи у с. Красному.

Шлях молодого педагога перервала війна. У листопаді 1941 р. Д.Я. Телегін відправляється на фронт рядовим і зустрічає перемогу у травні 1945 р. у місті Кенігсберзі у званні старшого сержанта. Після звільнення з лав армії 1946 р. Дмитро Якович вступив на історичний факультет Чернівецького університету, а після його закінчення — до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Його науковим керівником був видатний вчений академік АН УРСР Петро Петрович Єфименко (1884—1969), який у ті роки обіймав посаду директора Інституту.

Об'єктом дослідження аспіранта Д.Я. Телегіна були неолітичні пам'ятки з його рідних країв — поріччя Сіверського Дінця. Після успішного захисту кандидатської дисертації 1953 р. Дмитро Якович активно цікавиться широким колом проблем від палеоліту до скіфів та ранніх слов'ян¹. Так само широким є географічний діапазон — Донеччина і Наддніпрянщина, Полісся і Білорусь, Надазов'я і Закарпаття. Не менш різноманітною є і тематика — домобудівництво і господарство, міжкультурні зв'язки і хронологія, конструкції поховальних споруд і технології виготовлення кераміки, проблеми кордонів та етнічної інтерпретації археологічних культур. На перший погляд, підхід Д.Я. Телегіна міг би здатися надто еkleктичним та за цією зовнішньою тематичною і просторовою розкиданістю крилася цілеспрямована і систематична робота.

Головним об'єктом наукових інтересів Дмитра Яковича, як і в аспірантський період, лишилася неолітична доба. У 1950—1960-х рр. роки ця важлива епоха на теренах України вивчалася спорадично. Українське неолітознавство лишалося на провінційному рівні, суттєво відстаючи від російського, де працювали такі видатні дослідники, як А. Брюсов, О. Бадер, Н. Гуріна, А. Формозов. Джерельна база була слабкою, а узагальнювальні праці з неоліту як для усєї України, так і по окремих її регіонах, були відсутні.

Поряд із наполегливою роботою над дослідженням неолітичних пам'яток Подніпров'я і Лівобережжя, у ці роки Дмитро Якович робить багато цікавих спостережень над еволюцією неоліту України та сусідніх територій. Поєднання результатів масштабних польових робіт з широкими узагальненнями на тлі східноєвропейського неоліту дали змогу Д.Я. Телегіну підготувати докторську дисертацію «Дніпро-донецька неолітична культура». В цій роботі не лише систематизовано величезний матеріал, а й зроблено принципово нові для свого часу висновки щодо способу існування та еволюції людських спільнот неолітичної доби в Україні та за її межами.

Дисертація була захищена 1967 р., а через рік за її матеріалами вийшла монографія «Дніпро-донецька культура»², що відразу ж вивела її автора в ряди провідних археологів-неолітиків Радянського Союзу. Поряд із монографією В. Даниленка «Неоліт України» (Київ, 1969) праця Д.Я. Телегіна знаменувала собою завершення важливого етапу у становленні української школи неолітознавства. Українська школа дослідників неоліту сягає рівня московської і ленінградської.

У своїй книзі Д.Я. Телегін викладає власне бачення неолітичної революції на теренах України. Ідею відтворювального господарства, як і більшість доместикованих тварин та рослин, первісні землероби України запозичили від сусідів з півдня. Проте місцева людинність виробила власні форми землеробсько-скотарського способу життя, яким відповідала цілком своєрідна культура. Багаті археологічні джерела у поєднанні з антропологічними даними, отриманими з надазовських і надпорізьких могильників, переконливо свідчили, що населення неолітичної доби північних та східних областей України не було прийшлим ззовні, а продовжувало місцеву лінію розвитку. Д.Я. Телегін доходить висновку про спорідненість неолітичного населення України на теренах від Волини до Сіверського Дінця.

Дещо згодом дослідник висловив думку, що генетична лінія розвитку дніпро-донецьких племен не обірвалася з настанням епохи міді. На їхньому підґрунті постала мариупольська культура Надазов'я, яка, у свою чергу, відіграла певну роль у генезі середньостогівської культури. Північні поліські групи великої дніпро-донецької спільноти брали участь у формуванні тшинецької і сосницької культур доби бронзи, що багато дослідників бере до уваги при вивченні найдавніших коренів слов'янства.

Невдовзі після отримання докторського ступеня Д.Я. Телегіна було призначено завідувачем відділу археології кам'яної доби Інституту археології АН України, який він незмінно очолював майже 20 років. За ці роки відділ опублікував велику кількість нових матеріалів і наукових розробок, підготував плеяду молодих фахівців, багато з яких стали згодом провідними. Відтак, Дмитро Якович

один з фундаторів сучасної вітчизняної школи дослідників кам'яної доби України.

Відповідальна адміністративна посада не відірвала вченого від дослідницької роботи. На початку 1970-х років Дмитро Якович звертається до вивчення мідної доби й випускає у світ нову фундаментальну монографію, присвячену середньостогівській культурі³. Ця культура степів Нижнього Подніпров'я і басейну Дона була найдавнішою з культур рухливих скотарів степу, відомих на той час на теренах від Карпат до Китаю. Саме тут, на думку Д.Я. Телегіна, міг знаходитися первинний центр відгінно-скотарської форми господарства, і саме звідси, а не навпаки, як вважалося раніше, скотарська економіка поширювалась у казахські, приалтайські, монгольські степи. Виявлені і проаналізовані Д.Я. Телегіном матеріали демонстрували це з достатньою наочністю.

На черзі постало завдання простежити витоки спільнот доби неоліту й міді. І це завдання було також виконано на відповідному епосі рівні з появою у 1982 р. монографії «Мезолітичні пам'ятки України»⁴. У цій праці вперше були узагальнені і систематизовані усі відомі на той час в Україні пам'ятки доби мезоліту, більшість з яких дослідник вважає автохтонними. Мезолітичні культури розглянуті як підґрунтя пізніших неолітичних.

Через два роки після виходу цієї праці Дмитро Якович відсвяткував свій 65-річний ювілей. Втім уже немолодий дослідник продовжує вражати різноманітним науковим інтересів. Серед них північні дослідження доби мезоліту, неоліту, енеоліту, популяризація знань про археологію та давню історію України за кордоном⁵ і співпраця з американськими та німецькими фахівцями з дослідження проблем доместикації коня і найдавнішого конярства⁶, і фундаментальні роботи з вивчення і систематизації яскравих і самотніх поховань мариупольського типу⁷, і проблематика співвіднесення ареалів давніх культур з областями поширення архаїчних гідронімів⁸ та багато іншого.

У 1990-х рр. додалася ще нова тема — козацтво. Саме Д.Я. Телегін створив у 1991 р. при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури науково-дослідний центр «Часи козацькі», який вже чимало досяг у дослідженні козацької тематики.

Окрім суто наукової діяльності Дмитро Якович виявляє активну громадську позицію, виступаючи, зокрема, одним з фундаторів і провідних діячів Товариства охорони пам'яток, у якому очолює секцію охорони пам'яток археології. Під його керівництвом і наставництвом сформувалися десятки науковців, які продовжують нині в Україні його справу.

Учні та колеги шановного Дмитра Яковича вітають його з ювілеєм, широко бажають міцного здоров'я та нових наукових відкриттів.

¹ *Telegin D. Я.* Каталог наукових друкованих праць. — Луганськ: Шлях, 2000. — С. 5—7.

² *Telegin D. Я.* Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — Київ: Наукова думка, 1968.

³ *Telegin D. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — Київ: Наукова думка, 1973.

⁴ *Telegin D. Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тис. до н. е.). — К., 1982.

⁵ *Telegin D. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper // BAR International Series. — Vol. 287. — Oxford, 1986; Telegin D. On the Yamna Culture // Current Anthropology. — Vol.*

28. — # 3. — 1987; Telegin D., Titova E. La zone des steppes // Atlas du Neolithique europeen. — L'Europe orientale. — 1993; Telegin D. Storia e cultura della popolazioni dell' Europa orientale nella fase iniziale dell eta dei metalli // Storia d'Europa. — Vol. II. — Torino, 1994.

⁶ *Anthony D., Telegin D., Brown A. The Origin of Horseback Riding // Scientific American. — Vol. 265. — № 16. — 1991.*

⁷ *Telegin D. Я.* Неолітичні могили мариупольського типу. — К., 1991.

⁸ *Telegin D. Я.* Іллірійські та фракійські гидроніми правобережної України в світлі археологічних досліджень // *Balkanica. — XXIII. — Белград. — 1992.*

ДО ПОРТРЕТА ЄВГЕНА ВАСИЛЬОВИЧА ЧЕРНЕНКА

Ми якось звикли до традиційного вітання: «Як життя?». Є.В. Черненко, відчуваючи де-яку його беззмістовність та вульгарність, завжди іронічно відповідає: «Минає!»

Дійсно, життя минає. Здається, зовсім недавно відзначали 65-річний ювілей Євгена Васильовича, в журналі «Археологія» надрукували відповідний урочистий текст, випили — а ось уже 70. Цікаво, що за «кистекший період» ювіляр не змінився ні фізично, ні морально. Тому тих, хто цікавиться біографією Є.В. Черненка або його послужним списком, відсилаю до офіційної статті в № 3 журналу за 1999 р. Вона цілком підходить до теперішньої події, із заміною ювілейної дати. Ми ж, привітавши ювіляра, поговоримо неформально, але все ж таки керуючись головними положеннями згаданої статті, певним чином коментуючи їх.

Науковий шлях Євгена Васильовича є просто хрестоматійним прикладом кар'єри (у позитивному розумінні цього слова) археолога. Головне в ній, як неодноразово казав мені ювіляр, — займатися наукою, а не діями, які Черненко визначає словом, знайомим усім чоловікам. Керуючись цим принципом, Є.В. став тим, ким став, — всесвітньвідомим ученим, широко знайомим вузьким фахівцем з озброєння та військової справи кочовиків ранньої залізної доби.

Вузький фахівець — не недолік ученого, як чомусь іноді вважають. Герой улюблено-

го Черненком письменника О. Куваєва визначив це так: «Лезвие скальпеля и острие иглы тоже узки. Расчлняют и соединяют — вот благородная задача узкого специалиста». Ще невідомо (а втім, мені якраз добре відомо), що є дійсно завданням археолога: бути знавцем усього потроху чи досконально знати тільки свій предмет. І найкращим доказом високої собівартості вузького фахівця є те, що саме до нього у разі потреби «енциклопедисти» йдуть із запитаннями: «Євгене Васильовичу, а що це за меч ми знайшли? Це скіфський? А як датується? А чому саме V століттям?» Така експлуатація інтелекту — найкраща винагорода науковцеві за його працю, і я жодного разу не чув, щоб Черненко відмовив будь-кому в консультації чи пораді, бодай би це був його колега — вузький фахівець у іншій галузі, студент або військовий.

До речі, про військових. За роки незалежності в українському війську народилося позитивне тяжіння до знань військової історії (Є.В. у своєму стилі зараз би наголосив: «Просто — до знань»). Зрозуміло, що першим об'єктом військових істориків стали скіфи (до моїх сарматів вони, ймовірно, ще не дійшли у своїх пошуках), і також зрозуміло, що головним консультантом, науковим керівником тощо став Є.В. То до всіх його численних регалій (доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Німецького археологічного інституту, член ученої ради та

Є.В. Черненко

спеціалізованої ради Інституту археології, член редколегії журналу «Археологія» тощо) тепер можна додати, як у кіно, «військовий консультант».

Там, у ювілейній статті, далі йдеться про польову роботу Є.В. Усе вірно. Був начальником (і нині керує українсько-німецькою експедицією на Більському городищі), заступником начальника і таке інше. Але ж яким начальником! Пригадую Краснознаменську експедицію початку 70-х минулого століття (Господи, як звучить! — дійсно, життя минає). Кургани курганами, вони в степу, а після спекотного дня напруженої праці на нас чекали затишні будиночки пансіонату на березі моря, триразове харчування (головний принцип Є.В. — «накормить солдат горячєй пищєй», усе за статутом) та, продовжуючи військові алюзії, вільний час. Хто і як його реалізує, начальник демократично не контролював, але вранці не вийти на роботу було просто соромно. Це щодо педагогічних здібностей Є.В.

Взагалі як учень Черненка я хотів би зупинитися саме на цьому боці його натури. Не можна сказати, що він належить до тих наукових керівників, що наставляють кожен крок та кожне слово своїх підопічних або з ревностями відслідковують обов'язковий збіг думки учня з власною. Ще коли я просив його стати науковим керівником моєї кандидатської, він, погодившись, одразу попередив, що працювати за мене і на мене не буде, і виклав головну, на його погляд, вимогу до наукового керівника — не заважати. Тепер я розумію, що навчання почалося з цієї фрази, оскільки нині і сам сповідаю цей принцип.

Головне ж, чого навчає Черненко, — думати (це зовсім не іманентно і не так легко, як помилково вважають ті, хто цього не вміє) та викладати свої думки на папері (що ще складніше). На жаль, мушу констатувати, що мова більшості наших наукових праць далека від пушкінської або, якщо хочете, ростовцевської. І недарма лєвова частка зауважень

Є.В. під час обговорення робіт стосується саме їхніх стилю та мови. Цьому не навчають в університеті та не вимагають першочергово на обговореннях — мовляв, пише, як може. Черненко так не вважає, навпаки, він каже — якщо не може, нехай не пише. Тут його позиція збігається з думкою «золотого пера» нашої науки, покійного професора П.І. Карішковського: «Каждый, кто хоть однажды осмелился письменно изложить свои мысли, сподобился вечности».

Пригадую, як Є.В. навчив мене одному з головних прийомів викладення — обирати назву роботи. Одразу зазначу, що назва, на думку вчителя, має бути передусім якнайкоротшою. Це щодо форми, про зміст я не кажу — зрозуміло, що він має точно відбивати головну ідею роботи. Отже, написав я одну зі своїх перших статей та назвав її дуже, як мені здалося, науково: «К вопросу об одном из типов сарматского пояса». Приніс свій «добробок» Є.В. Далі відбувся приблизно такий діалог:

Є.В. — Щось довгенько... А як на тебе, є в науці таке питання, про типи сарматського поясу?

Авт. (розгублено). — Здається, ні.

Є.В. — От і добре, тоді «к вопросу» знімаємо. Тепер так: «Об одном из типов». А їх багато?

Авт. (все ніяковіє та ніяковіє). — Та, мабуть, ні... точно невідомо.

Є.В. — Ну, й до чого «один из»? Хай буде «О сарматских поясах», ти ж про них саме й пишеш.

Авт. (ображено). — То давайте викинемо й пояси, хай буде просто «О».

Є.В. (замріяно). — Це було б ідеально, але не зрозуміють.

Відтоді я не просто пишу, а безліч разів перечитую, як саме написав, що й раджу своїм молодим колегам. І ще, з дозволу ювіляра (бо ця стаття присвячена все ж таки йому), хотів би навести для них рядки К. Паустовського про те, як цю проблему вирішував великий шанувальник СЛОВА Ісак Бабель: «Прежде всего я выбрасываю из фразы все лишние слова. Нужен острый глаз, потому что язык ловко прячет свой мусор, повторения, синонимы, просто бессмыслицы и все время как будто старается нас перехитрить».

Відомий археолог, засновник пітерської школи хронологів та далеко не однозначна постать у нашій науці Л.С. Клейн нещодавно надрукував в одній із книжок поважного журналу «Stratum Plus» такі собі «Заповіді учасникам археологического семинара Л.С. Клейна», серед яких є цікавий розділ «Как писать ясно (двадцать правил хорошего стиля)». Ці положення цілком вірні та придатні, хоча й супроводжуються дещо претензійним підзаголовком «Годы чеканки 1964—1995» (мовляв, скрижали, не більше не менше. Ну що ж, маестрові можна, проте він сам слушно рекомендує в одному з пунктів: «Не надо, чтобы сквозь текст проглядывали пальцы, сплошь

унизанні перстнями». Та я не про те). Черненко теж міг би «викарбувати» не гірші поради, і чому він це досі не зробив — не знаю. Може, тому, що вважає вміння писати неодмінною якістю археолога, без якої нема чого й починати займатися наукою. Він ніколи не говорив мені, чи приємно йому, коли колеги схвалюють мій стиль (таке іноді трапляється). Сподіваюся — так, і нехай це буде хоч часткою моєї подяки вчителю.

Школа Є.В. Черненка — передусім у тому, щоб навчити молодого науковця з повагою ставитися до розуму та до тих, у кого він є. Велими толерантний у людських взаєминах, він принципний та, коли треба, безжалюсний до наукової роботи, що не витримує критики. Зрозуміло, що форма цієї критики різна: від щадного режиму для початківців до аргумен-

товано нищівних зауважень опонентам свого рангу. Є.В. взагалі справляє враження веселого доброго сибарита, котрий усім задоволений та всіх любить, але мені він довіряв точні і вбивчі характеристики наукового рівня того чи іншого «вченого». Не буду їх наводити, скажу лише, що в лавах учасників «Битви с дураками», яку оспівав Андрій Макаревич, Черненко завжди в перших шеренгах.

Для звичайної людини 70 років — це багато. Для вченого — замало. Оскільки завжди є плани, завжди є що сказати і що досліджувати. Хай вистачить Вчителю часу на здійснення всіх його задумів!

Від імені та за дорученням
друзів, колег, учнів
та від себе особисто

О.В. Симоненко

ПОДВИЖНИЦЬКЕ СЛУЖІННЯ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕЇ

1 квітня 2004 р. на урочистому зібранні громадськості України, що відбулося в Київському будинку вчителя, Ларисі Іванівні Крушельницькій, доктору історичних наук, професору, почесному директору Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України була вручена премія імені Олени

Теліги «за подвижницьке служіння Україні на ниві науки і культури і особливу цивільну відвагу і високоталановиту книгу «Рубали ліс... (Спогади галичанки)». Лариса Іванівна стала четвертим лауреатом цієї почесної премії, з якою її щиро вітали члени Комітету фундаторів Микола Плав'юк, Анатолій Матвієнко, Віталій Корж, а також попередні лауреатки — уславлена поетеса Ліна Костенко, відомий критик і літературознавець Михайлина Кошубинська, громадська діячка Ніна Марченко. З цією почесною нагородою щиро вітають Ларису Іванівну співробітники і дирекція Інституту археології НАН України, а також редколегія журналу «Археологія».

Археологи добре знають і цінують Ларису Іванівну як авторитетного фахівця, відомого й шанованого не тільки в Україні, а й далеко за її межами. За 40 років праці нею відкрита і досліджена величезна кількість археологічних пам'яток у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій та інших областях, які уточнили культурно-етнічну карту Східно-карпатського регіону доби бронзи та початку доби заліза, у тому числі досліджені широкими площами багаточарові поселення — Бовнів, Лагодів, Непоротівська група пам'яток, Черепнин, Звенигород, могильник кінця бронзової доби у Сопоті, солеварні центри Лоево, Текуча та багато інших пам'яток.

Лариса Іванівна Крушельницька — автор понад 150 наукових праць, до того ж з влас-

ними ілюстраціями. Серед них — монографії: «Північне Прикарпаття і Західна Волинь доби раннього заліза» (1976), «Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи» (1985), «Чорноліська культура Середнього Придністров'я» (1998). Вагомий внесок Лариси Іванівни і в дослідження пам'яток галицького періоду. Це провідні розділи у колективній праці «Пам'ятки галицького періоду в межиріччі Вісли, Дністра та Прип'яті» (1993) та ін., в яких узагальнено питання соціально-економічного розвитку і культурних зв'язків Східнокарпатського регіону з Центральною Європою, питання заселення цієї території, а також походження і трансформації багатьох європейських культур і народів — фракійців, іллірійців, кельтів, слов'ян тощо.

10 років Лариса Іванівна Крушельницька очолювала одну з найбільших бібліотек України — Львівську наукову бібліотеку ім. В. Стефаника НАН України, яка є найповнішим і найціннішим зібранням україніки. Завдяки наполегливим зусиллям Лариси Іванівни зросла науково-дослідницька і політична діяльність установи, створено науково-дослідницький центр періодики, на базі фондів відкриті Австрійський і Німецький бібліотечні зали як важливі осередки культурних зв'язків Львова з Австрією та Німеччиною. Лариса Іванівна на всіх рівнях невтомно відстоює інтереси бібліотеки як національного культурно-наукового закладу, як національної культурної Скарбниці.

За народженням і вихованням Лариса Іванівна належить до роду галицьких інтелігентів-письменників, публіцистів і патріотів. Таким був її дід Антін Крушельницький — письменник, журналіст, редактор, видавець, просвітителі і педагог. Крім численних прозових творів різних жанрів, він залишив низку перекладів (зокрема Г. Ібсена, Б. Пруса, Елізи Ожешко), багато зробив для розвитку української школи як автор шкільних підручників; працював учителем, директором школи, міністром освіти УНР.

Таким багатогранним за талантом, освітою і покликом душі був і її батько Іван Крушельницький — поет, прозаїк, художник, мистецький та літературний критик (закінчив Празький університет, навчався в Мистецькій академії та Театральній школі у Відні).

Мати, Галя Левицька, закінчила Віденську музичну академію; видатна піаністка, викладач музики, професор Львівської консерваторії, вільно володіла вісьмома мовами, прекрасний знавець світової літератури і культури, пропагандист світової та української музики. Уперше у Львові виконувала твори Козьцького, Ревуцького, Колесси. Також друкувалася в періодичних часописах.

Лариса Іванівна гідно продовжує сімейну традицію літератора і публіциста, про що свідчать її яскраві праці в періодичних виданнях і особливо книга мемуарів («Рубали ліс...

(Спогади галичанки)», Львів, 2001). «Спогади» — не стільки біографія Лариси Іванівни, скільки історія родів — батька та матері — Крушельницьких та Левських у тісному контексті з усіма історичними подіями та конкретними учасниками і свідками багатьох подій культурного і частково політичного життя Галичини протягом XIX ст. Власні враження і переживання підкріплені численними документальними матеріалами, листами, спогадами, фотографіями родичів і знайомих. А коло спілкування родини — світ галицької інтелігенції, широко відомі і визнані поети і прозаїки, художники, композитори і музиканти, вчені і політичні діячі: Іван Франко, Михайло Грушевський, Олександр Олесь, Юрій Косач, Василь Стефаник, Ярослав Галан, Нестор Нижанківський, Микола Колесса, Станіслав Людкевич, Святослав Гордінський, Олена Кульчицька, Софія Вальницька, Софія Лісса, Осип Турянський, Богдан Лепкий, Кирило Студинський, Василь Щурат, Михайло та Антін Рудницькі, Василь Барвінський, Іларіон Свенціцький та багато інших.

...Сповнені надій на нове життя і працю на омріяній Великій Україні, український Дон Кіхот Антін Крушельницький з дружиною Марією, дочкою Володимирою, синами Іваном, Остапом, Богданом, Тарасом, двома молоденькими невістками Наталією та Стефою і п'ятирічною онукою у липні 1934 р. зібрався у Харкові. А 18 грудня того ж року газета «Правда» уже повідомляла про розстріл Івана і Тараса. Інші були знищені пізніше, у багатостраждальних Соловках, разом з тисячами жертв масового сталінського терору.

Ліс зрубали... З великої родини Крушельницьких живими залишилися мала Лариса, яку відшукала і сама вивезла з Радянського Союзу керівник Політичного Червоного Хреста Катерина Павлівна Пешкова, та невістка Стефа, яка через два тижні після розстрілу Тараса народила доньку — нині відому піаністку, ректора Інституту ім. Лисенка у Львові Марію Тарасівну Крушельницьку.

У художньо-літературному плані «Спогади» належать до кращих зразків мемуарного жанру — це яскравий щоденник буднів і свят родини, її безвинного жорстокого нищення, а також історія Галичини крізь призму життя кожного з членів родини та самої авторки від дитячого сприймання світу до сьогодення.

Ця книга — Епітафія над усіма розкиданими по гулягах невідомими могилами і Реквієм по страчених душах.

Читаючи «Спогади», кожен мимоволі замислиться і про свою долю, і про власну громадянську позицію у сучасному суспільстві.

Цій талановитій книзі, як одному із найяскравіших свідоцтв епохи, пока всяким сумнівом, належить довге життя.

Побажаємо ж її автору — Ларисі Іванівні Крушельницькій — довгих творчих років.

І.М. Шарафутдінова

МАМОНТИ У ПАРИЖІ (Міжнародна виставка «У часи мамонтів»)

17 березня 2004 р. у Парижі у Великій галереї еволюції (La Grand Galerie de l'Evolution) відкрилася міжнародна виставка «У часи мамонтів».

Велика галерея еволюції, експозиція якої розташовувалася на площі 6000 м², розповідає про розвиток життя на Землі. Сама Галерея входить до складу Національного музею природознавства (Muséum national d'Histoire naturelle) — культурного та науково-дослідницького закладу, відомого не лише у Франції, а й далеко за її межами. Цей заклад створений ще 1793 р. До його складу крім Галереї еволюції входять палеонтологічний, анатомічний, мінералогічний, геологічний та плеоботанічний музеї, ботанічний сад, бібліотека-медіатека, оранжерея ботанічного саду, звіринець, зоосад, музей Людини тощо. Національний Музей природознавства є одним з провідних осередків міждисциплінарного вивчення навколишнього середовища та його взаємовідносин з людиною.

Зорганізована виставка повністю відповідає науковому міждисциплінарному напрямку, який є пріоритетним у роботі Музею.

Отже, виставка «У часи мамонтів» у Парижі. Великі афіші із зображенням мамонта заповнили місто. Підготовці виставки, моменту її відкриття було присвячено багато сюжетних радіо- та телепередач, статей у газетах і журналах. На виставці репрезентовано матеріали із Франції, України, Росії, Чехії, Польщі, США. Уперше в одному місці зібрано експонати та ілюстративний матеріал, який відкриває публіці МАМОНТА — цього викопного ссавця, його середовища проживання та роль у житті його сучасника — первісної людини. В експозиції виставки можна виділити кілька аспектів:

- навколишнє середовище за часів мамонта;
- мамонт як фізичний об'єкт;
- мамонт — об'єкт полювання первісної людини;
- мамонт і матеріальна культура;
- мамонт у мистецьких витворах первісної людини.

Усі експонати виставки можна назвати унікальними: скелет мамонта з острова Ляхов, що був подарований Франції у 1912 р., мамонтеня Діма, кістки мамонта з Колумбії, що вражають своїми розмірами, муміфіковані органи мамонта (нога із залишками хутра, вуха), зразки волоссяного покриву тощо.

© Л.В. КУЛАКОВСЬКА, 2004

Досить добре передано навколишнє середовище часу існування мамонта та його попередників: тваринний та рослинний світи.

Значна частина експозиції присвячена культурі первісної людини за часів мамонта. Першим експонатом цього розділу є виконана французькими колегами реконструкція житла із кісток мамонта із Мізіна, яка, на жаль, досить далеко від оригіналу. В інтер'єрі — оригінальні кістки мамонта з геометричним орнаментом із Мізіна (лопатка, дві нижні щелепи, гомілкорова кістка, фрагмент тазової, оброблені фрагменти бивня мамонта, молотки з рогу північного та гігантського оленя). Наступний та заключний розділ експозиції присвячено духовній культурі людини, яка тим чи іншим чином була пов'язана з мамонтом (зразки мобільного мистецтва, знаряддя праці та зброя із бивня мамонта, зображення самого мамонта у скульптурному та графічному виразі).

Найбільш презентативною є колекція антропоморфної пластики: жіночі статуетки з Костьонок, Гагаріного та Мальти (Росія), Дольніх Вестоніц (Чехія), Леспюг, Брассампуї та Ложері Ба (Франція), відома «іграшка» на шарнірах із Брно (Чехія), фантастична фігура чоловіка з головою лева із Голенштайна та зображення мамонта і коня із Фогельхерда (Німеччина), серія зооморфних фігурок із Павлова (Чехія), унікальна біжутерія із Мальти та Мізіна. Надзвичайний інтерес становить бумеранг (Польща), виготовлений з цілого фрагмента бивня.

Україна на виставці «У часи мамонтів» була представлена двома організаціями: Інститутом археології НАН України та Національним музеєм історії України, які експонували матеріали з верхньопалеолітичної стоянки Мізіна, що на Чернігівщині. І це певною мірою символічно. Дослідником Мізіна був Хведір Вовк, який з 1887 до 1905 р. жив, навчався та працював у Парижі, саме в Національному музеї природознавства. Саме тут у 1909 р. були знайдені шедеври палеолітичного мистецтва — схематичні жіночі фігурки із бивня мамонта, щедро прикрашені меандровим та ялинковим орнаментами, унікальний браслет із суцільної бивневої пластини. Саме їх надав Національний музей історії України для виставки «У часи мамонтів».

У 1950—1960 рр. розкопки Мізіна відновила експедиція Інституту археології під керівництвом д. і. н. І.Г. Шовкопляса. У

відкритий ним житловій споруді № 1 було знайдено комплект кісток мамонта з геометричним орнаментом, нанесеним червоною вохрою, який повторював гравіровані меандрові та ялинкові візерунки на статуетках і браслеті. Окрім цих речей тут знаходився браслет, виготовлений з п'яти вузьких бивневих пластин, оздоблених ялинковим малюнком. Автор досліджень І.Г. Шовкопляс інтерпретував їх як мистецькі твори, що прикрашали інтер'єр будівлі, припускаючи, що вони могли бути прикріплені на стіні¹. Згодом член-кореспондент АН УРСР С.М. Бібіков запропонував досить сміливу на той час гіпотезу, інтерпретувавши цей комплект як найдавніші музичні інструменти розряду ударних. Організатори виставки не взяли на себе сміливість репрезентувати цей сюжет на виставці. Проте саме цією версією зацікавився Інститут координації досліджень музичної акустики (IRCAM).

Слід зауважити, що всі експонати є оригіналами, за винятком реконструкції мізинської будівлі. Тут доводиться лише прикро зауважити, що розкопані Інститутом археології залишки мізинської будівлі стали недосяжними для наших співробітників, а також для світового загалу. Реконструкція житла вже близько 10 років не експонується у Національному науково-природничому музеї НАН України, а керівництво музею менше за все зацікавлене в популяризації та престижі української науки.

Окрім оригінальних експонатів на виставці представлено багато фотографій, пов'язаних з експедиціями до Сибіру, США, а також панно (гrotti Шове, Руфіньяк тощо). Слід зазначити, що подання матеріалу на тематичних виставках у Франції, як і скрізь за кордоном, зазвичай супроводжується пояснювальними текстами, великою кількістю ілюстративного матеріалу, експериментальними відеосюжетами, майже обов'язковою анімацією. Особливий успіх має незвичайний тест на вміння побудувати житло із кісток мамонта. Виставка користується великим успіхом не тільки у науковців і долучених до науки людей, а й у широкого загалу. Серед відвідувачів виставки у залах можна побачити як малюка, так і його бабусю, — задоволення від побаченого отримують усі. У невеличкому коридорі поряд із книгою відгуків у маленькій вітринці виставлено фігурку мамонта з підписом «Пане директоре, я дарую Вам свого маленького мамонта, у якого, на жаль, немає бивнів». Ця дитяча безпосередність маленького француза, який віддав для експозиції свою улюблену іграшку, вочевидь, є найкращою рекламою виставки.

Виставка працюватиме до 10 січня 2005 р.

Відкриття виставки було досить камерним. Екс-міністр досліджень пані Клоді Еньоре досить уважно і з великим інтересом оглянула виставку, мала змогу поговорити з кож-

ним її організатором та учасником. Після цього відбулися публічне відвідання виставки та лекція відомого вченого Іва Копенса.

На відкриття були запрошені офіційні представники від України: директор Інституту археології НАН України академік НАН України П.П. Толочко, завідувачка відділу «Археологічний музей» Інституту к. і. н. Л. Кулаковська та старший науковий співробітник відділу кам'яної доби Інституту к. і. н. Д. Нужний, директор Національного музею історії України проф. С.М. Чайковський.

Звичайно ж, успіх виставки залежав від її організаторів, зокрема наукових комісарів: проф. Алана Фуко, д-ра Паскаля Тассі та д-ра Марілен Пату-Матіс. До виставки було видано каталог², альбом виставки³, книгу для дітей⁴ та спеціальний номер журналу «Dossier pour la Science», в якому надруковано статті співробітників Інституту археології НАН України⁵.

У рамках виставки та угоди про наукове співробітництво відбулося наукове стажування співробітників ІА НАН України: к. і. н. Л. Кулаковської та к. і. н. Д. Нужного, які мали змогу опрацювати палеолітичні колекції в Інституті палеонтології людини та відвідати такі пам'ятки, як Ля Мікок (La Micoque — одна з найдавніших у Перігорі багатояркових палеолітичних стоянок), Ля Ферасі (багатояркова стоянка з індустріями м'ястє типу Ля Ферасі, шательперон й оріньяк та з похованнями неандертальців), Пеш-дель-Азе, Ложері Ба, Грот Вофре, Комбарель (довгий коридор з гравірованими зображеннями тварин), Фонт-де-Гом (відомий грот-коридор з палеолітичними розписами, серед яких трапляються зображення у формі даху, що часто ототожнюються з давніми будівлями), Абри Пато (одна із класичних верхньопалеолітичних стоянок з оріньякськими та граветськими шарами). До цього варто додати, що окремі з цих стоянок музеєфіковано (Комбарель, Фонт-де-Гом, абрі Пато), на інших геологічні розрізи законсервовано, і вони придатні для огляду та детального вивчення.

¹ Шовкопляс І.Г. Найдавніші пам'ятки народної художньої творчості на території України // Нар. творчість та етнографія. — 1963. — № 3. — С. 69—73.

² *Au temps des mammoths. Sous la direction de: Alain Foucault, Marylene Patou-Mathis.* — Paris, 2004. — 191 p.

³ *Au temps des mammoths. L'album de l'exposition.* — Paris, 2004. — 64 p.

⁴ *Philippo S. Les dessous du Mammout Tourbillon.* — Paris, 2004. — 43 p.

⁵ *Koualakovska L., Nuzhnyi D. Les armes et les outils du chasseur de mammoths; S. Pean, N. Kornietz, D. Nuzhnyi. Vivre du mammoth au Paleolithique en Ukraine // Dossier Pour la Science.* — 2004. — Avril — juin. — P. 82—96.

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «П'ЯТІ БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

З 20 по 24 травня 2004 р. у м. Керч АР Крим проходила міжнародна археологічна конференція «П'яті Боспорські читання» на тему «Боспор Кімерійський і варварський світ у період античності і середньовіччя. Етнічні процеси».

Ця ювілейна п'ята конференція була організована Кримським відділенням Інституту сходознавства НАН України (керівник д. і. н. А.І. Айбабін) і Керченським центром археологічних досліджень фонду «Деметра» (директор к. і. н. В.М. Зінько), за участю Керченського державного історико-культурного заповідника, і присвячувалася 100-річчю з дня народження видатного археолога й антикознавця В.Ф. Гайдукевича (1904—1966). Оргкомітет конференції одержав понад 120 тез доповідей, однак не всі відповідали тематиці, і тому зібратися в мальовничому передмісті сучасної Керчі, біля стін древнього міста Німфей, змогли не всі бажаючі. У роботі конференції взяли участь понад 80 фахівців, що представляли академічні центри, музеї, історико-культурні заповідники, навчальні заклади освіти Сімферополя, Керчі, Харкова, Донецька, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Краснодар, Темрюка, Тули, Нижнього Новгорода, Анапи, Саратова, Ростова-на-Дону, а також ряду міст Польщі й Німеччини. Найбільш представницькою була делегація Інституту археології НАН України на чолі з членом-кореспондентом НАН України С.Д. Крижицьким і д. і. н. Г.Ю. Івакіним.

Після відкриття конференції співголовами оргкомітету д. і. н. А.І. Айбабіним і к. і. н. В.М. Зіньком своїми спогадами про В.Ф. Гайдукевича поділилася Н.З. Куніна, яка протягом кількох десятиліть працювала разом з Віктором Францевичем. З огляду на побажання учасників минулих читань, під час ранкових і денних засідань була заслухана невелика кількість доповідей, після чого проводилися дискусії, а також обговорення стендових доповідей.

Проблемам факторного аналізу етнічних процесів була присвячена доповідь О.О. Масленнікова (Москва) «Факторный анализ этнических процессов на Боспоре Киммерийском в античную эпоху (К постановке проблемы)». Автор аналізує актуальні напрями сучасних досліджень у цій сфері та робить спробу виді-

лити близько 10 найважливіших, на його думку, факторів, що так чи інакше впливали на темпи і характер етнічних процесів на Боспорі за античних часів. Питання взаємодії греків і варварів у Північному Причорномор'ї в період колонізації пролунали в доповіді С.Л. Соловйова (СПб.) «Греки и варвары в Северном Причерноморье: типы контактов». Виділені ним типи взаємодій відповідають давно існуючим уявленням про процес колонізації північної окраїни грецької ойкумени. У доповіді «Об особенностях земляночного строительства Нижнего Побужья в колонизационный период» С.Б. Буйских (Київ) докладно розглянув одну з найгостріших проблем грецької колонізації, пов'язану із землянковим будівництвом, і дійшов висновку, що як в ольвійському регіоні, так і в інших місцях Північного Причорномор'я землянки і наземні будівлі переважно зводило грецьке населення, що було основною рушійною силою колонізації. Племінний світ Кримського півострова на основі X книги Буття був проаналізований у доповіді С. Цинала (Київ) «Люди Крыма на библейской таблице народов (Быт. X)».

Блок доповідей був присвячений керамічним комплексам у тих чи інших археологічних контекстах. Так, М.Ю. Вахтіна (СПб.) у доповіді «Греческая архаическая столовая керамика в варварских памятниках Северного Причерноморья: время и пути распространения» спробувала на основі конкретних матеріалів охарактеризувати епоху архаїки на території Північного Причорномор'я як надзвичайно сприятливий час для широких, інтенсивних і різноманітних контактів між світом греків і варварів. Дуже важливий проблемі етнічної атрибуції керамічних комплексів була присвячена доповідь А.В. Буйских (Київ) «О керамических комплексах VI в. до н. э. из Ольвии». На думку автора, проблема визначення етносу мешканців грецьких айпокіїв штучно завведена в глухий кут, оскільки за основу взято лише мінімальний відсоток ліпного посуду. Вирішувати її треба комплексно, із залученням усього різноманіття археологічних знахідок. Докладний аналіз пізньоархаїчної кераміки пролунав у доповіді Н.О. Лейтунської (Київ) «Позднеархаическая керамика участка НГС в Ольвии». Основні моменти давньогрецького вельяного обряду розглянула М.В. Скржинська (Київ) у доповіді «Древнегреческая свадьба в отражении росписей ваз, найденных на Боспоре», яка дійшла висновку, що святкування весілля на Боспорі в основних рисах повторювало ритуа-

Учасники конференції в санаторії «Німфей»

ли, характерні для всіх еллінів. *Н.О. Гаврилюк* (Київ) у доповіді «Лепная керамика Тиря эллинистического периода» представила результати обробки масового матеріалу античного міста на основі нових сучасних технологій. Автор доходить цікавого висновку, що ліпний керамічний комплекс елліністичної Тіри відображує, швидше, не етнічний склад населення міста, а прагнення цього населення дотримуватися канонів античної культури.

Важливий проблемі музеєфікації будівельних залишків, що відкриваються на археологічних пам'ятках, була присвячена доповідь *С.Д. Крижицького* (Київ) «К методике подготовки обоснования музеификации архитектурно-археологических объектов античных городов Северного Причерноморья». С.Д. Крижицький запропонував науково обґрунтовану розгорнуту програму підготовки і проведення музеєфікації. Особливу увагу автор приділив проблемам консервації і реставрації багаточисельних пам'яток.

У завершенні ранкового засідання розгорілася гостра дискусія з питань землянкового будівництва і можливостей етнічної атрибуції керамічних комплексів, у ході якої прихильники тієї чи іншої концепції заперечували свої погляди.

Денне засідання відкрилося доповіддю *В.А. Хрищановського* (СПб.) «Новые погребальные комплексы V—IV вв. до н. э. на некрополе Китея». Розглянувши нечисленні ранні поховальні комплекси, автор відзначив їхню інформативність і цінність для розкриття міфологічного змісту дій, що проходили у давнину. Одночасно вибудовані в хронологічній послідовності, вони, на його думку, намічають вектор еволюціонування поховально-поминального обряду на китейському некрополі в V—IV ст. до н. е. Спроба реконструювання етнічної ситуації на хорі Німфейського поліса була представлена в доповіді *В.М. Зінько* (Керч) «Сельское население Нимфейского полиса в IV — начале III вв. до н. э.». Усвідомлюючи специфічність археологічних

джерел, автор на великих матеріалах своїх досліджень дає розгорнуту картину процесу взаємодії елліністичного населення і варварських племен, виділяє його складові й особливості.

Г.О. Ломтадзе (Москва) у доповіді «К реконструкции микроэкономической ситуации на хоре Европейского Боспора» на основі аналізу масового амфорного матеріалу з пам'яток Караларського узбережжя Азовського моря намічає загальні економічні та господарські зв'язки, і не просто взаємозв'язок і взаємозалежність у сфері виробництва, а загальні торгові контакти: прямі чи опосередковані.

Докладному аналізу цілої групи скульптурних пам'яток боспорської культури була присвячена доповідь *О.А. Савостіної* (Москва) «Культурное самоопределение: этнос и *genos* в изображениях правителей Боспора». Персонаж цих статуй, ставши символом плінності часу, визначив обличчя і прийдешню епоху, пов'язавши єдиним вузлом «еллінізм» та «іранство» не лише у своїй, а й у боспорській долі. Масові знахідки в шарах міських святилищ, пов'язані з виробництвом і ремеслами, розглянула *Н.В. Молева* (Нижній Новгород) у доповіді «Производственные вотивы в Китейском святилище». Набір цих знахідок, що супроводжує такі вотиви, на думку автора, типовий для хтонічних культів родючості. Унікальний знахідці із сарматськими знаками була присвячена доповідь *В.В. Кравіної* (Київ) «Свинцовая пластина с сарматскими знаками из Ольвии». Загальні проблеми зміни етносів і релігійних поглядів на просторах Боспорської держави були розглянуті в доповіді *Казимира Банека* (Краків) «Этнос и религия».

На завершення денного засідання поряд із заслуханими доповідями були обговорені також стендові доповіді *О.Ю. Соколової* (СПб.) «О фортификационной системе Нимфея»; *О.М. Бутягіна* (СПб.) «Пять лет работ Мирмекийской экспедиции»; *В.П. Толстікова* (Москва) «Цистерна римского времени на акрополе Пантикапея»; *М.І. Сударева* і *Н.П. Сорочіної* (Москва) «Погребальные сооружения

некрополя Кеп VI—II вв. до н. е.»; *О.О. Завойкіна* (Москва) «Время Клеофона Фасосского на Боспоре»; *Ю.О. Зайцева* (Сімферополь) «Керамические алтарики и курильницы в позднескифской культуре Крыма II—I вв. до н. э.»; *Генріха Гоффмана* (Краків), *Вислава Батора* (Краків), *Леонарда Пелки* (Варшава); *М.В. Русяєвої* «Сцена охоты на чаше из кургана Солоха» і *В.І. Мордвінцєвої* (Сімферополь) «Причерноморский графический стиль в памятниках торевтики Крыма II—I вв. до н. э.».

За графіком конференції один день був присвячений знайомству з археологічними й історичними пам'ятками м. Керчі, а також з археологічним музеєм і лапідарієм. Уже понад 3 роки фонд «Деметра» фінансує цільові програми, спрямовані на вивчення фондів колекцій Керченського музею, а також на повну реконструкцію і комп'ютеризацію. До ювілейної конференції в музеї була повністю завершена реконструкція будинку фондосховища, у якому тепер є й Особлива комора, де гостям показали найбільш цікаві знахідки з дорогих металів із археологічних розкопок. Проте не всі учасники конференції змогли в експертний день повністю відволіктися від доповідей. Начальники боспорських експедицій, які одержують гранти від фонду «Деметра», у новому будинку Центру археологічних досліджень фонду «Деметра» провели семінар, на якому заслухали повідомлення про результати минулого польового сезону і завдання нового. Особливо бурхливе обговорення викликала доповідь Н.О. Гаврилюк про зміни в законодавстві України у сфері дослідження і збереження археологічної спадщини.

Ранкове засідання останнього дня конференції відкрилося доповіддю *І.М. Храпунова* і *С.О. Мульда* (Сімферополь) «Склепы с захоронениями III в. н. э. из могильника Нейзац». На

основі аналізу поховальних комплексів автори дійшли висновку, що мігранти з Північного Кавказу з'явилися в Криму раніше, ніж прийнято було думати, — наприкінці II або на початку III ст. н. е. У доповіді *В.Г. Зубарева* (Тула), *О.О. Масленнікова* (Москва), *А.А. Крайневої* (Тула) «Лепная керамика с городища у села Белинское как источник по этноисторической характеристике местного населения» розглянуто проблеми критеріїв, що характеризують етнічний склад населення. Ця тема була продовжена в доповіді *В.П. Власова* (Сімферополь) «Греческие элементы в керамике поздних скифов Крыма». На думку автора, керамічний комплекс пізніх скіфів Криму відчував античний вплив протягом усього періоду свого існування, а вихідними центрами цього впливу були Боспор, Ольвія і Херсонес.

Кілька доповідей було присвячено етнічним проблемам Криму і Боспору в ранньовізантійський час. Так, *С.А. Шестаков* (Керч) у доповіді «Топография поздних некрополей как показатель этнического состава населения Пантикапея-Боспора» на основі архівних даних виділив окремі ділянки пантикапейських некрополів, пов'язаних з різними етноконфесійними спільнотами. Цікаві етнічні паралелі були представлені в доповіді *А.І. Айбабіна* і *Е.А. Хайреддінової* (Сімферополь) «Новые находки первой половины V в. н. э. из раскопок у с. Лучистое». *І.А. Завадська* (Сімферополь) у доповіді «Декоративно-символическая характеристика фресковой росписи херсонесских склепов как хронологический индикатор» не лише по-новому датує відомі християнські склепи Херсонеса, а й робить спробу розшифрувати символіку цього живопису. Проблемам раннього християнства була присвячена і доповідь *О.О. Зінко* (Керч) «Некоторые особенности религиозной жизни на

Презентація першого тому Керченського лапідарія «Античная скульптура»

Боспоре в період христианізації (III—VI вв. н. е.». Автор виділяє кілька етапів у христианізації Боспору і характеризує кожен із них.

Під час дискусії по закінченні ранкових засідань були обговорені стендові доповіді *А.В. Куликова, О.Д. Чевельова* (Керч) «Клад боспорських срібляних монет III в. н. е. із района Мирмекия»; *В.А. Горончаровського* (СПб.) «Стратегія і тактика боспорської армії перших століть н. е.»; *Д.А. Костричова і В.В. Масякіна* (Сімферополь) «К проблеме начального этапа римского военного присутствия в Крыму»; *Н.Ф. Шевченко* (Краснодар) «Виноградный 1 — поселение эпохи эллинизма в степном Закубанье»; *А.В. Кондрашова* (Краснодар) «Деревянные якоря с каменными штоками: особенности конструкции и датировки»; *А.Н. Шамрай* (Темрюк) «К вопросу локализации селения Корокондамы (археолого-топографический аспект)»; *С.А. Молева* (Нижній Новгород) «Некоторые итоги изучения святилищников из Китая»; *В.І. Кац* (Саратов) «Работа над Сводом керамических клейм Азиатского Боспора»; *І.В. Ачкиназі* (Сімферополь) «Фрагменты терракотовых статуэток из раскопок зольника эсхара и святилища римского времени в Керчи».

Денне засідання було присвячено найбільш пізнім проблемам, розглянутим на конференції. Так, у доповіді *І.О. Гавриухіна* (Москва) «К изучению горизонта хазарского времени на мысе Зюк» проаналізовано знахідки з відповідних археологічних шарів. Доповідь *А.А. Торіки* (Харків) «Река славян» в системі географічних реалій Восточної Європи VIII—X вв. (по даним арабо-персидських авторів)» присвячена питанню локалізації «російської ріки» арабо-перських авторів. Автор обґрунтовано пов'язує її принаймні з двома реальними географічними об'єктами Східної Європи — Волгою і Керченською протокою. Цікава група матеріалів з розкопок Києва була представлена в доповіді *Г.Ю. Івакіна* (Київ) «Перстни золо-

тоордынского времени из Киева». Важливі проблеми природних методів досліджень розглянула *Л.В. Конькова* (Москва) у доповіді «Археометрия в изучении культурных процессов».

Були також обговорені стендові доповіді *А.А. Стоянової* (Сімферополь) «Металлические подвески в форме топориков из Крыма»; *М.І. Храпунова* (Сімферополь) «Администрация византийского Боспора в VI веке»; *Л.Ю. Пономарьова* (Керч) «К топографии средневекового Боспора (христианский некрополь по ул. 51-й Армии)»; *Т.А. Матковської* (Керч) «Памятники боспорянам — защитникам отечества»; *Н.А. Алексеевко* (Севастополь) «Имперская администрация на хазарско-византийском пограничье в Таврике»; *Н.В. Жилинова* (Москва) «Византийская ювелирная традиция»; *Т.Н. Смекалової і С.Л. Смекалова* (СПб.) «Предварительные наблюдения о системах землевладения и землепользования античного Боспора»; *О.С. Мавриної* (Київ) «К вопросу о генуэзско-татарских отношениях конца XIV века».

У заключній дискусії були обговорені також питання подальших конференцій «Боспорські читання», подані рекомендації зі збереження древніх архітектурних деталей і надгробків, виставлених на міських вулицях. До початку конференції був виданий черговий, п'ятий, том «Боспорских исследований» (Ред.-сост. В.Н. Зинько — Сімферополь; Керч, 2004. — Вып. 5. — 542 с.), а також збірник наукових матеріалів міжнародної археологічної конференції «П'ять Боспорські читання «Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы» / Ред.-сост. В.Н. Зинько. — Керч, 2004. — 448 с. У рамках конференції пройшла презентація першого тому зібрання Керченського лапідарія «Античная скульптура» (Київ, «Мистецтво», 2004), на якій авторський колектив і директор видавництва Н.Д. Прибега продемонстрували добре виданий каталог-альбом.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНА ВАСИЛЬОВИЧА СЕДОВА

5 жовтня 2004 р. незадовго до 80-річчя обірвалося життя В.В. Седова — доктора історичних наук, члена-кореспондента РАН, відомого археолога-славіста. В.В. Седову, безсумнівно, належить особливе місце у слов'янознавстві. Він є автором концепції етнокультурної історії слов'янства та узагальнювальних праць із середньовічної археології Східної Європи.

В.В. Седов народився 21 листопада 1924 р. у м. Ногинську Московської обл. Після закінчення середньої школи у 1941 р. В.В. Седов вступив до Московського авіаційного інституту, але вже у листопаді 1942 р. був направлений до діючої армії. На різних фронтах брав участь у бойових діях в Європі та в Манчжурії. Його мужність і військові

заслуги відзначені урядовими нагородами. Після демобілізації у 1946 р. В.В. Седов став студентом історичного факультету Московського університету і спеціалізувався на кафедрі археології. Після закінчення університету в 1951 р. Валентин Васильович був зарахований до аспірантури Інституту археології, співробітником якого він залишався до кінця життя.

Як і більшість археологів його покоління, В.В. Седов у студентські роки пройшов школу Новгородської експедиції, яку очолював його вчитель А.В. Арциховський. Вивчення курганів Новгородської, Псковської та Смоленської землі стало основою для кандидатської дисертації В.В. Седова «Кривичи и словене» (1954). Дослідженню етнічної історії населення Верхнього Подніпров'я і Подвіння від середини I тис. до н. е. до XIII ст. н. е. була присвячена докторська дисертація В.В. Седова, захищена у 1967 р.

Наукові інтереси В.В. Седова були багатограничними: етногенез і етнічна історія слов'ян до формування європейських народностей у середньовіччі, археологія та історія становлення середньовічного міста, археологічне вивчення давньоруського села, слов'янське язичництво і поширення християнства на Русі, археологія та етнічна історія фінно-угрів та балтів. У цілому науковий доробок В.В. Седова становить понад 450 друкованих праць, серед яких 15 монографій. Серед численних наукових праць Валентина Васильовича чільне місце займають ґрунтовні дослідження, присвячені проблемі слов'янського етногенезу і реконструкції етнокультурної ситуації в Східній Європі за доби середньовіччя: «Происхождение и ранняя история славян» (1979), «Восточные славяне в VI—XIII вв. (Археология СССР)» (1982), «Славяне в древности» (1994), «Славяне в раннем средневековье» (1995), «У истоков восточнославянской государственности» (1999), «Славяне: историко-археологическое исследование» (2002).

В.В. Седов удало поєднував якості археолога-енциклопедиста, що зберігав у пам'яті величезну кількість інформації про старожитності різних регіонів Європи — від Повісляння і Подунав'я до Передуралля, і археолога-польовика, талановитого розкопника. Його польові дослідження охоплювали різні області Росії, але старожитності Псковської землі стали об'єктом його особливої уваги.

В.В. Седов також займався значною науково-організаційною роботою. У 1973—1988 рр. від був завідувачем Сектору археологічних Зводів, що займався обстеженням і паспортизацією археологічних пам'яток Європейської Росії. З 1988 р. В.В. Седов очолює відділ польових досліджень Інституту археології АН СРСР. Інакше кажучи, він фактично відповідав за організацію системи ліцензування і контролю за проведенням польових досліджень в ті

часи, коли відцентрові тенденції на археологічному просторі Росії досягли максимальної сили, а можливості для збереження єдиного центру координації польових досліджень виявилися значно обмеженими. У цій ситуації В.В. Седову вдалося зберегти єдину федеральну систему контролю за проведенням польових досліджень і централізованого збереження архівної документації про розкопки.

В.В. Седов був організатором багатьох наукових конференцій, редактором наукових видань, активним членом виконавчих органів міжнародних археологічних організацій, науковим керівником, який виховав значну кількість докторів і кандидатів наук.

Визнанням значного наукового доробку В.В. Седова стало обрання його членом-кореспондентом РАН (1997), присудження йому Державної премії СРСР (1984), премії РАН імені І.Є. Забіліна (1994), Державної премії Росії (1998) і Демидівської премії (1998). До того ж, В.В. Седов був обраний почесним академіком Латвійської академії наук (1994) та отримав медаль Брюссельського університету за досягнення в галузі славістики.

Заслуженою повагою та авторитетом користувався Валентин Васильович серед археологів України. Дружні стосунки пов'язували його з багатьма українськими вченими. В.В. Седов був обізнаний у справах української археології, уважно стежив за польовими дослідженнями і публікаціями українських колег, своєчасно відгукуючись на їхні археологічні здобутки.

Ім'я Валентина Васильовича Седова залишиться серед імен видатних діячів науки. Навічно залишаться його відкриття та наукові здобутки, якими ми користуємося і якими неодмінно користуватимуться наші нащадки.

НАШІ АВТОРИ

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології Північного Причорномор'я пізнього еллінізму — перших століть н.е.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського. Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

КАРВАЙКО Дмитро Володимирович — аспірант відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології доби раннього заліза.

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — старший науковий співробітник Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля. Спеціаліст у галузі середньовічної археології.

КОНЧА Сергій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі історії давніх суспільств.

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології скіфо-античної доби.

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — молодший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі сарматської археології.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології палеоліту.

МАНЬКО Валерій Олександрович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології кам'яної доби.

МОРДВІНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі торевтики та ювелірної справи пізнього еллінізму — перших століть н.е.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, завідувач відділу енеоліту — бронзи Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ПАВЛОВА Вера Вікторівна — старший науковий співробітник Музею історії міста Києва. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ПЕКАРСЬКА Лариса Вячеславівна — доктор історичних наук, науковий співробітник відділу середньовічних старожитностей Британського музею (Лондон).

САГАЙДАК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології середньовічного міста.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі сарматської археології.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ШАРАФУТДІНОВА Ірина Миколаївна — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABV	— Археологічні відкриття в Україні
АДС	— Античная древность и средние века
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВВ	— Византийский временник
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ВОКК	— Вісник Одеської комісії краєзнавства
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ДАМК	— Державний архів міста Києва
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО	— Записки Русского Императорского археологического общества
ІР НБУ	— Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
ІАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ІРАИМК	— Известия Российской Академии истории материальной культуры
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА НЗХТ	— Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
НЗХТ	— Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
НМІУ	— Національний музей історії України
НО	— Надписи Ольвии
НТШ	— Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчеты Императорской археологической комиссии
ОАМ	— Одеський археологічний музей
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РА	— Российская археология
РА ИИМК РАН	— Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УБЖ	— Український ботанічний журнал
ХРАМ	— Хроніка археології та мистецтв
Хсб	— Херсонесский сборник
ACSS	— Ancient Civilization from Scythia to Siberia
AE	— L'année épigraphique
ASAÉ	— Annales du Service des Antiquités de l'Égypte
CIG	— Corpus inscriptionum Graecarum
IGBR	— Inscriptions Graecae in Bulgaria Repertae, ed. G. Mihailov. Vol. I—IV. Serdicae, 1958—1970.
IOSPE	— Latyschev B. V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae at Latinae. I—III. Petropolis, 1885—1901.
ISM	— Inscriptiile din Scythia Minor Grecești și Latine. București.
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche. București

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛІВ «АРХЕОЛОГІЯ» ЗА 2004 р.

<i>Статті</i>	№	С.
АНТОНОВ А.Л., ОТРОЩЕНКО В.В. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти	1	18—30
БУЙСЬКИХ С.Б. Святинища <i>extra-urban</i> епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя	3	3—14
ВОЗНИЙ І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя	2	48—67
ГАВРИЛОВ О.В. Феодосія та її околиця за античної доби	2	27—47
ЄМЕЦЬ І.А. Значення деяких абревіацій на античних амфорах з території Боспору Кімерійського	1	43—59
ЗАЙЦЕВ Ю.П., МОРДВІНЦЕВА В.І. До історичної інтерпретації поховання в Ногайчинському кургані	4	17—25
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезоліт лісостепу Центральної України	4	3—17
КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів	4	25—34
ЛИТВИНОВА Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка)	2	68—78
МАЦКЕВИЙ Л.Г. Печерні пам'ятки палеолітичного та мезолітичного часу у Верхньому Подністров'ї	1	3—18
МОГАРИЧЕВ Ю.М. О степени достоверности одного сюжета Жития Константина Философа	3	15—22
РАССАМАКІН Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств	2	3—26
ТОВКАЙЛО М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур	1	30—42

Публікації археологічних матеріалів

БАБЕНКО Л.І. Комплекс речей поховання IV ст. до н.е. біля Пересічної	3	33—37
БЕССОНОВА С.С., РОМАНЮК В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараща	2	90—102
ЗУБАР В.М., КОЗУБ Ю.І. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії	3	23—33
КАРАВАЙКО Д.В. Матеріали юхнівської культури із фондів Чернігівського обласного історичного музею	4	66—70
КОВПАНЕНКО Г.Т., РИЧКОВ М.О. Кургани доби бронзи півдня Київщини	1	60—75
КОЗАК Д.Н., КОЗАК О.Д. Поховання вельбарської культури з Хрінницького водоймища. Спроба біоархеологічного аналізу	1	75—86
КРАВЧЕНКО Е.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш	4	52—66
МАЙКО В.В. Нова пам'ятка волинцевської культури в чернігівському Посейм'ї	3	48—54
МАНЬКО В.О. Комплекс нижнього шару стоянки Сабівка I і проблеми конвергентного розвитку археологічних культур у мезоліті	4	35—52
СУХОБОКОВ О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури)	4	71—85
РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України	3	37—48

СТЕПАНЧУК В.М. Житлова конструкція стоянки Міра	2	79—89
---	---	-------

До історії стародавнього виробництва

ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., ПАНЬКОВ С.В. Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві	3	55—68
ГОШКО Т.Ю. Металообробка на Київщині за доби пізньої бронзи	2	103—110
КОЛОДА В.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Про землеробство жителів городища Воляне на Харківщині	3	68—77
НЕДОПАКО Д.П., ГОРНІКОВА М.О. Технологія виготовлення черняхівських залізних виробів	2	110—125

Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Трипілля очима науковців та політиків	3	95—103
ЗУБАР В.М. З приводу інтерпретації однієї споруди, відкритої на території античної Тіри	2	137—145
ЗУБАР В.М., СОН Н.А. Ще раз з приводу інтерпретації епітафії солдата I Сугамбрської ветеранської когорти з Херсонеса Таврійського	4	86—88
ІВАНОВА С.В. Феномен ямної культурно-історичної області	3	82—94
КОНЧА С.В. «Степова» концепція походження індоєвропейців на сучасному етапі	1	87—98
МИХАЙЛОВ Б.Д. Сцени «священного шлюбу» в петрогліфах Кам'яної Могили	2	126—137
МОЦЯ О.П. Дружинники — козаки — лицарі	1	99—110

Нові відкриття і знахідки

БЕРЕЗАНСЬКА С.С., ГОШКО Т.Ю., САМОЛЮК В.О. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь	1	111—125
КРОПОТОВ В.В. Сарматське поховання з поселення Лиса Гора	4	89—93
ЛЮБИЧЕВ В.М., СКИРДА В.В., УСАНОВ С.А. Залізні речі черняхівської культури з Музею археології та етнографії Слобідської України	1	125—128
СТРЕЛЬНИК М.О. Скляний келих з могильника черняхівського часу в с. Привільне Запорізької області	3	111—114
ХРАПУНОВ І.М. Ніж з тамгообразним знаком з могильника Нейзац в Криму	3	104—111

Київські старожитності

До відкриття рубрики	2	146
КРАСОВСЬКИЙ І.С. Монастир Св. Лазаря XI ст. в давньому Києві	3	78—81
ПЕКАРСЬКА Л.В., ПАВЛОВА В.В. Процесійний хрест з Київського Дитинця	4	94—100
ПУЦКО В.Г. Бронзовий хрест-енколпійон зі Старокиївської гори	2	147—150

Охорона пам'яток археології в Україні

Берлінська резолюція 2003	1	130—131
Вступне слово	3	115—116
До відкриття нової рубрики	1	129

Закон України «Про охорону археологічної спадщини»	3	116—125
Інструкція до оформлення Наукового звіту про проведенні дослідження археологічної спадщини	1	135—140
МІНАЄВА Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини	2	154—158
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Чи спроможна Україна зберегти на своїй території всесвітню археологічну спадщину?	1	132—134
Положення про польовий комітет	2	151—153
Berlin Resolution 2003	1	129—130

Пам'ять археології

БУНЯТЯН К.П. До 80-річчя Володимира Федоровича Генінга	4	106—107
ЗІНЬКО В.М. До 100-річчя Віктора Францевича Гайдукевича	3	140—141
ІВАКІН Г.Ю. Пам'яті Івана Овсійовича Іванцова (до 100-річчя від дня народження)	3	142—144
КУХАРЧУК Ю.В. Петро Петрович Єфименко (до 120-річчя від дня народження)	3	135—140
КУХАРЧУК Ю.В. Юрій Георгійович Колосов (до 80-річчя від дня народження)	2	159—162
ОТРОЩЕНКО В.В. До 80-річчя Івана Івановича Артеменка	4	108—109
Пам'яті Олександра Івановича Привалова	4	109—110
САГАЙДАК М.А. Михайло Брайчевський в просторі української культури 60—80-х років ХХ ст.	4	101—105

Рецензії

БАДЕР Т. Josip V. Kobal', Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine). Prähistorische Bronzefunde Abteilung XX 4 Band. Franz Steiner Verlag Stuttgart 2000, 120 S., 114 Taf.	3	126—129
БУЙСЬКИХ А.В. Рецензія: J. Fornasier, B. Böttger (Hrsg.). Das Bosporanische Reich. Der Nordposten des Schwarzen Meers in der Antike (Antike Welt; Sonderband. Zaberns Bildbände zur Archäologie)	1	141—143
ГУСАКОВ В.В. Jurgen Paul. Herrscher, gemeinwesen, vermittler: Ostiran und Transoxanien in vorgmongolischer zeit	1	144—147
МОЦЯ О.П. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії НАН України. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо. Упорядн. О.Д. Брайченко. — К., 2003. — 140 с.	3	133—134
ОТРОЩЕНКО В.В.: Трипільська цивілізація у спадщині України // Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури (Матеріали та тези доповідей конференції, що проходила в Києві 30—31 травня 2001 р.) — К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. — 328 с. Гол. ред. І. Черняков	3	130—132

Хроніка

БІЛЯЄВА С.О., ФІАЛКО О.Є., КУЛАКОВСЬКА Л.В., ІВАНЧЕНКО Л.І. Нові кроки українсько-турецького співробітництва	3	145—147
БУЙСЬКИХ С.Б. Міжнародна наукова конференція з античної ландшафтної археології	1	148—150
До 80-річчя Алли Трохимівни Сміленко	3	155
До 70-річчя Григорія Михайловича Бурова	1	152—153
До 60-річчя Дениса Никодимовича Козака	1	153—154

ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «П'яти Боспорські читання»	4	119—122
Їй підкоряються і люди, і віки... (До 80-річчя С.С. Березанської)	3	156—157
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд	3	143—147
КОНЧА С.В. До 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна	4	111—113
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Мамонти у Парижі (міжнародна виставка «У часи мамонтів»)	4	117—118
МАРГОЛІНА І.Є. Інформація про проведення II Міжнародних науково-практичних «Софійських читань»	1	150—151
Пам'яті Дмитра Сергійовича Раєвського	2	165—166
СИМОНЕНКО О.В. До портрета Є.В. Черненка	4	113—115
Слово прощання з Анною Іванівною Мелюковою	2	164—165
Спогад про Едуарда Альбертовича Балагурі	2	163—164
ФІАЛКО О.Є. Міжнародна конференція «Від Кімерії до Сарматії» (29.04 — 01.05.2004, м. Чигирин)	3	147—150
ШАРАФУТДІНОВА І.М. Подвижницьке служіння національній ідеї	4	115—116
Наші автори	1, 2, 3, 4	155, 167, 160—161, 124
Список скорочень	1, 2, 3, 4	156, 168, 162, 125
Пам'ятка автора	1	158

У 3-му номері журналу «Археологія» за 2004 р. у статті Г.Ю. Івакіна «Пам'яті Івана Овсійовича Іванцова» на с. 143, 2-га полоса, 17 рядок знизу було допущено прикру помилку. Надруковано: «... можливо, боявся включати у свої книжки прізвище людини, яку хоча офіційно і звинувачували, але вона була “під сумнівом”...».

Слід читати: «... можливо, боявся включати у свої книжки прізвище людини, яку хоча офіційно і не звинувачували, але вона була “під сумнівом”...».

Редакція журналу «Археологія» приносить вибачення автору та читачам за ненавмисне викривлення тексту.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л.Л. Мезолит лесостепи Центральной Украины	3
ЗАЙЦЕВ Ю.П., МОРДВИНЦЕВА В.И. К исторической интерпретации погребения в Ногайчинском кургане	17
КВИТНИЦКИЙ М.В. Торки. Проблема атрибуции погребальных комплексов	25

Публикации археологических материалов

МАНЬКО В.А. Комплекс нижнего слоя стоянки Сабовка 1 и проблемы конвергентного развития археологических культур в мезолите	35
КРАВЧЕНКО Э.А. Материалы эпохи поздней бронзы из поселения Уч-Баш	52
КАРАВАЙКО Д.В. Материалы юхновской культуры из фондов Черниговского областного исторического музея	66
СУХОБОКОВ О.В. Раскопки в летописном Ромне (к 100-летию роменской археологической культуры)	71

Дискуссии

ЗУБАРЬ В.М., СОН Н.А. Еще раз по поводу интерпретации эпитафии солдата I Сугамбской ветеранской когорты из Херсонеса Таврического	86
---	----

Новые открытия и находки

КРОПОТОВ В.В. Сарматское погребение на поселении Лысая Гора	89
---	----

Киевские древности

ПЕКАРСЬКА Л.В., ПАВЛОВА В.В. Процесссионный крест из киевского детинца	94
--	----

Память археологии

САГАЙДАК М.А. Михаил Брайчевский в пространстве украинской культуры 60—80-х годов XX в.	101
БУНЯТЯН Е.П. К 80-летию Владимира Федоровича Генинга	106
ОТРОЩЕНКО В.В. К 80-летию Ивана Ивановича Артеменко	108
Памяти Александра Ивановича Привалова	109

Хроника

КОНЧА С.В. К 85-летию Дмитрия Яковлевича Телегина	111
СИМОНЕНКО А.В. К портрету Евгения Васильевича Черненко	113
ШАРАФУТДИНОВА И.М. Подвижническое служение национальной идее	115
КУЛАКОВСКАЯ Л.В. Мамонты в Париже (Международная выставка «Во времена мамонтов»)	117
ЗИНЬКО В.Н. Международная археологическая конференция «Пятое Боспорские чтения» Памяти Валентина Васильевича Седова	119
Памяти Валентина Васильевича Седова	122
Наши авторы	124
Список сокращений	125
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 2004 г.	126

*До відома читачів
та авторів журналу
«АРХЕОЛОГІЯ»*

*З 1 січня 2004 р. на сайті
Інституту археології НАН України
почав працювати Інтернет-сайт журналу
«Археологія»:*

<http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index.html>

- ◆ на сайті ви можете знайти інформацію про наш журнал, передплату, розповсюдження, редакційні вимоги до оформлення авторських текстів та іншу інформацію;
- ◆ сайт працює у тримовному режимі (українська, російська, англійська);
- ◆ у відкритому доступі розміщені журнальні публікації останніх років й резюме статей українською, російською та англійською мовами, сайт постійно поповнюється публікаціями минулих років.

Із запитаннями та пропозиціями звертайтеся на адресу редакції журналу «Археологія»:

просп. Героїв Сталінграда, 12,
Київ — 210, 04210, Україна
тел. (+3-8-044) 418-91-38
факс: (+3-8-044) 418-33-06
e-mail: editor@iananu.kiev.ua

